

Передплатний індекс
60134

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4 (24), 2023

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4 (24), 2023

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4(24)

Київ 2023

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4(24)

KYIV 2023

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 9 від 28 грудня 2023 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинів А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Патриляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Кізова А.А., д-р іст. наук, доц. (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 9 of December 28, 2023)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Rushev N., (Grigoriy Tsamblak Taraschia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Patrylyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kizlova A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (National Technical University of Ukraine “Igor Sikorskiy Kyiv Polytechnic Institute”)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Стельмах С.П. «Минуле, яке не минає»: націонал-соціалізм в політиці пам'яті ФРН та історичній політиці НДР	7
Фесенко М.В. Історико-політичні аспекти сталого розвитку міжнародного порядку в умовах глобальних трансформацій	26

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Держалюк М.С., Держалюк О.М. Рашистський режим прирікає РФ до тяжких потрясінь і катастрофи	43
Мелещенко Т.В. Україна-НАТО: проблеми і перспективи партнерства	113
Іванов Д.І. Обговорення в Британському парламенті тенденцій та еволюції європейської безпеки (1990-2010 рр.)	128
Лукаш О.І. Сучасна Індія на шляху успішних перетворень: модель розвитку	148
Луцак В.В. Становлення американської історіографії Нового курсу (1930-і – початок 1960-х рр.)	172

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Железняк М.Г. Російсько-українська війна: біографічний дискурс героїв України	193
Іщенко О.С. Українці та світова цивілізація: енциклопедичні виміри	204

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	218
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	220
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Stelmakh S.</i> “The Past that doesn’t Pass”: National Socialism in the Memory Policy of the FRG and the Historical Policy of the GDR	7
<i>Fesenko M.</i> Historical and Political Aspects of the Sustainable Development of the International Order under Conditions of Global Transformations	26

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Derzhaliuk M., Derzhaliuk O.</i> The Ruscist Regime Dooms Russia to Serious Shocks	43
<i>Meleshchenko T.</i> Ukraine-NATO: Problems and Prospects of Partnership	113
<i>Ivanov D.</i> The Discussion of the Tendencies and Evolution of the European Security Issues in the British Parliament (1990-2010)	128
<i>Lukash O.</i> India on the Way of Successful Transformations: Development Model	148
<i>Lushchak V.</i> The Formation of American Historiography of the New Deal (1930s – early 1960s)	172

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Zhelezniak M.</i> Russian-Ukrainian War: Biographical Discourse on Ukrainian Heroes	193
<i>Ishchenko O.</i> Ukrainians and World Civilization: Encyclopedic Aspects	204

CONTRIBUTORS	218
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	220
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (321.64:430)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-1>

Стельмах С.П.

<https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

«МИНУЛЕ, ЯКЕ НЕ МИНАЄ»: НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ФРН ТА ІСТОРИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ НДР

У статті здійснено порівняльний аналіз висвітленню спадщини націонал-соціалізму в політиці пам'яті ФРН і історичній політиці НДР та різних комеморативних практик. Розкрито понятійний апарат, який використовується в професійній історіографії та публічному дискурсі. Визначено його різне змістовне наповнення і особливості використання в різні хронологічні періоди. Розглянуті численні методологічні підходи, які використовуються дослідниками, які працюють з проблемами пам'яті. Змістовно різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державних заходів із збереження пам'яті, а другий – є ширшим і орієнтується на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства. На конкретних прикладах показані відмінності у ставленні до націонал-соціалістичного минулого у ФРН і НДР. Приділено увагу новим підходам до пам'яті про Другу світову війну в сучасній Німеччині, які стали наслідком процесів міграції і перетворення країни в мультикультурну спільноту. На сучасні дебати про політику пам'яті у ФРН впливають два чинники: а) глобалізація, культурний трансфер і міграція, які посилюють конфлікти у національно-орієнтованій політиці пам'яті. Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань; б) російсько-українська війна змусила звернутися до злочинів націонал-соціалізму періоду Другої світової війни (1939-1945) на території Східної Європи і України зокрема.

Ключові слова: Друга світова війна (1939-1945), націонал-соціалізм, ФРН, НДР, політика пам'яті, історична політика, культура пам'яті, подолання минулого.

Після 1945 р. багато повоєнних європейських держав будувалися на свідомому забутті воєнного досвіду, який вони щойно подолали. Але з 1989 р. можна говорити про появу інституціоналізованої суспільної пам'яті, яка формує центральну основу колективної європейської ідентичності. Якщо в попередні століття «забуття» було моральною категорією, до якої прагнули після конфліктів задля стабілізації суспільства, то після злочинів націонал-соціалізму така форма роботи з минулим стала немислимою [1, s. 149-150]. У 1985 р. у своїй знаменитій промові федеральний президент ФРН Р. фон Вайцзекер сказав: «Мова не йде про примирення з минулим. Ви не можете цього зробити. Але кожен, хто закриває очі на минуле, стає сліпим для сьогодення. Той, хто не пам'ятає про нелюдяність, стає вразливим для нових

ризиків зараження» [2]. Друга світова війна (1939-1945 рр.) займала чільне місце в історіографії і публічному дискурсі ФРН, де наріжним камнем стали проблеми відповідальності за Голокост і масові злочини, скоєні на окупованих німецьким Вермахтом територіях Європи, що неминуче актуалізувало питання моральної відповідальності і примирення із націонал-соціалістичним минулим. «Протягом десятиліть постійна вимога примиритися з нацистською спадщиною і замислитися над режимом – спочатку поштовхами ззовні, але дедалі частіше з центру суспільства – породила культуру тверезої самокритики і відкритого підходу до складних, часто неприємних і болючих аспектів минулого» [3, s. 60]. Водночас в НДР, де антифашизм був державною ідеологією, фактично не відбулася переоцінка націонал-соціалістичного минулого і нерідко нацистські наративи, як у випадку із бомбардуванням союзниками Дрездена 13 лютого 1945 р., використовувалися з метою антиімперіалістичної пропаганди. Відповідно, завданням цієї статті є порівняльний огляд основних етапів реалізації комеморативних практик в культурі пам'яті ФРН і політиці пам'яті НДР, аналіз методологічних концептів, які використовувалися в наукових дослідженнях, а також нових викликів перед культурою пам'яті на сучасному етапі перетворення ФРН в мультикультурну спільноту.

В німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змістовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), другий – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третій – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Aufarbeitung der Vergangenheit* («опрацювання минулого»). Щоб уникнути плутанини зазначу, що перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, судових процесів проти нацистських злочинців тощо. Змістовно різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державно-регульованих заходів із збереження пам'яті і спроб встановити своєрідний суспільний консенсус щодо минулого (у даному випадку трагічного націонал-соціалістичного і, після 1990 р., також диктатури ССФН), а другий – є ширшим і орієнтується у першу чергу на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства. «Абстрактний термін “культура пам'яті” стосується широкого спектру культурних практик, таких як збереження слідів, архівування документів, колекції мистецтва та реліквій, включаючи їх реактивацію за допомогою засобів масової інформації чи педагогіки. Культура пам'яті – це не лише пасивна “пам'ять для зберігання”, вона включає вимір реактивації цього минулого та можливість його загального присвоєння як активної “функціональної пам'яті”. Це означає, що культура пам'яті створює структури участі, які уможливають таке індивідуальне та

колективне переприсвоєння» [4, s. 26]. Однак, крім цього теоретичного визначення, існує також розуміння «культури пам'яті» у вузькому значенні, як «пам'ять про травми», запропоноване відомою американською дослідницею С. Нейман: «Термін “культура пам'яті” видається мені занадто евфемістичним: зрештою, тут йдеться не просто про збереження спогадів. У центрі уваги – пам'ять про травми, насамперед ті, що їх спричинила власна країна. Такі травми, ймовірно, ніколи не можна подолати, але з ними, як і з провинною, можна боротися, навіть якщо залишкове почуття провини залишається назавжди» [5; 6].

Необхідно зазначити, що ставлення німецьких професійних істориків до поняття «культура пам'яті» є доволі критичним. Зокрема, нещодавно у *Die Zeit* можна було прочитати: «Культури пам'яті загалом мають мало спільного з історією: вони використовують історію в політичних і моральних інтересах. Суспільства тепер стали більш множинними, однорідність, яка колись дозволяла говорити про культуру пам'яті в однині, відсутня. Це кінець. Культура пам'яті більше не може бути прописана державою. Суспільство стало надто різноманітним» [7].

У повоєнні роки процес «примирення з минулим», як самокритичне осмислення нацистського минулого, що згодом стало основою політичної культури ФРН, розпочався з середини 1950-х рр. Спочатку на порядку денному стояли кримінальні переслідування воєнних злочинців, спостерігалась тенденція до масового відсторонення від злочинів націонал-соціалізму, амністія засуджених за військові злочини (особливо після того у 1951 р. судові процеси були передані союзниками у відомство німецького судочинства), бажання припинити політичні переслідування і дистанціюватися від трагічного минулого з метою руху суспільства вперед. Фактично процеси денацифікації були придушені. На цьому етапі у ФРН щороку виносилося від одного до двох десятків обвинувальних вироків за нацистські злочини. Тим часом багато суддів і прокурорів, які були звинувачені в нацистських злочинах, повернулися на свої посади, а німецька громадськість вимагала «закриття справ» і звільнення ув'язнених. Перший закон про амністію все ж таки був прийнятий у 1949 р., другий – у 1954 р. і, за найскромнішими підрахунками, звільнив від юридичної відповідальності десятки тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів.

Цілком очевидно, що це стало можливим лише із зміною політики США щодо проведення політики «денацифікації» і перетворення ФРН в один із стовпів західного світу в умовах ідеологічного протистояння часів «холодної війни». Проте і саме німецьке суспільство вкрай негативно ставилося до судових процесів проти військових злочинців, які проводили трибунали країн-переможниць. Поширеними були аргументи на кшталт: «вони були наївними ідеалістами, яких обдурили націонал-соціалісти», або ж «вони стали жертвами політичної помилки» і «переможці не мають морального права судити». Наприклад, після створення у 1953 р. «Тимчасової змішаної ради з достроково-

умовного звільнення і помилування» до 1958 р. були звільнені майже всі військові злочинці, засуджені перед цим Нюрнберзьким трибуналом [8]. Як стверджують сучасні дослідники, крім цього потужного «антинюрнберзького дискурсу», який намагався представити німців жертвами «правосуддя переможців», існувала його інша лінія, яка мала на меті представити ФРН на міжнародному рівні прихильницею ідеї прав людини [9, s. 108].

У 1945 р. в західних зонах окупації нацисти не переховувалися, а повернулися до своїх основних професій. Так, 4 колишніх члени НДСПА увійшли до парламентів і урядів ФРН; колишні дипломати Ріббентропа зайняли кабінети в МЗС в Бонні; гітлерівські генерали, щойно повернувшись із радянського полону, одягли форму Бундесверу. Судова система і поліція були пронизані нацистами. Вони взяли на себе завдання захисту вільного порядку ФРН на керівних посадах. Чітко організоване юридично і систематичне переслідування нацистських злочинців у ФРН почалося з 1958 р. з процесу над Ульмською айнзацгрупою, яка у Литві розстріляла 5 тис. євреїв. Восени того ж року поблизу Штутгарта був створений «Центральний офіс державних судових адміністрацій для розслідування націонал-соціалістичних злочинів» (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung national-sozialistische Verbrechen*) на чолі з Е. Шюле. Їм вдалося викрити чимало високопосадовців гітлерівського рейху у ФРН. Однак їхня діяльність була обмежена тим, що їм дозволялося розслідувати лише ті злочини, які були скоєні за межами ФРН. Це призвело до того, що численні гітлерівські установи (МЗС, МВС, Міністерство юстиції, Міністерство рейху у справах окупованих східних територій, Верховне командування рейху, Канцелярія фюрера, Штаб рейсфюрера СС та ін.) не перевірялися систематично на наявність слідів злочинів. Більше того, домінуюча в політиці ФРН «доктрина Гольштайна» не дозволяла проводити розслідування на Сході, де більшість таких злочинів була скоєна. Наприклад, у 1959 р. Міністерство юстиції Польщі запросило німецьких слідчих для перевірки документів. Однак міністр юстиції ФРН Ф. Шеффер відмовився. Наступного року німецькі слідчі для ознайомлення із слідчим комплексом табору Аушвіц змушені були використати туристичні візи, але і після цього Міністерство юстиції заявило, що розглядати ці документи німецькими прокурорами і судами було б «невиправдано з політичної точки зору». Все ж, завдяки діяльності юристів «Центрального офісу» у 1959 р. було проведено 3 відкритих судових процеси, у 1960 р. – 2, у 1961 р. – 1, у 1962 р. – 3. Саме тоді судді почали не приймати в якості виправдання посилення на підкорення наказу, якщо воно стосувалося злочинних наказів, навіть при відсутності покарання за це в діючих на той час законах. Лише після обурливого винесення виправдального вироку помічнику Гімmlера на франкфуртському Аушвіц-процесі (1963-1964 рр.) федеральний уряд розширив повноваження «Центрального офісу» і звернувся до всіх східноєвропейців надавати інформацію про злочини націонал-соціалістів. На 1964 р. загальна динаміка

судових проваджень проти націонал-соціалістів за скоєні злочини на основі Закону Контрольної ради № 10 від 20.12.1945 р. виглядала так: а) американська зона – 1814 підсудних (450 смертних вироків); б) британська зона – 1085 (240 смертних вироків); в) французька зона – 2107 (104 смертних вироків). 486 смертних вироків були виконані. У ФРН 13 млн 293 тис. осіб були офіційно денацифіковані, з яких 9 млн 833 864 особи вважалися «непричетними», а решта мали «тісні зв'язки із націонал-соціалізмом» [10].

В американській зоні окупації до 1946 р., коли ця справа була передана німецьким органам, під час денацифікації було перевірено 1,6 млн осіб, 120 тис. були інтерновані, 373 тис. втратили роботу [11, с. 6]. Найбільш сувора зовні денацифікація відбулася в радянській окупаційній зоні. Між 1945 і 1948 роками 520 тис. осіб втратили свою попередню роботу, переважно у всіх сферах державної служби, а також у бізнесі. Було звільнено половину всіх вчителів, а також понад чотири п'ятих всіх суддів і прокурорів. Однак комуністичні функціонери, які повернулися до Німеччини разом із Червоною армією, швидко зрозуміли, що без професійних навичок численних експертів, навіть якщо вони вважалися «політично заангажованими», не можна обійтися, особливо в інтересах швидкої відбудови. Це було особливо актуально, оскільки втрати висококваліфікованих людей вже були серйозними через втечу з радянської зони окупації. Хоча багато фахівців були витіснені з керівних посад, їх часто працевлаштовували в інших сферах (зокрема на державній службі). Це стосувалося, наприклад, медичного персоналу, великий дефіцит якого відчувався внаслідок військових втрат і втечі, що безпосередньо позначилося на наданні допомоги населенню. Пізніше колишніх високопоставлених офіцерів Вермахту навіть використовували для розбудови збройних сил у радянській зоні окупації, хоча завжди під контролем комуністичних кадрів, які надавали перевагу ідеологічній, а не професійній компетентності. Тому твердження про те, що в радянській зоні окупації, на відміну від західних окупаційних зон, відбулася повна денацифікація, не відповідає дійсності. Однак численні члени СС, гестапо та керівного корпусу НСДАП постали перед судом, і майже 13 тис. з них були засуджені. Крім того, радянські спецслужби інтернували набагато більшу кількість людей до «спеціальних таборів» без будь-якого суду. Спочатку існувало 10 таких таборів, деякі з яких були колишніми нацистськими концтаборами, такими як Бухенвальд і Заксенгаузен. За даними радянського Міністерства внутрішніх справ в цих таборах було інтерновано 122 671 німця, 42 889 з яких загинули. Пізніші підрахунки вказують на цифру близько 157 тис. в'язнів, з яких 43 тис. або, за іншими даними до 70 тис., померли внаслідок абсолютно неналежних гігієнічних умов та умов харчування. У 1996 р. військова прокуратура у Москві назвала цифру 256 тис. «адміністративно репресованих» німців. Окрім в'язнів спеціальних таборів, сюди також входили десятки тисяч цивільних осіб, яких депортували до СРСР на примусові роботи. Багато в'язнів спецтаборів були «дрібними нацистами», колишніми місцевими

функціонерами нацистської партії або її підрозділів, але в багатьох випадках вони також були заарештовані на підставі доносів. У лютому 1948 р. радянська адміністрація оголосила про завершення денацифікації. Решта спецтаборів були закриті 1 березня 1950 р. а близько 14 тис. в'язнів були передані НДР. Понад 3400 з них тепер судили у сумнозвісній в'язниці у Вальдгаймі в Саксонії, і понад 3300 з них були засуджені переважно до тривалих термінів ув'язнення, 27 смертних вироків було виконано [12, s. 63-64; 13; 14; 15; 16; 17].

Хоча переважна більшість із приблизно 13 тис. східнонімецьких нацистських судових процесів, проведених між 1947 і 1989 рр., не були широко висвітлені у східнонімецьких ЗМІ, керівництво ССРН, тим не менш, завжди прагнуло підтримати самопроголошений імідж НДР як охоронця «нюрнберзького» духу на місцевому, національному та міжнародному рівнях. На відміну від ФРН, яка до початку 1950-х рр. поховала більшість непопулярної спадщини Нюрнберга під риторикою «засуджених за війну» та «християнської благодійності», влада НДР дотримувалася іншого підходу. З одного боку, Нюрнберзький закон був інструментом «показових процесів» проти «контрреволюціонерів» та інших «ворогів» робітничого класу, а також як засіб «радянзації» та «сталінізації» поліції та судового апарату. З іншого боку, Нюрнберзький та інших повоєнні процеси щодо воєнних злочинів поширювалися в східнонімецьких ЗМІ з метою декларувати антизахідне й антиімперське розуміння НДР прав людини та міжнародного кримінального права і підкріплювати свою антифашистську версію історії Другої світової війни та Шоа [18].

Більшість проваджень, розпочатих після 1945 р., зосереджувалась на відносно невеликій кількості кримінальних комплексів. Під час окупації союзників основна увага приділялась переслідуванню інформаторів (38%), за якими йшли злочини проти політичних опонентів під час захоплення влади (16%) та проти німецьких євреїв під час погромної ночі листопада 1938 р. (15%). Лише в 1960-ті рр., коли різні політичні та культурні події призвели до другої хвилі розслідувань, західнонімецька судова система все частіше займалася масовими злочинами винищення європейських євреїв, а також злочинами Вермахту та охоронців концтаборів. До серпня 1951 р., коли закон фактично скасували Верховні комісари через тиск Німеччини, західнонімецькі кримінальні суди винесли близько 2600 вироків. Якщо додати 2000 вироків, винесених виключно на основі старого Кримінального кодексу Рейху, це становить понад 70% усіх нацистських вироків, винесених у західних зонах і ФРН. В основному вони закінчувалися легшими термінами ув'язнення від шести місяців до двох років [19; 20; 21].

Загальна ж картина із покараннями військових злочинців у ФРН виглядає наступним чином: «Баланс цифр щодо кримінального переслідування нацистських злочинів у Західній Німеччині залишається неоднозначним, а результати є більш ніж незадовільними, особливо щодо мети справедливості для жертв. З одного боку, вражаюча кількість з понад 36 тис. розслідувань

проти понад 170 тис. підозрюваних є яскравим вираженням зусиль судової влади щодо кримінального переслідування. З іншого боку, враховуючи масштаби націонал-соціалістичних злочинів і особливо в порівнянні з великою кількістю розслідувань, існують досить мізерні 6656 вироків, зокрема 1147 за вбивство і 172 за вбивство, що призвело до смерті або довічного ув'язнення» [22, s. 639]. Попри те, що німецькі дослідники наголошували на необхідності продовжити вивчати цю тему і далі, звертаючи увагу на величезні пласти не опрацьованих матеріалів місцевих і земельних судових архівів, схоже на те, що в німецькій історіографії цей напрямок поставлений «на паузу». «Період окупації загалом може слугувати лише прелюдією до ФРН, або для історії культури американізації чи “вестернізації”. Зрештою, “могильником” для дослідження періоду (західнонімецької) окупації стало возз'єднання – після 1990 року інтерес до академічної роботи над “періодом завалів” надзвичайно впав, оскільки доступ до архівів НДР відкривало іншу сферу діяльності» [23, s. 3].

Сучасні німецькі дослідження звертають увагу на те, що ці питання можна зрозуміти лише в загальнонімецькій перспективі на основі порівняльних досліджень по лінії «захід-схід». Зокрема, А. Вайнке проаналізувала численні амністії та інтеграційні заходи на початку 1950-х рр., а також прихильність до військових злочинців як загальнонімецьке явище. В обох німецьких землях правоохоронні органи в той час фактично зайшли в глухий кут. У 1960-х рр. кампанії проти військових злочинців НДР надали вирішальний поштовх для посилення кримінального переслідування. «Таким чином, зміна пріоритетів у кримінальній політиці восени 1958 року лише заклала основи для поступових психічних змін у західнонімецькому суспільстві, але аж ніяк не вказала на неї саму, як і теза про передбачуваний шоківий ефект ульмського процесу над айнзацгрупами, яка досі відстоювалася в літературі». Однак «неоднорідність маси окремих випадків» навряд чи дозволяє «узагальнити оцінки впливу німецького системного конфлікту на поводження з нацистськими злочинцями» [24, s. 339, 355; 25; 26].

Лише після критики реінтеграції військових злочинців в державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлексія над нацистським минулим. Н. Фрай вважає, що тут важливу роль відіграли генераційні зміни. Зокрема, він виділяє три покоління, зміна яких сприяла поворотам і в «подолання минулого»: а) «функціональне покоління націонал-соціалізму», народжених приблизно у 1905 році, які займали відповідальні посади на початку «Третього рейху»; б) «покоління скептиків», народжених у 1925 році, і які брали участь у Другій світовій війні в якості солдатів на фронті, зенітників, свідків бомбардувань німецьких міст союзною авіацією та вигнанців із східних територій; в) діти війни, народжені близько 1945 року, покоління «68» [27, p. 411-412]. У середині 1960-х рр. «функціональне покоління», яке сприяло німецькій відбудові, фактично «вийшло на пенсію», а «покоління скептиків» після тривалого і болісного процесу повоєнного самоосмислення, зайняло

провідні позиції в німецькому суспільстві. Те ж саме можна сказати і про середину 1980-х рр., коли «покоління скептиків» змінило покоління «68». Ці генераційні зміни хронологічно визначають і змістовні зміни у «примирення з минулим» та перехід до сучасної «політики пам'яті».

Звернемося до тих методологічних концептів, які є найбільш поширеними в німецькій історіографії в опрацюванні проблем «пам'яті». Про один із них, зокрема, «генераційних змін» Н. Фрая я писав вище. Цей методологічний інструментарій відноситься до соціальної історії, а отже спрямований на великі структури, дозволяє створити т. зв. «колективні портрети», а тому є універсальним. Водночас концепції «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» працюють саме в сфері досліджень «культури пам'яті», створюючи дві її конкуруючі форми. Перша ґрунтується на понятті «негативна пам'ять», який запропонував Р. Козеллек для позначення зосередженості суспільної пам'яті на державних і суспільних злочинах двох диктатур, яка, за його визначенням, зберігає в пам'яті відразливе і небажане, навіть якщо останнє виступає проти цього. На його думку, пам'ять про злочини націонал-соціалізму також можна назвати «негативною», оскільки сукупність цих злочинів не може бути відтворена заднім числом через створення сенсу: жахливий первинний досвід жертв, не може бути «перенесений у пам'ять тих, хто не постраждав» [28, s. 24]. Ця концепція відображала ті зміни, які відбулися в німецькому суспільстві у 1980-х рр. і мала подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжувала амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створювала психологічний бар'єр, перекладала провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців із східних земель та ін.).

Змінити цю тенденцію намагалася історична політика канцлера Г. Коля, запропонувавши німцям позитивний образ історії нації. Відправною точкою для неї стало усвідомлення того факту (не в останню чергу самим канцлером, який мав докторський ступінь з історії), що дедалі більша частина західнонімецького населення, особливо молодь, значною мірою змиралася з поділом Німеччини, прийняла НДР як окрему державу і почала відходити від відчуття приналежності до спільної нації зі східними німцями. Німецька історія не повинна зводитися до епохи націонал-соціалізму, а історію не можна віддавати на поталу її критикам, яких канцлер називав «фальшивими пророками з кафедр і амвонів». Метою цієї історичної політики було створення нової історичної ідентичності німців, що мала б виходити за межі нацистського періоду і пропонувала б перспективу німецької єдності. «Історія успіху» мала б поєднати впевненість у собі та гордість за досягнуте з пам'яттю про німецьке минуле. Суспільним підґрунтям стало переконання канцлера і його послідовників в тому, що дві третини німців у ФРН вже не мали особистого досвіду

переживання війни, а тому і не несуть відповідальності за злочини націонал-соціалізму [29, р. 824-825].

Відродження неоконсервативних тенденцій помітили сучасники і вона зазнавала критики: «З одного боку, з вуст Гельмута Коля частіше, ніж будь-кого іншого, лунають заклики не забувати історію. З іншого боку, він висвітлює всю історію, особливо її темні сторони, у дивно розмитому, розсіяному світлі. З одного боку, він не хоче нічого замовчувати, і йому можна вірити. З іншого боку, він хоче нарешті підвести ризику під похмурим минулим» [30]. «Інтелектуальний і моральний поворот» увійшов у протиріччя із суспільними дебатами про ставлення до націонал-соціалістичного минулого після телевізійного серіалу «Голокост» (1979) і досяг зворотної мети – не забуття, а повернення суспільного інтересу до трагічного минулого [20, s. 373]. Постійну увагу суспільства привертав судовий процес над злочинцями табору смерті Майданек, який проходив у Дюссельдорфі з 1975 по 1981 рік. А у 1983 р. в центрі громадського обговорення опинилася ювілейна дата – 50 років встановлення націонал-соціалістичної диктатури. «Більше, ніж будь-коли раніше, гітлерівську Німеччину зображували як колективну спільноту послідовників, а так звані звичайні люди 1930-х і 1940-х років з'являлися як співзлочинці або, принаймні, як колабораціоністи, а не як жертви» [27, р. 416]. Символічним підсумком цих процесів стала відома промова президента Р. фон Вайтцеккера 8 травня 1985 р., де цей день вперше в історії «Бонської республіки» оголошувалося визволенням від націонал-соціалізму, а не як день поразки і німецької катастрофи. В історичній науці ці процеси прискорилися після відомої «суперечки істориків» (*Historikerstreit*) у 1986 р. під слоганом «Минуле, яке не минає». З цього моменту можна говорити про появу «культури пам'яті», або «перехід від комунікативної до культурної пам'яті», яка базувалася на чітко зрозумілому теоретичному положенні: «Національна пам'ять – ефективний запобіжник від відмирання та забуття. Історія присутня тією мірою, в якій вона обробляється для самоуявлення нації та залишається предметом турботи суспільства в цілому» [31].

Однак, як зазначають сучасні дослідники, «у наступні десятиліття ця емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькою до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно. Спільнота пам'яті, що передається від покоління до покоління, простежується аж до 1990-х рр. і далі, яка знову повертається до формування власного образу «співпереживаючої жертви» (*Gefühlten Opfers*)» [32, s. 20]. У 2002 р. *Der Spiegel* зокрема писав: «У будь-якому випадку лідерство тих, хто зосереджувався майже виключно на звірствах нацистів та їхніх послідовників, залишилися в минулому... Покоління онуків у країні, яка

переживає безпрецедентні процеси нормалізації із запаморочливою швидкістю, дивиться на минулі події з нової, тверезої перспективи» [33, s. 37-38].

Концепція «постнаціональної ідентичності» є другою формою «культури пам'яті», яка намагається дистанціюватися від «страждань» і «жертв», будуючи безперервний ланцюг національної історії «успіху» і «гордості». Ще 2005 р. видатний німецький історик Г.-У. Веллер переконував у тому, що німці розпрощалися із власним націоналізмом з 1949 р. та з 1990 р. у «постнаціональній конституційній державі добробуту», усвідомлення неможливості повторення злочинів націонал-соціалізму і Голокосту вже вкорінене в демократичному німецькому суспільстві і знайшло відображення в конституції [4, s. 28]. І тут можна виділити декілька ґрунтовних причин, серед яких виділимо «генераційні зміни», створення постнаціонального німецького суспільства, процеси глобалізації і міграції тощо.

Більшість первинних і сучасних свідків, які розповідали про націонал-соціалізм, Голокост і війну, вже померли, а покоління тих, хто народився під час і після війни, поступово відходить від політичних, економічних, культурних і соціальних функцій. Їхня ретрансляція пам'яті наштовхується на опір молодшого покоління, яке не вважає себе пов'язаним із злочинами націонал-соціалізму. Глобалізація, культурний трансфер і міграція лише посилює конфлікти у національно-орієнтованій «політиці пам'яті». «Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань» [32, s. 22-23]. Схоже на те, що в «історії культур пам'яті» можна очікувати на зростання наукових досліджень в проблемному полі «Пам'ять і соціальна та етнічна сегментація суспільства».

Історична політика в НДР характеризувалася ідеологічно навантаженим антифашизмом, який розглядався як державна доктрина і був покликаний політично легітимізувати державу. НДР бачила себе спадкоємицею антифашистської боротьби опору КПН, новою, кращою Німеччиною і контрпроектом ФРН, яка, на переконання комуністичних ідеологів, була безпосередньо пов'язана з Третім Рейхом і мала розглядатися як його антитеза. У пошуках самолегітимації такий підхід дозволив уникнути необхідності мати справу з роллю націонал-соціалістичної ідеології та питанням провини. Одразу після закінчення війни в радянській окупаційній зоні вшановували пам'ять усіх груп жертв. При цьому не мало значення, чи були вони борцями опору комуністичних, буржуазних чи християнських переконань, чи переслідувалися за расовою ознакою. Невдовзі після закінчення війни у 1945 р. «жертвами фашизму» були визначені ті, хто «героїчно боровся за свободу німецького

народу під гітлерівською диктатурою», а також «уцілілі утриманці героїв німецької боротьби за свободу, вбитих фашистами» [35].

Керівництво СЄПН розглядало комуністичних борців опору як найважливіший об'єкт історичної політики. Розрізняли «жертв фашизму» та «борців проти фашизму». Пам'ять про інших жертв, таким чином, стала вторинною і значною мірою зникла із суспільної пам'яті. Це також порушило питання про індивідуальну компенсацію, реституцію та відшкодування. НДР відкидала ці вимоги аж до 1970-х рр., оскільки не вважала себе правонаступницею «Третього Рейху». Однак вона була змушена виплатити репарації Радянському Союзу, які складалися не лише з демонтажу заводів і фінансових стягнень, але й були взяті з поточного виробництва. Соціальні заходи вважалися достатніми для «жертв фашизму», які класифікувалися за певними критеріями, такими як ув'язнення, заборона на професію або активний комуністичний опір. У 1950-1960-х рр. в історичній політиці НДР утвердився приписаний антифашизм, який також використовувався для виправдання національної ідентичності. Пам'ять і вшанування жертв націонал-соціалізму все частіше супроводжувалося політичною інсценізацією, інструменталізацією та ритуалізацією [35; 36].

Антифашизм був як освітньою метою, так і найважливішим компонентом іміджу СЄПН і також одним із вирішальних чинників легітимізації її влади. Інструменталізована ідеологія антифашизму визначала всі дослідження фашизму в НДР, а також відповідні підручники та зміст викладання в школах. З точки зору освітньої політики, антифашизм, який розуміли як антикапіталізм, мав сприяти створенню «нації» НДР і сприяти ідентифікації її молоді. Під час денацифікації та «антифашистської демократичної шкільної реформи» 1946-49 рр. викладацький склад був значною мірою замінений: члени НСДАП, які на 8 березня 1945 р. становили 71,6% викладацького складу радянської зони окупації, були звільнені за наказом радянської військової адміністрації і замінені до літа 1949 р. так званими «новими вчителями», які здобули свою кваліфікацію на прискорених курсах. Цей обмін кадрами сам по собі розглядався як демократизація викладацького складу і як переконливий доказ успіху антифашистської освітньої політики. Вирішальним фактором, однак, було те, що СЄПН вдалося сформувати нову «еліту», яка характеризувала школу НДР у наступні роки. [37, s. 860-862].

Політизація пам'яті проявлялася і в меморіальній архітектурі, яка мала бути присвячена пам'яті про антифашистську боротьбу опору і підпорядковувати собі пам'ять про жертв націонал-соціалізму. У червні 1951 р. уряд вирішив створити меморіал на горі Етtersберг поблизу Веймара. Меморіал у Бухенвальді було відкрито у 1958 р., у Равенсбрюці – у 1959 р., а в Заксенгаузені – у 1961 р. Подвійне минуле як концентраційного табору та радянського спецтабору залишилося непоміченим. «Об'єкти, оголошені національними меморіалами та місцями пам'яті, дуже цілеспрямовано

переслідувалися з наміром перетворити їх з місць страждань і переслідувань на меморіали антифашистських борців і героїв, зрештою, прославляючи останніх як переможців історії, забуваючи про справжніх загиблих».

З комуністичною ідеологією і партійним антифашизмом була пов'язана і професійна історіографія НДР. Однак «революційна» німецька держава мала особливу проблему, пов'язану з тим, що порівняно з майже 1000-річною німецькою історією, період після 1945 р. в будь-якому випадку був мінімальним. З цієї причини історіографія НДР завжди намагалася відрізнити себе від загальнонімецької історіографічної традиції, рухаючись у трьох напрямках: а) відмова від етнічно зумовленого (німецького) історизму і зосередження на демократичних «бойових традиціях» німецького народу; б) конфронтація з «буржуазною» історіографією і розробка історії робітничого руху як основи для бажаної «соціалістичної свідомості»; в) виправдання НДР і, відповідно, поділу Німеччини як необхідних для збереження європейської рівноваги і миру в Європі. Метою послідовного поділу німецької історії на прогресивну та реакційну лінії було створення легітимації «другої» німецької держави, як серед власних громадян, так і за її межами. У 1970-х рр. поступово зростало переконання, що держава НДР повинна мати давню історичну легітимацію. Це призвело до історіографічного повороту, яскравим прикладом якого стала «пруська хвиля» початку 80-х рр. XX ст., коли в центр наукових досліджень повернулись імперські сюжети. Зовнішнє визнання НДР як держави, надало імпульсу до своєрідної «приватизації» німецької історії в усій її повноті – НДР повинна була мати свою «національну історію». Центральні аспекти цього другого етапу в розумінні історії в НДР визначалися: а) територіальним і хронологічним розширенням, коли Середньовіччя і Нова історія були включені до історії НДР; б) моральним поділом минулого на «добро» і «зло» і з ідеологічно обґрунтованим фундаментальним поділом на «спадщину» і «традицію». «Спадщиною» стала вся сукупність того, що було історично знайдено і дано, а «традиція» визначалася та «прогресивна» частина історії, вирішальна для легітимації НДР. Переорієнтація соціалістичної історіографії в основному відбулася між з'їздами істориків 1977 і 1982 років. Водночас, це призводило до того, що політична демаркація від ФРН відбувалася лише в одному пункті – «фашизм» та імперіалізм, як історична основа для функціонування ФРН. Спадщина меморіалів Бухенвальду, Заксенгаузену та Равенсбрюку мало свідчить про страждання людей у цих місцях, але натомість документує героїзм комуністичного опору. За перші 10 років існування НДР був завершений поворот у своєму розумінні спадщини. У пропагованій політиці розмежування всередині країни було протиставлено переосмислення національного питання. «Соціалістична держава робітників і селян» у конституції 1968 р. перетворилась на «соціалістичну державу німецької нації» згідно з конституційною поправкою 1974 р. Логічним наслідком цього

стало проголошення незалежної «соціалістичної нації», «нації НДР» [38, s. 784-789].

У 2017 р. в Німеччині існувало 118 меморіалів нацистського минулого і 85 меморіалів, присвячених диктатурі СЕПН [19, s. 378]. І за цим показником сучасна Німеччина є, за словами А. Ассманн, «чемпіоном світу в пам'яті», і багато істориків у світі говорять про «німецький стандарт пам'яті DIN» [4, s. 24]. Про суперечливі підсумки «політики пам'яті» і «культури пам'яті» можуть свідчити дані соціологічного опитування, проведеного на початку 2020 р. на замовлення *Die Zeit*, під час якого було опитано 1044 респондентів. 53% німців вважають за потрібне «підвести ризик під нацистським минулим», 77% переконані в тому, що не можна забувати про диктатуру і Голокост, 66% хотіли б знати більше про націонал-соціалізм, 59% вважають перебільшеним те, що їм на цю тему «чи не щодня докоряють ЗМІ» [39]. За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69% респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни. При цьому майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму [40].

Нині ми спостерігаємо новий поворот в німецькій «культурі пам'яті» і навіть «Суперечки істориків 2». Робота з пам'яттю на основі концепту «постнаціональної ідентичності» створює нові виклики. Перш за все це визначення сингулярності Голокосту, яке стало основою німецькою «політики пам'яті», закріпленою на законодавчому рівні, зокрема в законі Е. Штайна 1985 р. проти брехні про Освенцім. Як зазначив нещодавно історик М. Вільдт у цій дискусії «стикаються дві точки зору: деякі стурбовані тим, що основи західнонімецького погляду на історію похитнуться, якщо центральність Голокосту буде піддана сумніву. Інші вважають, що Німеччина повинна бути відкритою для інших згадок про минуле – адже багато людей мігрантського походження зараз належать до німецького суспільства, чії предки жили в інших регіонах за часів нацизму». Фактично йдеться про новий вектор в опрацюванні німецької пам'яті – її колоніальної історії. Виклики «глобального Півдня» і сучасна етнічна ситуація в Німеччині, зумовлена еміграційною політикою, на думку М. Вільдта, змінює форми і практики «культури пам'яті» в якій знання про європейську експансію і тиранію в неєвропейському світі мають бути доведені до рівня знання про Голокост [41].

У цьому контексті ми можемо говорити і про повільний розворот до німецької східноєвропейської пам'яті. На політичному рівні ми це бачимо в опублікованих 20 січня 2023 р. тезах правлячої СДПН з міжнародної політики «Соціал-демократичні відповіді світу, що зазнав потрясінь»: «У 20-му столітті значна частина Центральної та Східної Європи стала ареною великих страждань і злочинів проти людства, скоєних тоталітаризмом та імперіалізмом, що походили, насамперед, з Німеччини та Росії. Тому ми ще більше вдячні за

внесок народів Центральної та Східної Європи у відновлення миру і свободи в усій Європі... Наша безпека і процвітання тісно пов'язані з безпекою і процвітанням держав Центральної та Східної Європи. Ревізіоністська та імперіалістична Росія вважає значну частину Східної Європи своєю сферою впливу. Путін ніколи не визнавав територіальну цілісність і політичний суверенітет багатьох східноєвропейських держав. Ми не звертали на це достатньої уваги до вторгнення в Україну» [42, s. 13].

На сучасні дебати про політику пам'яті у ФРН впливають два чинники: а) глобалізація, культурний трансфер і міграція, які посилюють конфлікти у національно-орієнтованій політиці пам'яті. Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань; б) російсько-українська війна змусила звернутися до злочинів націонал-соціалізму періоду Другої світової війни (1939-1945) на території Східної Європи і України зокрема.

Список використаних джерел та літератури

1. Lingen K. Erfahrung und Erinnerung. Gründungsmythos und Selbstverständnis von Gesellschaften in Europa nach 1945. *Archiv für Sozialgeschichte*. 2009. № 49. S. 149-184.
2. Weizsäcker R. Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages. Bonn, 1985. 16 s.
3. Brechtken M. Mehr als Historikergeplänkel. Die Debatte um "Das Amt und die Vergangenheit". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 63. Jahrgang. 2015. Heft 1. S. 59-92.
4. Assmann A. Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur. *Vorgänge. Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*. 2012. № 2. S. 24-32.
5. Neiman S. Learning from the Germans. Race and the Memory of Evil. Macmillan, 2019. 432 p.
6. "Niemand will in dieser Debatte den Holocaust eibnen". *Der Spiegel*. 22.10.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/historikerstreit-2-0-niemand-will-in-dieser-debatte-den-holocaust-eibnen-a-4d90bafa-2b65-470d-9e08-381943a617f1>
7. "Versöhnung ist Quatsch". *Die Zeit*. № 4. 19 Januar 2023. S. 17.
8. Earl H. "Bad Nazis and Other Germans": The Fate of SS-Einsatzgruppen Commander Martin Sandberger in Postwar Germany. *A Nazi past: recasting German identity in postwar Europe* / edited by David A. Messenger and Katrin Paehler. The University Press of Kentucky, 2015. P. 57-82.
9. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 s.
10. Gesundes Volksempfinden. *Der Spiegel*. № 11. 1965. S. 31-42.
11. Kleinert H. Das geteilte Deutschland. Die Geschichte 1945–1990. Berlin, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2019. 707 s.
12. Pötzsch H., Halder W. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland. 4. Aufl. München, 2015. 448 s.
13. Wieland G. Ahndung von NS-Verbrechen in Ostdeutschland 1945 bis 1990. *Neue Justiz*. 45. (1991). 2. S. 49-53.

14. Meyer-Seitz Ch. Die Verfolgung von NS-Straftaten in der Sowjetischen Besatzungszone. Berlin 1998. 319 s.
15. Heinert A. Ein dunkles Kapitel: Sowjetische Sonderhaftanstalten in Ostdeutschland. URL: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/339546/ein-dunkles-kapitel-sowjetische-sonderhaftanstalten-in-ostdeutschland/>
16. Kleikamp A. Die Filialen des Gulag auf deutschem Boden. *Die Welt*. 15.07.2015. URL: <https://www.welt.de/geschichte/article144025411/Die-Filialen-des-Gulag-auf-deutschem-Boden.html>
17. Leide H. NS-Verbrechen und Staatssicherheit. Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR. Göttingen, 2005. 448 s.
18. Weinke A. Investigations into Nazi Crimes in the Soviet Zone of Occupation and the RDA. Research Findings and Open Questions. *Revue d'Histoire de la Shoah*. Vol. 214. Iss. 2. July 2021. P. 209-230.
19. Broszat M. Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. № 18. 1970. S. 392–409.
20. Hertfelder T. Opfer, Täter, Demokraten. Über das Unbehagen an der Erinnerungskultur und die neue Meistererzählung der Demokratie in Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 65 (2017), Heft 3. S. 365-393.
21. Frei N. (Hrsg.). Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg. Göttingen, 2006. 656 s.
22. Eichmüller A. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 56 (2008). Heft 4. S. 621-640.
23. Raim E. Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949. München, 2013. 1273 s.
24. Weinke A. "Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität"? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. *Frei N. (Hrsg.), Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Wallstein) Göttingen 2006, S. 37-93.
25. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationalen Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 s.
26. Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280>
27. Frai N. 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. Vol. 56. No. 3. 2010. P. 410-422.
28. Koselleck R. Formen und Traditionen. *Frei N.; Knigge V. (Hrsg.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck Verlag 2002. S. 21-32.
29. Herbert U. A History Twentieth-Century Germany. Oxford University Press, 2019. 1242 p.
30. Hofmann G. Der sperrige Gedenktag. *Die Zeit*. 18 Januar 1985. URL: <https://www.zeit.de/1985/04/der-sperrige-gedenktag/komplettansicht>
31. Assmann A. Erinnerungskultur: Verganhenheit, die nicht vergeht Errstellt. *Frankfurter Rundschau*. 28.01.2022.
32. Jureit U. Gefühlte Vergangenheiten. Zum Verhältnis von Geschichte, Erinnerungen und kollektiven Identitätswünschen. *Vorgänge. Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*. 2012. № 2. S. 16-23.
33. Noack H.-J. Die Deutschen als Opfer. *Der Spiegel*. 13/2002. S. 36-39.

34. Danyel J. Der vergangenheitspolitische Diskurs in der SBZ/DDR 1945-1989. *Cornelißen Ch. (Hrsg.) Krieg – Diktatur - Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*. Essen, 2005. S. 173-197.
35. Müller B. Erinnerungskultur in der DDR. URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39817/erinnerungskultur-in-der-ddr/>
36. Wolfrum E. Geschichte der Erinnerungskultur in der DDR und BRD. URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39814/geschichte-der-erinnerungskultur-in-der-ddr-und-brd/>
37. Fischer B.-R. Das Bildungs- und Erziehungssystem der DDR – Funktion, Inhalte, Instrumentalisierung, Freiräume. *Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages)*. Hrsg. Vom Deutschen Bundestag. Bd. III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft der DDR. Baden-Baden, 1995. S. 852-875.
38. Ackermann M. Phasen und Zäsuren Erbeverständnisses der DDR. *Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages)*. Hrsg. vom Deutschen Bundestag. Bd. III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft der DDR. Baden-Baden, 1995. S. 768-795.
39. Staas Ch. Das Ede der Selbstgewissheit. *Die Zeit*. № 19. 28 April 2020. S. 17.
40. Neiman S. Was kann man von den Deutschen lernen? *Die Zeit*. № 11. 5 März 2020. S. 58-59.
41. Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280>
42. Sozialdemokratische Antworten auf eine Welt im Umbruch. Berlin, 20.01.2023. 23 s.

References

1. Lingen K. (2009). Erfahrung und Erinnerung. Gründungsmythos und Selbstverständnis von Gesellschaften in Europa nach 1945. *Archiv für Sozialgeschichte*, 49, s. 149-184. [In German].
2. Weizsäcker R. (1985). Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. *Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages*. Bonn. [In German].
3. Brechtken M. (2015). Mehr als Historikergeplänkel. Die Debatte um "Das Amt und die Vergangenheit". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 63. Jahrgang. Heft 1, s. 59-92. [In German].
4. Assmann A. Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur. *Vorgänge. Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*. 2012. № 2. S. 24-32. [In German].
5. Neiman S. (2019). *Learning from the Germans. Race and the Memory of Evil*. Macmillan. [In English].
6. "Niemand will in dieser Debatte den Holocaust einebnen". (2022). *Der Spiegel*. 22.10.2022. [Online]. Available from: <https://www.spiegel.de/geschichte/historikerstreit-2-0-niemand-will-in-dieser-debatte-den-holocaust-einebnen-a-4d90bafa-2b65-470d-9e08-381943a617f1> [In German].
7. "Versöhnung ist Quatsch". (2023). *Die Zeit*, 4, 19 Januar, s. 17. [In German].
8. Earl H. (2015). "Bad Nazis and Other Germans": The Fate of SS-Einsatzgruppen Commander Martin Sandberger in Postwar Germany. *A Nazi past: recasting German identity in postwar Europe* / edited by David A. Messenger and Katrin Paehler. The University Press of Kentucky, p. 57-82. [In English].
9. Weinke A. (2016). *Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Wallstein, Göttingen. [In German].

10. Gesundes Volksempfinden. (1965). *Der Spiegel*, 11, s. 31-42. [In German].
11. Kleinert H. (2019). *Das geteilte Deutschland. Die Geschichte 1945–1990*. Berlin, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH. [In German].
12. Pötzsch H., Halder W. (2015). *Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland*. 4. Aufl. München. [In German].
13. Wieland G. (1991). Ahndung von NS-Verbrechen in Ostdeutschland 1945 bis 1990. *Neue Justiz*, 45, 2, s. 49-53. [In German].
14. Meyer-Seitz Ch. (1998). *Die Verfolgung von NS-Straftaten in der Sowjetischen Besatzungszone*. Berlin. [In German].
15. Heinert A. (2021). *Ein dunkles Kapitel: Sowjetische Sonderhaftanstalten in Ostdeutschland*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/339546/ein-dunkles-kapitel-sowjetische-sonderhaftanstalten-in-ostdeutschland/> [In German].
16. Kleikamp A. (2015). Die Filialen des Gulag auf deutschem Boden. *Die Welt*. 15.07.2015. [Online]. Available from: <https://www.welt.de/geschichte/article144025411/Die-Filialen-des-Gulag-auf-deutschem-Boden.html> [In German].
17. Leide H. (2005). *NS-Verbrechen und Staatssicherheit. Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR*. Göttingen. [In German].
18. Weinke A. (2021). Investigations into Nazi Crimes in the Soviet Zone of Occupation and the RDA. Research Findings and Open Questions. *Revue d'Histoire de la Shoah*, Vol. 214, Iss. 2, July, pp. 209-230. [In English].
19. Broszat M. (1970). Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 18, s. 392–409. [In German].
20. Hertfelder T. (2017). Opfer, Täter, Demokraten. Über das Unbehagen an der Erinnerungskultur und die neue Meistererzählung der Demokratie in Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 65, Heft 3, s. 365-393. [In German].
21. Frei N. (Hrsg.). (2006). *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen. [In German].
22. Eichmüller A. (2008). Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 56, Heft 4, s. 621-640. [In German].
23. Raim E. (2013). *Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949*. München. [In German].
24. Weinke A. (2006). "Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität"? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. *Frei N. (Hrsg.), Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Wallstein) Göttingen, s. 37-93. [In German].
25. Weinke A. (2016). *Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationalen Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Wallstein, Göttingen. [In German].
26. Wild M. (2022). Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. [Online]. Available from: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280> [In German].
27. Frai N. (2010). 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 56, No. 3, pp. 410-422. [In English].
28. Koselleck R. (2002). Formen und Traditionen. *Frei N.; Knigge V. (Hrsg.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck Verlag, s. 21-32. [In German].
29. Herbert U. (2019). *A History Twentieth-Century Germany*. Oxford University Press. [In English].

30. Hofmann G. (1985). Der sperrige Gedenktag. *Die Zeit*. 18 Januar. [Online]. Available from: <https://www.zeit.de/1985/04/der-sperrige-gedenktag/komplettansicht> [In German].
31. Assmann A. (2022). Erinnerungskultur: Vergangenheit, die nicht vergeht Erstellt. *Frankfurter Rundschau*. 28.01.2022. [In German].
32. Jureit U. (2012). Gefühlte Vergangenheiten. Zum Verhältnis von Geschichte, Erinnerungen und kollektiven Identitätswünschen. *Vorgänge. Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*, 2, s. 16-23. [In German].
33. Noack H.-J. (2002). Die Deutschen als Opfer. *Der Spiegel*. 13/2002, s. 36-39. [In German].
34. Danyel J. (2005). Der vergangenheitspolitische Diskurs in der SBZ/DDR 1945-1989. *Cornelißen Ch. (Hrsg.) Krieg – Diktatur - Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*. Essen, s. 173-197. [In German].
35. Müller B. (2008). *Erinnerungskultur in der DDR*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39817/erinnerungskultur-in-der-ddr/> [In German].
36. Wolfrum E. (2008). *Geschichte der Erinnerungskultur in der DDR und BRD*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39814/geschichte-der-erinnerungskultur-in-der-ddr-und-brd/> [In German].
37. Fischer B.-R. (1995). Das Bildungs- und Erziehungssystem der DDR – Funktion, Inhalte, Instrumentalisierung, Freiräume. *Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages)*. Hrsg. Vom Deutschen Bundestag. Bd. III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft derDDR. Baden-Baden, s. 852-875. [In German].
38. Ackermann M. (1995). Phasen und Zäsuren Erbeverständnisses der DDR. *Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland" (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages)*. Hrsg. vom Deutschen Bundestag. Bd. III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft der DDR. Baden-Baden, s. 768-795. [In German].
39. Staas Ch. (2020). Das Ede der Selbstgewissheit. *Die Zeit*, 19, 28 April, s. 17. [In German].
40. Neiman S. (2020). Was kann man von den Deutschen lernen? *Die Zeit*, 11, 5 März, s. 58-59. [In German].
41. Wild M. (2022). Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. [Online]. Available from: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280> [In German].
42. (2023). *Sozialdemokratische Antworten auf eine Welt im Umbruch*. Berlin, 20.01.2023. [In German].

Stelmakh S. "The Past that doesn't Pass": National Socialism in the Memory Policy of the FRG and the Historical Policy of the GDR.

The article provides a comparative analysis of the coverage of the legacy of National Socialism in the memory policy of the FRG and historical policy of the GDR and various commemorative practices. The author revealed the conceptual apparatus that is used in professional historiography and public discourse. Its various contents and features of use in different chronological periods were also determined in the article. The author considered numerous methodological approaches used by researchers of memory problems. The difference between the concepts of "memory policy" and "memory culture" in content is that the first term provides for a set of government measures to preserve memory, while the second term is broader and focuses on involving public institutions and society in the discussion of "memory" problems. The article shows the differences in the attitude to the National Socialist past in the FRG and the GDR on specific examples. The author paid attention to new approaches to the memory of the World War II in modern Germany, which has resulted from the

processes of migration and the transformation of the country into a multicultural community. Two factors influence contemporary debates about the politics of memory in Germany: a) globalization, cultural transfer and migration, which exacerbate conflicts in nationally oriented memory politics. Like most countries in Western Europe, Germany is an immigration country, comprising a population that can't longer be differentiated by nations and ethnic groups. Accordingly, historical memory refers less and less to national or ethnic historical foundations, as an ever-increasing proportion of the population has a second family origin and is therefore confronted with a past that lies beyond their ethnic beliefs; b) the Russian-Ukrainian war turned attention to the crimes of National Socialism during the Second World War (1939-1945) in Eastern Europe and Ukraine in particular.

Keywords: *World War II (1939-1945), National Socialism, FRG, GDR, memory policy, historical policy, culture of memory, overcoming the past.*

УДК 327.8(100):327.7:327.39

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-2>

Фесенко М.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3728-1427>

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглядаються проблеми та перспективи формування нового міжнародного порядку з точки зору трансформації міжнародної системи. Доведено, що сталий розвиток сучасної міжнародної системи залежить від консолідації міжнародної спільноти та конструктивної співпраці між учасниками міжнародних відносин. Таким чином, необхідно розпочати процес розробки нової моделі управління світом, яка б враховувала умови глобального світу XXI століття.

Доведено необхідність всебічного вивчення складових глобальної кризи світового управління та пошуку механізмів її подолання шляхом консолідації учасників міжнародної системи. Складна криза в різних галузях і на різних рівнях – від локального до глобального – виявляється недієздатною, через відсутність відповідних механізмів, міжнародного співтовариства для подолання кризи глобальної системи, що включає світову кризу.

Таким чином, сучасна криза на глобальному рівні завжди вимагає пошуку засобів та факторів, які забезпечили б стабілізацію соціальних, економічних та політичних відносин, консолідацію соціальних держав та всіх членів міжнародної системи. Сучасна криза глобальної системи не є випадковою, і це природне явище, пов'язане з довготерміновими тенденціями світового політичного та економічного розвитку.

Таким чином, сучасна глобальна системна криза має свої особливості та відмінні риси, пов'язані з процесами глобалізації, регіональної політичної та економічної інтеграції, глобальної міграції тощо. Розвиток кризи прискорився через розпад біполярної міжнародної системи та посилення глобалізації. Очевидно, що подолання кризового розвитку можливе за умови набуття новою міжнародною системою балансу, який би належним чином відповідав характеру глобальних трансформацій. З цієї точки зору зміни в суспільному розвитку зробили проблему міжнародної політичної консолідації надзвичайно актуальною, оскільки вона спрямована на сталий розвиток людства.

Ключові слова: консолідація, міжнародний порядок, трансформація, міжнародна система, глобальне управління, глобальна системна криза, учасники міжнародних відносин.

На сучасному етапі формування міжнародного порядку все актуальнішим стає питання його консолідації з метою вирішення глобальних проблем виникнення яких зумовив глобалізований світ. Їх вирішення є запорукою недопущення апокаліптичного сценарію у розвитку людства. Зміни в суспільному розвитку зробили проблему консолідації необхідною умовою регулювання загальнолюдських відносин. Завдяки ним тенденція консолідації міжнародного порядку стає політичною необхідністю, покликаною забезпечити стабільний розвиток всього світового співтовариства. З цієї точки зору наростання глобальних проблем і потреба в їх спільному вирішенні якраз і актуалізують консолідацію міжнародного порядку. У світовому співтоваристві

починає формуватися новий розклад сил, виникають різні підходи до розв'язання нагальних проблем та зниження конфронтаційності міжнародної системи [1].

Визнаючи, що глобальна системна криза, природні і техногенні лиха залишаються одними з основних загроз стабільності міжнародній системі, впливають на зовнішню політику держав, завдають величезної шкоди державам і сталому розвитку міжнародної системи в цілому актуальним є концепція міжнародного порядку, що має на меті забезпечити сталий розвиток людства за рахунок консолідації акторів міжнародної системи [1, с. 10, 11].

Із розвитком глобалізаційних процесів кількість учасників міжнародної системи зростає. Їх множинність впливає на трансформацію структури міжнародної системи та зумовлює посилення суперечностей. Консенсус, також як і соціальне партнерство є об'єктивно необхідними передумовами подальшого стабільного та сталого розвитку світової спільноти. Саме тому нині на порядок денний вийшла проблема розробки певної моделі соціально-економічного розвитку, яка могла б забезпечити стабільність міжнародної системи, з урахуванням різномасштабності суперечностей, характерних для сучасного світу. Для управління такого роду моделлю потрібні нові політичні важелі, інститути та механізми, формування яких не відкидає накопичений досвід і чинні міжнародні організації.

В контексті авторського дослідження необхідно зазначити, що спроби консолідувати акторів міжнародної системи з метою вирішення назрілих глобальних проблем розпочинаються наприкінці 1960-х рр. У 1968 р. починається діяльність Римського клубу. Документи та дослідження, здійснювані на його замовлення, стали потужним стимулом розвитку глобалістики. Так, у 1970 р. Дж. Форестер розробляє модель «Світ-1» та інші динамічні моделі [2]. Цей проект, а також проекти «Світ-2», «Світ-3», доповіді Д. Медоуза, Дж. Рандерса і У. Біренса «Межі зростання» [3], М. Месаровича та Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», Я. Тінбергена «Перебудова міжнародного порядку» [4] тощо заклали основи глобалістики даного періоду.

Іншим важливим чинником, що вплинув на становлення глобалістики як науки, стало усвідомлення необхідності екологічного мислення для виживання всього людства. У 1972 р. під егідою ООН пройшла перша міжнародна конференція з проблем навколишнього середовища під гаслом «Мислити глобально, діяти локально», матеріали якої зробили цінний внесок у розвиток глобальних досліджень. У 1987 р. публікується доповідь Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє», яка поклала початок формуванню концепції сталого розвитку. Пізніше на цій базі була сформульована та схвалена на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) [5] загальносвітова (глобальна) стратегія розвитку цивілізації.

В цілому конференція значно сприяла актуалізації цієї концепції та перетворенню її на пріоритетний напрямок розробки досліджень з глобального розвитку. Політика сталого розвитку є проявом нових тенденцій розвитку світового співтовариства в умовах глобальних політичних трансформацій та повинна бути спрямована на вирішення глобальних проблем сучасності, на розвиток і вдосконалення сучасних міжнародних процесів.

Причини та передумови виникнення глобальних проблем сучасності закладено в історії становлення сучасної цивілізації. Вона породила глобальну кризу індустріального суспільства та технократично орієнтованої культури в цілому. Ця криза охопила весь комплекс взаємодій людей один з одним, із суспільством, з природою та стосувалася практично всього світового співтовариства. Вона поширювалася не тільки в розвинутих країнах світу, а також у напівпериферійних та периферійних країнах світу. В найбільш вразливих країнах світової периферії негативний вплив від діяльності людини на навколишнє середовище виявився відчутно швидше і в найбільш гострій формі через інтенсивний розвиток шкідливої промисловості, що мала на меті забезпечити швидке економічне зростання.

На разі, варто виділити вчених, які намагалися осмислити сутність, наслідки і динаміку таких глобальних проблем сучасності, як екологічна, демографічна, енергетична, світополітична тощо. У першу чергу, в цьому зв'язку слід назвати імена представників Римського клубу, чиї роботи істотно вплинули на сприйняття і трактування загальнопланетарних проблем: А. Кінг [6], Е. Ласло, Д. Медоуз [7], М. Месарович, Е. Пестель, А. Печеї [8], Я. Тінберген, Дж. Форестер, Б. Шнайдер [6], Е. Янг та ін. Відтак, політика сталого розвитку стає проявом нових тенденцій розвитку світового співтовариства в умовах глобальних політичних трансформацій та повинна бути спрямована на запобігання та вирішення глобальних проблем сучасності, а також на розвиток і вдосконалення світополітичних процесів сучасного світу.

Саме представники Римського клубу першими привернули увагу світової громадськості до глобальних проблем. Вони вперше поставили питання про необхідність визнання пріоритету загальнопланетарних цінностей, якщо людство хоче впоратися з новими викликами, що не мають прецеденту в минулому.

Проблеми сталого розвитку перебувають у центрі уваги і низки українських учених. Серед них виокремлюємо роботи С. Дорогунцова [9], В. Кухаря, Б. Данилишина [10], В. Ландика, С. Семенець, Т. Яхєєвої [11], Л. Руденка [12], С. Шергіна [13].

Засновник і перший Президент Римського клубу А. Печеї, розмірковуючи над шляхами вирішення глобальних проблем, перспективами розвитку людства, неодноразово підкреслював думку, що «настав час нарешті зрозуміти всім – як тим, хто приймає відповідальні рішення, так і пересічним людям, – що не можна без кінця сподіватися на всякого роду соціальні механізми, на оновлення

та вдосконалення соціальної організації суспільства, коли «на карту поставлене майбутнє людини як виду». Сутність проблеми, яка постала перед людством на нинішній стадії його еволюції, полягає саме в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру до тих змін, які самі ж вносять у цей світ, і джерела цієї кризи лежать всередині, а не зовні людської істоти. І вирішення всіх цих проблем має виходити насамперед із зміни самої людини, її внутрішньої сутності» [14].

Зазначені ідеї А. Печеї значною мірою формують філософські підвалини діяльності для Римського клубу. У доповідях, що презентовані різними групами вчених для Римського клубу, необхідність формування нової системи цінностей, нової культури, зміни цілей розвитку людства, гармонізації екології та економіки, усунення насильства, соціальних конфліктів, воєн однозначно пов'язується з удосконаленням моральних якостей людства та зростанням його самосвідомості. Важливим є те, що А. Печеї сформулював проблему людини та «людських якостей» через осмислення глобальних політичних та соціально-економічних процесів сьогодення. Він актуалізував відповідальність людства перед історією та перед майбутніми поколіннями. Науковий доробок вченого акцентував увагу на виявленні сутності людини та чинників, що визначають та впливають на її свідомість і діяльність. Науковий пошук вченого було спрямовано на дослідження альтернативних форм буття людини та її способу життя.

Значний внесок у розуміння глобальних проблем цивілізації зробив послідовник ідей Римського клубу Дж. Форестер. Зокрема у своїй відомій науковій праці «Світова динаміка» вчений справедливо вказує на те, що зростання кількості населення одночасно зі скороченням «вільного» навколишнього середовища є природним явищем, однак із набагато глибшим змістом, ніж тільки зниження забезпеченості продуктами харчування. Швидкість використання природних копалин безпосередньо залежить від зросту населення. Демографічний бум призводить до швидкого скорочення природних ресурсів, а також до інших негативних наслідків, таких як збільшення екологічних катастроф та зміни клімату [2, с. 36]. Прогнозується, що у ХХІ ст. суттєво збільшиться потреба в природних ресурсах для вироблення енергії, а також потреба у чистій питній воді. Особливо це питання актуальне для країн «периферії».

Глобалізація є об'єктивним, комплексним та універсальним процесом, який охоплює всю світову систему. Регулювати та передбачати її наслідки можливо спільними зусиллями урядів держав і недержавних учасників світової системи, у першу чергу, різних міжнародних організацій. Аналіз функціонування та наслідків їх діяльності викликає велику кількість суперечок між дослідниками феномену глобалізації. Процеси глобалізації зумовлюють стрімке зростання кількості різноманітних учасників світової системи, що сприяє подальшому

прискоренню її трансформації та ускладнює аналіз цієї складної системи та можливість передбачати напрями її розвитку.

Для глобалізації не існує кордонів національно-державного суспільства. При цьому слід відрізнити процеси інтернаціоналізації, глобалізації та транснаціоналізації. З інтернаціоналізацією пов'язуються процеси, які знижують значення кордонів і підвищують роль міжнародних угод і контрактів для національного суспільства. В економіці процес інтернаціоналізації визначається за об'ємом експорту та імпорту, серед населення – зростаючою часткою іноземців; у науці – зростанням значення іноземних експертів для національного престижу вчених; у громадській думці – кількістю трансльованих іноземних радіо- та телепрограм.

Про транснаціоналізацію можна говорити в тому випадку, якщо функціонують інституційні структури та колективні учасники міжнародних відносин, що діють відповідно до нового національно-державного правового порядку. Сюди відносять міжнародно-правові угоди, які містять часткову відмову від суверенітету. Особливо це стосується об'єднань, подібних до НАТО або ЄС. «Глобальними гравцями» стають також підприємства, які створюють порядок і структури, незалежні від національних стандартів. Велике політичне значення у цьому зв'язку має перетворення крупних банків, страхових компаній та транснаціональних фінансових і валютних «клерків». Виникають також неурядові організації та мережа підприємств-мігрантів, вплив яких ще не вивчений.

У цьому контексті цікавою є позиція українського вченого, професора С. Шергіна, який переконаний, що масштабність і багатофакторність глобалізації дають підстави інтерпретувати її як об'єктивний процес реструктуризації та якісного розвитку міжнародного простору. За умов перерозподілу сфер глобального впливу основний опонент США Китай вже створив нові інституціональні структури за межами американської досяжності. Мається на увазі Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Китай у конкурентній боротьбі за доступ до ресурсів планети значно розширив кордони своєї економічної експансії. Отже, триває тотальна конкурентна боротьба епохи глобалізації. Її основними учасниками є, з одного боку, «Група семи», а з іншого – країни світової периферії, які продовжують реалізацію протилежних за геополітичною спрямованістю цілей [13].

Нині констатується відсутність самодостатніх країн, суспільств або співтовариств. Це і є зворотне, негативне формулювання загальноновизнаного принципу повної взаємозалежності. Однак певна країна може бути самодостатньою за якимось окремим параметром. Наприклад, США цілком самодостатні у військовому відношенні, тобто вони можуть самі себе захистити, виробляють усі необхідні для цього види озброєнь та володіють самодостатньою військово-технологічною базою. Тобто всі необхідні для підтримки обороноздатності країни технології існують на території США та в

разі кризової ситуації можуть бути взяті під безпосередній контроль американським урядом.

Глобалізаційні процеси містять елемент мондіалізму, і нині існує два головних варіанти реалізації мондіалістського сценарію: м'який та жорсткий. За умов реалізації м'якого мондіалістського сценарію формально суверенні держави будуть продовжувати існувати, а їх урядам залишаться вельми серйозні повноваження у галузі внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти та охорони здоров'я. При цьому існуватиме певний єдиний планетарний орган влади, який володітиме виключною монополією на вирішення всіх проблем глобального походження та стежитиме за безумовним дотриманням будь-якою місцевою владою певного універсального кодексу прав і зводу законів, що стосуються прав людини, глобальних питань економіки та екології, загальнопланетарних аспектів життєдіяльності людства [15, с. 165].

У разі якщо у майбутньому відбудеться глобальний катаклізм, екологічна катастрофа або світова війна, імовірнішим стане варіант жорсткого мондіалізму. Певна організована політична сила, що перемаже або найповніше збереже апарат влади, зможе встановити контроль на планеті в цілому або на її придатній для життя частині. Глобальні виклики, зокрема екологічні, можливо, зроблять мондіалістський розвиток єдино можливим для виживання людства. Тому навряд чи треба розглядати його як абсолютне зло, з яким неможливі ніякі компроміси, або як кінець світу.

На переконання багатьох учених, однією з актуальних проблем є експансія штучного інтелекту, що витісняє реальний світ на другий план, викликає явище, що називається, за визначенням відомого західного вченого Дж. Мітельмана, «синдромом Сатурна» [16, р. 28]. Він полягає у тому, що коли щільність популяції, розмір використовуваних нею ресурсів, вироблених благ та обсяг виробленої нею інформації перевищують критичний рівень, наступають явища депопуляції, самознищення штучної цивілізації – війна, депопуляція у низці країн, СНІД, суїциди, зростання кількості абортів і бездітних сімей, техногенних і природних катаклізмів, масова смертність від голоду, агресивність, ірраціональність поведінки людей. У цьому контексті нагадаємо, що за період з 1960 р. по 1990 р. збиток від стихійних явищ зріс на нашій планеті у 40 разів та становив 43 млрд. дол. за рік [17, р. 211]. Слід зауважити, що ця тенденція динамічно посилюється. Однак вважати зазначені факти наслідком наростання агресивності природи немає достатніх підстав тому, що подібні дослідження не здійснювалися або не оприлюднювалися. Проте, в будь-якому випадку необхідний новий глобальний порядок взаємодії людини та природи.

Учасники міжнародної системи (держави, міжнародні урядові та неурядові організації, ТНК) вкрай різноманітні за багатьма параметрами. Насамперед вони значно відрізняються ресурсами. Якщо економічний показник є основним для ТНК, транснаціональних банків, то інші актори, маючи значно менші

економічні та фінансові можливості, стають політично впливовими. Так, наприклад, у результаті інтернаціоналізації виробництва, зростання міжнародних фінансових трансакцій, що обчислюються сотнями мільйонів доларів щодня, уряди втрачають мільйони доларів річних податків. Відомий дослідник глобалізації Д. Хелд зазначає, що ТНК контролюють від 40 до 60% світового багатства. Ринкова вартість багатьох із них може бути вища за сукупне національне багатство низки країн. Так, ринкова вартість корпорації *Microsoft* (близько 450 млрд дол.) більше річного ВВП десятків країн. «Кількість переходить у якість, та в силу цієї діалектики багато ТНК самі себе вже відчують державами та імперіями» [18, р. 49].

Інформаційно-комунікативні технології сприяють збільшенню кількості сучасних транснаціональних акторів, ефективності їх роботи та впливу на інститут національних держав. Відносини між традиційними та новими учасниками міжнародної системи далеко не однозначні. Втім, незважаючи на негативні наслідки діяльності ТНК, співробітництво держав і нових транснаціональних акторів динамічно зростає. Внаслідок цього розвивається не тільки багатостороння дипломатія, метою якої є залучення більш ніж двох держав до вирішення будь-якої проблеми, а й багаторівнева дипломатія. В її межах питання вирішуються на основі взаємодії різних державних і недержавних акторів. Необхідно зазначити, що інколи недержавні учасники стають навіть більш гнучкими й менш бюрократизованими структурами, ніж держави.

Протягом останніх десятиліть економічна та політична взаємозалежність всередині і між регіонами посилюється та має багатоаспектні й неадекватні наслідки для різних спільнот. Міжрегіональна і глобальна політична, економічна та культурна конкуренція змінює старі ієрархії та зумовлює появу нових відмінностей на рівні як окремих громадян, так і на рівні держави. Світові проблеми, від поширення генетично модифікованих продуктів, відмивання грошей до глобального тероризму та природних катастроф, стають дедалі актуальнішими, тому що вирішувати їх можна лише спільними зусиллями. Це, безперечно, трансформує традиційну роль, функції, основні інституції та відповідальність національного уряду перед своїми громадянами в епоху глобалізації.

Отже, глобальна світова система характеризується стрімкими змінами у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, що актуалізує переосмислення форм і механізмів ефективного політичного управління її учасниками та їх консолідовану відповідальність за сталий розвиток людства. Збільшення кількості, функцій і впливу міжурядових, міжнародних урядових та неурядових організацій, ТНК на регіональному і глобальному рівнях, від ЄС до СОТ, порушує важливі нормативні питання стосовно подальшого напряму формування міжнародного порядку й інтересів, які він буде відстоювати.

Зростання кількості учасників світової системи, криза неоліберальної моделі глобалізації та капіталістичної світ-економіки, завершення періоду лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку. Наявність глобальних проблем вимагає консолідації міжнародного порядку задля їх спільного вирішення. Тому уявляється важливим, щоб серед учасників світової системи не з'явилися претенденти, які заради реалізації власних амбіцій боротимуться за одноосібне домінування в процесі консолідації міжнародного порядку. Підвищення впливу нових транснаціональних акторів на міжнародну політику є ознакою кризи капіталістичної світ-економіки, яка досягла просторових меж. Відсутність можливості поглинати нові території призвела до необхідності внутрішніх структурних змін, а отже, зміни способів розподілу і перерозподілу доходів. Іншою ознакою досягнення просторових меж експансії капіталістичної світ-економіки й ускладнення її структури є фрагментація світової системи, що виявляється у зростанні кількості держав і нових недержавних акторів.

Враховуючи все вищезазначене вважаємо, що в основу світового порядку XXI ст. повинно бути покладено основні цінності, які мають важливе значення для розвитку міжнародних відносин. До них насамперед належать такі: - свобода – забезпечення прав людини, кращою гарантією яких є демократична форма правління, заснована на широкій участі та волі народу; - рівність – жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливості користуватися благами розвитку; - солідарність – глобальні проблеми повинні вирішуватися за умови справедливого розподілу витрат і тягаря відповідно до фундаментальних принципів рівності та соціальної справедливості; - терпимість – люди повинні поважати один одного при всьому різноманітті віросповідань, культур і мов. На особливу увагу заслуговує положення про те, що «культура миру і діалог між усіма цивілізаціями повинні активно підтримуватися»; - повага до природи – спільними зусиллями забезпечити збереження природи; - спільна відповідальність – відповідальність за управління світовою економікою та соціальним розвитком, а також за забезпечення миру і безпеки має бути спільною для всіх держав і реалізовуватися на багатосторонній основі [19].

Останнє положення є особливо важливим, бо характеризує сутність міжнародного порядку, що формується. Необхідність визнання спільної відповідальності підкреслюється не перший рік. З цього приводу колишній Генеральний секретар ООН К. Аннан зазначив, що «держави повинні міцно усвідомити свою подвійну роль у нашому глобальному світі. На додаток до своєї самостійної відповідальності, яку кожна держава несе щодо свого суспільства, держави спільно є гарантами нашого спільного життя на цій планеті... Немає жодного гравця, здатного конкурувати або замінити державу». Не випадково, що спільна відповідальність неодноразово згадується в актах ООН. У Декларації тисячоліття керівники держав і урядів заявили, що поряд з відповідальністю перед своїми товариствами вони несуть колективну відповідальність перед народами світу за забезпечення їх благополуччя [20].

Важливою датою в історії всього людства стало 1 травня 1974 р., коли Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку» і відповідну «Програму дій». Як зазначає відомий представник Римського клубу А. Печеї, «це всесвітня соціально-політична революція бідних. Вона набиратиме сили і визначатиметься не якимись положеннями ідеологічного порядку, а гнівом, обуренням і протестом проти несправедливості. Мільярди людей будуть наполегливо вимагати перерозподілу влади, багатств, доходів. Неможливо передбачити, яких саме форм набуде надалі цей рух і якою буде реакція на нього більш благополучних країн, шокованих тиском в умовах, коли вони не мають єдиної тактики дій. Однак можна з упевненістю стверджувати, що ці революційні процеси неможливо зупинити і що найбухливіші події ще чекають на людство попереду» [8, с. 46].

Для дослідження можливих шляхів вирішення виявлених проблем у 1974 р. було розпочато проект ООН «Перебудова міжнародного порядку» (*RIO – Reshaping the International Order*). Цей проект очолив лауреат Нобелівської премії з економіки Ян Тінберген. Доповідь «RIO – перебудова міжнародного порядку», опублікована у 1976 р., запропонувала протягом 40 років скоротити розрив у доходах між бідними та багатими з 13:1 до 3:1 (3:1 – це гранично допустиме співвідношення між багатими і бідними районами Європейського економічного співтовариства) або, що більш реально, принаймні до співвідношення 6:1. У Доповіді Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє», підготовленій у 1987 р., яка стала основою концепції сталого розвитку 1992 р., зроблено висновок, протилежний концепції «меж зростання»: «Ми здатні узгодити діяльність людини із законами природи та домогтися загального процвітання» [21, с. 173].

У контексті вивчення нового міжнародного та світового порядку варто згадати концепцію «золотого мільярда». Останнім часом на Заході термін «золотий мільярд» набув популярності і став означати населення країн «першого світу», що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Зараз у ній нараховується 24 країни Європи і світу. Термін «золотий мільярд» утворився як синтез двох великих ідей сучасної західної культури. Перша ідея – уявлення про «Золотий вік» прогресу і благоденства. Друга – песимістичне визнання обмеженості ресурсів Землі та неможливості поширення цього благоденства на все населення сучасної планети. Зрозуміло, термін «золотий мільярд» як сильно «ідеологічно навантажена» метафора не вживається в офіційних документах. Там він замінюється набором описових понять і визначень таким чином, щоб сенс ставав зрозумілим із контексту. Так, коли деякі вчені та експерти ООН стверджують, що благополучне життя на Землі можливе тільки для одного мільярда людей, вони, по суті, використовують поняття «золотий мільярд» [22].

Нині одним із найбільш відомих закритих форматів предметного спілкування світової еліти залишається Більдерберзький клуб. У списку найвідоміших політико-економічних проєктів цієї групи – об'єднання Європи та реанімація її ролі в міжнародних справах і поетапне формування Євросоюзу. Ще одна ілюстрація впливу Більдерберзького клубу на світову політику – військова операція НАТО проти Югославії, на території якої правляча еліта Європи та США переслідувала власні економічні цілі. Серед найбільш значущих проєктів «Більдерберга» у сфері виробництва продуктів «м'якої сили» є Тавістокський інститут [23]. Створений у 1946 р. за фінансової підтримки Фонду Рокфеллера інститут перетворився на найбільшого виробника технологій у галузі соціальної інженерії, групової та організаційної поведінки й отримав загальне визнання завдяки проєктам культурно-інформаційного моделювання та формування суспільства, перш за все, за допомогою впливу на молодіжне середовище (через використання ЗМІ, переважно телебачення, як інформаційної зброї). Такими методами створювалися маскультурні ідоли (найвідоміший проєкт – «Бітлз»), штучно народжувалися нові субкультури, створювалося ментальне середовище для нових поколінь. Отже, соціальна інженерія є одним із найбільш успішних напрямів докладання американської «м'якої сили» [23, с. 66].

Заснувавши в 1968 р. ще один неформальний інститут глобального управління – Римський клуб, Д. Рокфеллер на засіданні Більдерберзького клубу в 1972 р. пропонує інтегрувати Японію у систему міжнародних відносин шляхом створення Тристоронньої комісії (утворена в 1973 р.). Будучи приватною організацією, комісія заклала основи нової глобальної стратегії – «павутини взаємних зв'язків представників міжнародних еліт» (багато з яких були діловими партнерами Рокфеллерів), чия об'єднана фінансова, економічна і політична вага була безпрецедентною. Тристороння група заклала фундамент того, що у 1990 р. отримало назву «глобалізація». У 2011 р. комісія окремо обговорила проблеми адаптації трьох макрорегіонів до глобальних змін у сфері «м'якої сили».

У цьому зв'язку стає очевидним інтерес учених, експертів і військових аналітиків до проблем забезпечення національної, регіональної, а останнім часом і загальної (загальносвітової) безпеки, досягнення справедливого, стабільного та рівноважного міжнародного порядку. Складається переконання в тому, що безпека особи, суспільства і держави може бути досягнута тільки шляхом створення універсальних механізмів глобального охоплення, що відповідають інтересам усього світового співтовариства. Наявні нині окремо взяті міжнародні інститути та об'єднання, створені на догоду певним державам у середині ХХ ст. і розраховані на реалізацію корпоративних, кон'юнктурних інтересів, цілей і завдань, що йдуть врозріз із загальними інтересами, у ХХІ ст. повинні бути в одних випадках модернізовані (ООН та її інституції), в інших – скасовані, замість них повинні бути створені нові.

До цього моменту частково склалися передумови для створення нових механізмів регулювання міжнародних відносин. По-перше, більшість країн світу стали усвідомлено прагнути розширення своєї участі у формуванні нового світового порядку. По-друге, всім учасникам міжнародного спілкування стали очевидні обмеження, що накладаються самою системою міжнародних відносин на дії кожного з них. На відміну від аналогічних процесів кінця ХХ ст. нинішній тип регулювання міжнародних відносин спирається не тільки на лідерство однієї держави (США), а й на інституційну основу світопорядку, в якості якої виступають міжнародні організації (ООН, G-7, НАТО). У цьому контексті необхідно підкреслити два моменти, які потенційно визначають стан сучасних міжнародних відносин. По-перше, у зв'язку з тим, що ООН переживає нині «кризу легітимності» й ефективність її роботи залишає бажати кращого, потенціальна схема поступової трансформації інституційної основи світоуправління зсувається в бік підвищення ролі «Групи семи» в політичному і НАТО у військовому сенсі. По-друге, зміцнення низки міжнародних організацій супроводжується відносним падінням ролі США в світі та зростанням активності інших суб'єктів міжнародних відносин.

Велику роль у «битві за розум, методи та ринки», названої «м'якою силою», відводить у своїх роботах теоретик «нового світового порядку» Ж. Атталі. Він малює картину майбутнього в кращих традиціях неолібералізму та монетарної теорії, обрамляючи її міфологічними формулюваннями: «Від Сантьяго до Пекіна, від Йоганнесбурга до Москви всі економічні системи вклоняться вівтарю ринка. Люди повсюдно приносять жертви богам прибутку. Дві економічні сфери – конкурентні одна одній, що відрізняються нестабільністю, але є все більш однорідними – вестимуть боротьбу за гегемонію: одна з них – діє в районі Тихоокеанського басейну, а друга – навколо Європи». Підхід Ж. Атталі, згідно з яким саме транснаціональна еліта буде утримувати світову владу, формувати свідомість майбутніх поколінь за допомогою «м'якої сили», вважаємо, відповідає реальності формування сучасного світового порядку. У фокусі боротьби за владу розглядається і світова економічна криза 2008 р., яка, на переконання Ж. Атталі, слугує інструментом глобального управління, що змушує світову спільноту підсилити наднаціональну владу Ради безпеки ООН та Міжнародного валютного фонду [24].

Більш песимістичну картину майбутнього для США малюють американські економісти Д. Терк і Д. Рубіно [25], що прогнозують крах долара і, як наслідок, американської імперії. Критичний аналіз стану міжнародної системи у наукових працях Д. Стігліца, Н. Фергюсона і Дж. Перкінса також вказує на зміни у світовому порядку, використання фінансово-кредитних інструментів для «приручення» національних економік держав-боржників, тісну економічну співпрацю США і Китаю у ХХІ ст., що являє нині собою єдину господарську одиницю, образно іменовану «Кимерика». Вказуючи на негативні сторони діяльності Міжнародного валютного фонду та деяких транснаціональних

банків, перераховані автори вважають, що наростає криза довіри до США, що опосередковано відбивається на привабливості «м'якої сили».

Отже, зростання ролі теоретико-методологічних основ аналізу діяльності міжнародних акторів у сучасних умовах, ускладнення різнохарактерних процесів і явищ, що трансформують міжнародний порядок, визначають необхідність вироблення цілісної системи науково оформлених й обґрунтованих знань, принципів і методів дослідження, що найбільш адекватно відображають процеси становлення і розвитку сучасного світового порядку. У сучасних міжнародних відносинах «м'яка сила» – це не лише пропаганда, це скоріше унікальний історичний феномен, що підкреслює той факт, що державоцентрична вертикальна модель управління світовим порядком поступово відходить на другий план, передаючи повноваження різним мережевим структурам, що володіють засобами переконання планетарного масштабу. Однак констатується, що у науковому світі поки що не склалося єдиного розуміння подальшого формування міжнародного та світового порядку. Конкурентні концепції не дають однозначної відповіді з приводу досліджуваної проблематики.

* * *

Таким чином, консолідація міжнародного порядку спрямована на об'єднання зусиль учасників міжнародних відносин для спільного вирішення назрілих глобальних проблем. Нині консолідація учасників міжнародної системи має фрагментарний характер через неефективність чинних інституційних механізмів глобального управління. Таке твердження стосується провідних міжнародних організацій, в першу чергу ООН, міжнародних груп – «Групи семи», «Групи двадцяти», провідних ТНК, найвпливовіших представників транснаціональної еліти. За наявності політичної єдності провідних учасників міжнародної системи консолідація міжнародного порядку може набути цілісного характеру.

Сучасна світова система постає в якості цілісної динамічної структурно-функціональної соціально-економічної системи, яка має багаторівневу ієрархічну структуру і складається з багатьох взаємопов'язаних елементів. Розвиненість одних країн світ-системи можлива лише за рахунок інших, а результат розвитку кожної країни є результатом процесів розвитку всієї світ-системи. Світ-система в епоху глобалізації перебуває на «перехідному етапі» та набуває нових рис і властивостей. Констатується історичний перехід світової системи у нову якість, яка характеризуватиметься послабленням лідерських позицій США, кризою капіталістичної світ-системи та неоліберальної моделі глобалізації. В цілому, світ-системний аналіз засвідчує нерівномірність розвитку держав, акцентуючи увагу на несправедливості побудови міжнародного порядку, який базується на структурній залежності «периферії» та «напівпериферії» від «центру». Альтернативою процесу неоліберальної

моделі глобалізації є стратегія постглобалізму на основі універсальних цінностей, плюралізму та мультиполярності міжнародного порядку.

Соціокультурні, релігійні та політичні проблеми у міждержавних відносинах відбивають наявність суперечностей між цивілізаціями. Про це свідчить, наприклад, проблема поширення ісламського фундаменталізму і тероризму в глобальних масштабах. Вони є істотними, але не єдиними чинниками, що перешкоджають консолідації міжнародного порядку. Всі глобальні проблеми на шляху до консолідації міжнародного порядку взаємопов'язані та підсилюють дію одна одної. Тому зазначені проблеми підсилюються демографічною кризою, що виявляється в нерівномірному старінні населення світової системи, а також урбанізацією, що підсилюється. Її наслідком є проблема сталого розвитку людства, на перешкоді якому стають проблеми обмеженості енергетичних, продовольчих і водних ресурсів, які інтенсифікуються глобальними кліматичними змінами.

У високорозвинених країнах, що «старішають», існує необхідність у кваліфікованій і некваліфікованій праці, що й надалі сприятиме глобальній міграції. Водночас демографічна проблема обумовлює також глобальні міграційні проблеми. Вони полягають в інтенсифікації міграційних процесів і потоків. Одним із важливих аспектів міграційних проблем є поступова зміна етнічного складу деяких міжнародно-політичних регіонів світової системи. Це призводить до зростання кількості етнічних і релігійних конфліктів у регіонах з різноманітним етнічним складом. При цьому не вироблено справді ефективних механізмів адаптації та інтеграції мігрантів до культури країни-реципієнта, що свідчить про неефективність політики мультикультуралізму.

Інформаційно-комунікативні технології сприяють зростанню кількості транснаціональних учасників міжнародної системи, ефективності їх роботи та трансформації суверенітету національних держав. Взаємовідносини між державними та недержавними учасниками міжнародної системи, що інтенсифікуються, мають ознаки системної дихотомії: з одного боку засвідчується їх співробітництво, а з іншого – наявність протиріч. У результаті їх взаємодії відбувається розвиток не тільки багатосторонньої дипломатії, метою якої є залучення більше двох держав до вирішення будь-якої проблеми, а й багаторівневої дипломатії. В межах останньої питання вирішуються шляхом співробітництва різних державних і недержавних акторів. Недержавні учасники міжнародної системи на противагу державним характеризуються більшою гнучкістю та меншою кількістю бюрократичних процедур.

Розуміння необхідності вирішення глобальних проблем підвищує відповідальність держави перед власними громадянами та сприяє консолідації міжнародного порядку. Збільшення кількості учасників міжнародної системи, криза неоліберальної моделі глобалізації та послаблення лідерських позицій США є одними з ознак трансформації міжнародного порядку. Надзвичайно важливим фактором є мультиполярність міжнародної системи та рівність держав, що

закріплена Статутом ООН. Консолідація міжнародного порядку має на меті недопущення формування наддержав, які заради реалізації власних амбіцій змагатимуться за одноосібне домінування в міжнародній системі.

Консолідації міжнародного порядку заважає певна анархічність міжнародних відносин. Вона виявляється у відсутності єдиного органу з широкими повноваженнями та ефективними механізмами, що уможлиблював би застосування примусу для вирішення глобальних проблем і врегулювання міжнародних конфліктів. Відстоювання державами як основними суб'єктами міжнародного права лише власних інтересів обумовлює нарощування ними військового та економічного потенціалу для збільшення впливу на інших учасників міжнародної системи. Глобальні фінансово-економічні кризи змушують держави вдаватися до протекціоністських заходів, що викликало наукову дискусію щодо укріплення суверенітету та зміцнення державних кордонів. Зазначені аргументи укріплюють позиції представників реалістичної парадигми та послаблюють позиції представників ліберально-ідеалістичної парадигми.

Підвищення ролі та значення міжнародного права виявляється позитивною тенденцією і сприяє розвитку «космополітичного права», яке обмежує політичну владу окремих держав, а також є однією з передумов консолідації міжнародного порядку. Космополітичне право спрямоване на дотримання та підвищення поваги до прав людини, вирішує посталу проблему ідентичності «громадян світу». Космополітичне право відбиває об'єктивність розвитку міжнародної системи в умовах глобалізації, транснаціональну структуру політичної взаємодії. Зростання регіональної та глобальної взаємозалежності є чинником посилення міжнародного співробітництва.

Національне громадянство пов'язує людину з певною географічною територією, що ускладнює її ідентифікацію в якості громадянина світу. Послаблення «державної» ідентичності супроводжується втратою національної самоідентифікації. Космополітична ідентифікація зможе консолідувати учасників міжнародної системи, що стане чинником консолідації міжнародного порядку. Консолідація міжнародного порядку потребує інтеграції держави в розвинену систему багаторівневого регіонального та глобального управління. Зростання кількості учасників міжнародно-політичної взаємодії та інтенсифікація їх взаємозв'язків призводить до пошуку можливих шляхів консолідації міжнародного порядку. В цілому, зміни в кількісному та якісному складі міжнародних акторів зумовлюють трансформацію міжнародного порядку.

Транснаціональна структура міжнародного порядку зменшує державний контроль громадян країни. Вона визначає взаємозалежність учасників міжнародних відносин, які не можуть самостійно вирішувати глобальні проблеми чи ефективно використовувати широкий набір державних функцій, що спонукає їх до консолідації. Держава взаємопов'язана з національними,

міждержавними і транснаціональними акторами. Вона більше не в змозі повністю контролювати та визначати все, що відбувається в межах її територіальних кордонів. Тож комплексні глобальні системи, від фінансових до екологічних, поєднують окремі локальні спільноти в єдину структурно-функціональну мережу.

Глобальна інформаційно-комунікативна та транспортна інфраструктура створює нові форми політичної та соціально-економічної організації, які не прив'язані до певних національних кордонів. Сучасне територіальне суверенне право часто суперечить транснаціональній організації багатьох аспектів політичного, економічного та соціального життя. У міжнародному праві наявні два засадничі та взаємовиключні принципи: принцип територіальної цілісності держави та право нації на самовизначення, що нерідко дозволяє маніпулювати даними принципами.

Список використаних джерел та літератури

1. Фесенко М.В. Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. Київ: Центр вільної преси, 2015. 527 с.
2. Форрестер Д. Мировая динамика. Пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. 379 с.
3. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя. Москва: ИКЦ «Академкнига», 2007. 342 с.
4. Tinbergen I. Reshaping the International Order. New York, Dutton: Signet books by The New American Library, 1976. 325 p.
5. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Earth Summit. Rio de Janeiro, Brazil 3-14 June 1992. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/unced>
6. Кинг А., Шнайдер А. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. Москва: Прогресс-Пангея, 1991. 344 с.
7. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й.М. За пределами роста. Москва: Изд. группа «Прогресс», «Пангея», 1994. 304 с.
8. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 312 с.
9. Дорогунцов С.І., Пітюренко Ю., Олійник Я. Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2000. 364 с.
10. Концепція сталого розвитку України / Наук. кер. В.П. Кухар, Б.М. Данилишин. *Україна: прогрес на шляху сталого розвитку*. Київ: ЗАТ «НІЧСЛАВА», 2002. С. 196-219.
11. Ландик В.І., Семенець С.В., Яхєєва Т.М. Проект Концепції переходу України до сталого розвитку. Київ: Інститут сталого розвитку, 2004. 64 с.
12. Руденко Л.Г. Сталий розвиток: пошуки моделей сталого розвитку України. *Український географічний журнал*. 1998. № 1. С. 5-12.
13. Шергін С.О. Парадокси і проблеми глобалізації. *Зовнішні Справи*. 2008. Травень. С. 42-46.
14. Моисеев Н.Н. Быть или не быть человечеству? Москва, 1999. 288 с.
15. Римашевская Н.М., Галецкий В.Ф., Овсянников А.А. Население и глобализация. 2-е изд. Москва: Наука, 2004. 322 с.
16. Mittleman J.H. The Globalization Syndrome. Princeton: Princeton University Press, 2000. 396 p.
17. Rugman A. The End of Globalization. New York: Random House. 2001. 379 p.
18. Held D., McGrew A.G., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations: Politics, Economics and Culture. Stanford: Stanford University Press, 1999. 515 p.
19. Фесенко М.В. Проблеми та перспективи формування нового міжнародного порядку в умовах не стаціонарності. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць*. 2014. Вип. 120, Ч. I. С. 113-127.

20. Annan K. We the Peoples – The Role of the United Nations in the 21st Century. *U.N. official webcite*. 3.04.2000. URL: <http://www.un.org/News/Press/docs/2000/20000403.ga9704.doc.html>
21. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). Москва: Прогресс. 1989. 372 с.
22. Кара-Мурза С. Концепция «золотого миллиарда» и Новый мировой порядок. 1999. URL: http://www.patriotica.ru/actual/skara_milliard.html
23. Эстулин Д. Секреты Бильдербергского клуба / пер. с исп. И.В. Жук. Минск: «Попурри», 2009. 304 с.
24. Аттали Ж. Карл Маркс: Мировой дух / Пер. с фр. Москва: Молодая гвардия, 2008. 406 с.
25. Терк Д., Рубино Д. Крах доллара и как извлечь из него выгоду / пер. с англ. И. Соколова. Москва: АСТ Хранитель, 2006. 316 с.

References

1. Fesenko, M.V. (2015). *Konsolidatsiya sub"yektiv svit-systemy u rozbudovi novoho mizhnarodnoho poryadku*. Kyiv: Tsentr vil'noyi presy. [In Ukrainian].
2. Forrester D. (2003). *Mirovaya dinamika*. Moskva: OOO "Izdatel'stvo AST"; SPb.: Terra Fantastica. [In Russian].
3. Medouz, D. (2007). *Predely rosta. 30 let spustya*. Moskva: IKTS "Akademkniga". [In Russian].
4. Tinbergen, I. (1976). *Reshaping the International Order*. New York, Dutton: Signet books by The New American Library. [In English].
5. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Earth Summit. Rio de Janeiro, Brazil 3-14 June 1992. [Online]. Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/unced> [In English].
6. King, A., Shnayder, A. (1991). *Pervaya global'naya revolyutsiya. Doklad Rimskogo kluba*. Moskva: Progress-Pangeya. [In Russian].
7. Medouz, D.Kh., Medouz, D.L., Randers, Y.M. (1994). *Za predelami rosta*. Moskva: Izd. gruppа "Progress", "Pangeya". [In Russian].
8. Pechchei, A. (1985). *Chelovecheskiye kachestva*. Moskva: Progress. [In Russian].
9. Dorohuntsov, S.I., Pityurenko, Yu., Oliynyk, Ya. (2000). *Rozmishchennya produktyvnykh syl Ukrayiny: Navch.-metod. posibnyk dlya samost. vyvch. dysts*. Kyiv: KNEU. [In Ukrainian].
10. Kukhar, V.P., Danylyshyn, B.M. (eds) (2002). *Kontseptsiya staloho rozvytku Ukrayiny. Ukrayina: prohres na shlyakhu staloho rozvytku*. Kyiv: ZAT "NICHSLAVA", pp. 196-219. [In Ukrainian].
11. Landyk, V.I., Semenets', S.V., Yakheyeva, T.M. (2004). *Proekt Kontseptsiyi perekhodu Ukrayiny do staloho rozvytku*. Kyiv: Instytut staloho rozvytku. [In Ukrainian].
12. Rudenko, L.H. (1998). *Stalyy rozvytok: poshuky modeley staloho rozvytku Ukrayiny. Ukrayins'kyi heohrafichnyy zhurnal*, 1, pp. 5-12. [In Ukrainian].
13. Sherhin, S.O. (2008). *Paradoksy i problemy hlobalizatsiyi. Zovnishni Spravy*, Traven', pp. 42-46. [In Ukrainian].
14. Moiseyev, H.H. (1999). *Byt' ili ne byt' chelovechestvu?* Moskva. [In Russian].
15. Rimashevskaya, N.M., Galetskiy, V.F., Ovsyannikov, A.A. (2004). *Naseleniye i globalizatsiya*. Moskva: Nauka. [In Russian].
16. Mittleman, J.H. (2000). *The Globalization Syndrome*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
17. Rugman, A. (2001). *The End of Globalization*. New York: Random House. [In English].
18. Held, D., McGrew, A.G., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Stanford: Stanford University Press. [In English].
19. Fesenko, M.V. (2014). Problemy ta perspektyvy formuvannya novoho mizhnarodnoho poryadku v umovakh ne statsionarnosti. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Zb. nauk. prats'*, 120, (I), pp. 113-127. [In Ukrainian].

20. Annan, K. (2000, 3 April). We the Peoples – The Role of the United Nations in the 21st Century. U.N. official website. [Online]. Available from: <http://www.un.org/News/Press/docs/2000/20000403.ga9704.doc.html> [In English].
21. *Nashe obshcheye budushcheye*. (1989). Doklad mezhdunarodnoy komissii po okruzhayushchey srede i razvitiyu (MKOSR). Moskva: Progress. [In Russian].
22. Kara-Murza, S. (1999). *Kontsepsiya "zolotogo milliarda" i Novyy mirovoy poryadok*. [Online]. Available from: http://www.patriotica.ru/actual/skara_milliard.html [In Russian].
23. Estulin, D. (2009). *Sekrety Bil'derbergskogo kluba*. Minsk: "Popurri". [In Russian].
24. Attali, Zh. (2008). *Karl Marks: Mirovoy dukh*. Moskva: Molodaya gvardiya. [In Russian].
25. Terk, D., Rubino, D. (2006). *Krakh dollara i kak izvlech' iz nego vygodu*. Moskva: AST Khranitel'. [In Russian].

Fesenko M. Historical and Political Aspects of the Sustainable Development of the International Order under Conditions of Global Transformations.

The problems and prospects of a new international order formation in terms of the transformation of the international system are viewed. It is proved that sustainable development of the contemporary international system depends on the consolidation of the international community and the constructive cooperation between the international relations participants. Thus it is necessary to begin the process of developing a new model of a world governing that would take into consideration the conditions of the global world of the XXI century.

The necessity of comprehensive study of the components of the global crisis of world governance and search for mechanisms to overcome it by consolidating participants of the international system are proved. A complex crisis in various fields and at various levels, from local to global proves incapacity, due to lack of appropriate mechanisms, of the international community to overcome the global system crisis that includes world governing crisis.

Thus, the current crisis on the global level always calls for search the means and factors that would provide stabilization of the social, economic and political relations, consolidation of social powers and all members of the international system. The current global system crisis is not accidental one and it is a natural phenomenon associated with long-term trends of world political and economic development.

Thus the present global system crisis has its own peculiarities and distinctive features associated with the processes of globalization, regional political and economic integration, global migration and more. Crisis development was accelerated because of the collapse of the bipolar international system and intensification of globalization. Obviously, handling crisis development is possible to be achieved, provided the acquisition of the new international system a balance that would correspond properly to the character of global transformations. From this perspective, changes in social development have made the problem of international political consolidation a highly topical one as it is aimed at sustainable development of mankind.

Keywords: consolidation, international order, transformation, international system, global governance, global systemic crisis, participants of international relations.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (321.64:470+571)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-3>

Держалюк М.С.

<https://orcid.org/0009-0006-2821-1039>

Держалюк О.М.

<https://orcid.org/0009-0002-9123-8526>

РАШИСТСЬКИЙ РЕЖИМ ПРИРІКАЄ РФ ДО ТЯЖКИХ ПОТЯСІНЬ

У статті проаналізовано розвиток РФ упродовж 33 років після здобуття незалежності. Відзначено, що упродовж перших років вживалися рішучі заходи для демонтажу комуністичного режиму, усіх його ключових інституцій, і запровадження на його місці демократичного і правового устрою, ринкової економіки на багатоукладній основі, модернізації її провідних галузей, розвитку соціально-економічної сфери і забезпечення першочергових потреб громадян, вирішення міжнаціональних проблем в самій країні.

У зовнішній політиці керівництво РФ прагнуло формувати рівноправні, демократичні і взаємовигідні відносини, особливо з такими світовими центрами як ЄС та країни Атлантики. Такі ж принципи започаткувалися і щодо інших світових регіонів та держав, зокрема й щодо пострадянських країн, які продовжували співпрацювати у рамках СНД.

З початку ХХІ ст. започаткувався відхід РФ від демократичних цінностей, вироблених західною цивілізацією, оскільки ціла низка положень щодо трансформації суспільно-політичного, соціально-економічного та національного розвитку, що рекомендувалися для запозичення, йшли в розріз з інтересами Росії, суперечили загальнонаціональній ідеї. У діяльності нової еліти РФ усе більше посилювалися власні геополітичні та гео економічні інтереси, які спрямовувалися на відродження великодержавницьких позицій у світі, забезпечення безпеки і цілісності багатонаціональної держави.

На завершальній стадії трансформаційних перетворень у РФ відбулося остаточне встановлення тоталітарної моделі державного устрою, головними ознаками якого стали: у внутрішній політиці – надцентралізм, диктатура, мілітаризм, відродження і розвиток ВПК; на міжнародній арені – реваншистська і загарбницька політика; все очевидніше ігнорування принципів мирного співіснування, рівноправного співробітництва, посилення домінування її геополітичних інтересів.

Підкреслюється, що встановлення диктаторської моделі державного устрою у пострадянській Росії відбулося насамперед тому, що царсько-імперські централістські і великодержавницькі традиції найбільше відповідали реалізації її завдань у внутрішній і зовнішній політиці.

Доводиться, що домінування внутрішніх, а не зовнішніх чинників, стало причиною неспроможності РФ сформувати прогресивну політико-правову, демократичну та економічну модель розвитку держави і суспільства, розбудувати міжнародні відносини, зокрема й із суверенними державами, на правовій, конкурентній і взаємовигідній основі.

Відзначено, що наростаюча агресивна політика РФ щодо України, інших країн не отримала своєчасної і належної протидії світових держав і міжнародних організацій. Лише героїчний опір загарбникам з боку української нації змусив колективний Захід надавати активну допомогу Україні, запроваджувати дієві санкції проти РФ.

Наголошується, що загарбницька війна РФ проти України, анексія частини її територій, варварське знищення цивільного населення та промислової інфраструктури спрямовані на ліквідацію Української держави і української нації, колонізацію її територій. Ідеологія рашизму має бути на міжнародному рівні засуджена і заборонена, а її носії та причетні до вчинення злочинів – покарані.

Ключові слова. *РФ, формування держави, традиції, модель влади, соціальна сфера, міжнародні відносини, агресивна політика, рашизм, війна проти України, санкції Заходу, ізоляція РФ.*

Після падіння світової комуністичної системи, розпаду СРСР, формування самостійної Російської Федерації, виходу із складу радянської імперії ключових республік, пануюча пострадянська еліта, яка зосередилася у Росії, потрапила вдруге у ХХ ст. у дуже складне становище. Ключовій складовій багатонаціональної як Російської, так і Радянської імперій Росії довелося виживати після її розпаду у 1917 р та у 1991 р., об'єктивно вивчати причини такої катастрофи, робити необхідні висновки і прогнози. В обох випадках у Росії з'являлися політичні сили, які збройно та із залученням широкої палітри ідеологічних і пропагандистських методів, вдавалися до насильницького повернення до свого складу народів, які нещодавно від'єдналися від неї. Історичні умови початку ХХ ст. та кінця ХХ ст. є непорівнянними. У першому випадку лише європейським народам цієї імперії, завдяки сприятливим міжнародним умовам та значному національно-визвольному потенціалу, вдалося добитися самостійності, тоді як народам Кавказу, Середньої Азії та Сибіру для цього ще не склалися сприятливі внутрішні та міжнародні умови. Досвід 20-х рр. ХХ ст. довів, що Росія спромоглася відновити своє панування над народами, що визволилися, і добитися відновлення імперії завдяки запровадженню з 1918 р. першою у світі тоталітарного режиму, а також сприятливим міжнародним умовам саме для неї, а не для підневільних у минулому націй, які вибороли незалежність. Великі колоніальні держави, члени Антанти, до складу якої входила й Росія, інерційно продовжували проявляти між собою солідарність, тому досить нейтрально ставилися до загарбницьких планів Москви щодо територій колишньої монархії – Закавказзя, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу. Усе це значною мірою дозволило Російській імперії під личинкою СРСР відновитися за їх рахунок.

Опір і протидія поневолених колоніальних народів та світових держав окупаційній політиці СРСР упродовж ХХ ст. повільно зростали. Розв'язка на користь цих народів відбулася лише після того, коли СРСР, як і вся соцсистема, у кінці ХХ ст. зазнали поразки у конкурентній боротьбі за світове панування. Правляча радянська еліта, ґрунтуючись на більшовицьких успіхах у відновленні багатонаціональної імперії у 1918-1922 рр., догматично вірила в те, що тоталітарний режим і надалі найкраще сприятиме утриманню її від розпаду. Москва не тільки зухвало нав'язувала цю модель іншим народам і країнам всупереч їх волі, але й упродовж 70 років так і не спромоглася її реформувати чи хоча б удосконалити. Історичний розвиток засвідчив, що сталінська модель

суспільного розвитку прирекла Радянський Союз на безнадійне відставання у розвитку. Процеси прискорилися у кінці XX ст., коли на тлі беззаперечних успіхів країн Заходу держави комуністичної системи деградували і тому вдалися до ревізії реакційної основи такого режиму. Це дозволило спочатку витіснити блок комуністичних країн на узбіччя світового прогресу, а потім сприяти розпаду СРСР. 15 народів, які мали у цій імперії республіканський статус, здобули незалежності. Тоді як інші понад 110 народів, що населяють РФ, продовжують перебувати у колоніальній залежності. Колективний Захід, сприяючи розпаду СРСР, не прагнув зруйнувати саму РФ, вірячи у її спроможність до модернізації та прискореного розвитку. Передбачалося сформувати успішний геополітичний простір між країнами Атлантики – ЄС та РФ проти економічних тигрів АТР, однак не вийшло. За ці прорахунки західних аналітиків колишнім країнам СРСР, найбільше Україні, доводиться розплачуватися великою ціною і жертвами.

Більшість посткомуністичних і пострадянських країн під час трансформації обрали правову і демократичну модель свого розвитку, враховуючи історичні та національні особливості. Водночас РФ, набувши статусу суверенної держави, не спромоглася подолати тяжку спадщину і повернулася на рейки дискредитованої попередньої моделі власного розвитку. На внутрішньому рівні режим незалежної РФ еволюціонував від демократичних засад до авторитаризму та диктатури, яка набула назви рашизму.

Нам вдалося виділити найголовніші напрямки діяльності сучасної РФ на міжнародній арені. Серед них – українофобський, антизахідний, проазійський та прокитайський. Ці чинники найбільше відповідають практичній діяльності РФ щодо реалізації стратегічних завдань її національної ідеї. Вторгненням в Україну та погрозами застосувати ядерну зброю РФ прагне відродити діалог з США і виторгувати відновлення біполярного світу за участі США і РФ. В. Путін вірить, що проазійський та прокитайський вектори дозволять швидше зміцнити економічний та технологічний потенціал Росії, що підвищить її шанси і значимість у конкуренції між Заходом та Китаєм. Завдяки цьому він сподівається на реалізацію іншого геополітичного завдання: відновлення домінуючого статусу РФ на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Здійснення цих проектів унеможлиблюється, оскільки розколоти єдність провідних держав світу, зокрема країн Атлантики та Західної Європи, нікому не під силу.

Лише завдяки тому, що після падіння світової колоніальної системи, особливо на початку XXI ст., у світових процесах почали домінувати держави сталої демократії на чолі з США, спроби Росії відновити своє панування над сусідніми народами, відродити гегемонію на засадах минулих епох не знаходять розуміння і не допускаються. Сучасний рівень розвитку світової цивілізації унеможлиблює відродження колоніалізму та великодержавного

гегемонізму, зокрема відновлення панівного становища Росії на загарбаних у минулі століття територіях. Допоки ці тенденції у світовій політиці домінуватимуть, плани та дії Москви відродити імперію не отримуватимуть підтримки ні на пострадянському, ні на міжнародному рівні. На жаль, політичні діячі незалежної РФ цього ніяк не можуть усвідомити і не можуть з цим змиритися.

Після проголошення незалежності і здійснення докорінних трансформаційних перетворень Росія почала формуватися як правова та демократична федерація, яка на міжнародній арені демонструвала миролюбиву і антиімперіалістичну політику. Основна республіка колишнього СРСР прагнула вивищитися над своїм минулим і набути прийнятної для постколоніальних імперій стадії розвитку. Але через отримане у спадок надмірно милітаризоване господарство, невдале завершення трансформаційних перетворень РФ опинилася у групі держав із технологічно відсталою і слабкою економікою, з низькою конкурентоспроможністю на міжнародній арені. Вона перетворилася на енергетичний і сировинний придаток у світовій торгівлі, втратила статус супердержави. Різко посилювалося зниження рівня її ефективності у зовнішній політиці, РФ ставала країною регіонального значення. Москва усувалася від вирішення важливих справ глобального, континентального і навіть регіонального значення. Нова правляча еліта РФ, сформована із представників силових структур радянської доби, збагатилася завдяки привласненню і розкраданню соціалістичної власності під ідеями роздержавлення і приватизації, відкинула політико-правові засади та розвиток економіки на ринкових принципах, бо умови «ліберально-демократичної парадигми» державотворення вимагали від «нових русских» діяльності й поведінки на правовій і конкурентній основі. І найголовніше: продовження докорінних реформ поглиблювало все більшу залежність РФ від передового Заходу, вплив останнього ставав все більшим і визначальним її майбутнього. Демократичні принципи нової моделі державного устрою шкодили суворій централізації влади, розширювали повноваження регіонів, формували взаємозалежні відносини Центру з регіонами. А це, на думку великодержавників, сприяло посиленню «нерусских» національних еліт, зміцнювало позиції відцентрових сил і сепаратизм, що у кінцевому підсумку складало реальну загрозу для єдності держави. Зважаючи на таку перспективу, нова еліта згорнула цей вектор розвитку держави на нових засадах і повернула її на тоталітарний шлях розвитку. У політиці незалежної РФ з початку XXI ст. перемогли ідеї відродження імперських традицій як царської Росії, так і СРСР.

Фахівці-професіонали вбачали у розпаді СРСР насамперед об'єктивні внутрішні причини, які й прирекли комуністичний устрій до краху, а саму імперію до зникнення. Радянський Союз розглядався у цьому контексті як втілення зла, а ідеї національного розвитку як безумовне благо. Відзначалося, що СРСР був останньою імперією і розпався внаслідок внутрішньої кризи,

поразки диктатури перед наростаючими національно-визвольними силами союзних республік, що завершилося їх перемогою. Процеси занепаду конкуруючої із Західною цивілізацією комуністичної системи не могли знайти з його боку підтримки. Окрім того, успішний західний світ дуже активно сприяв руйнації цієї системи та розпаду СРСР, але не він відіграв ключову роль у його занепаді. Основними інституційними помилками нової еліти РФ було:

1. Роздержавлення і приватизація усіх матеріальних цінностей здійснювалося на основі ваучерної системи, шляхом акціонування без повного контролю їх проведення з боку державних контролюючих органів. Умови і порядок оплати реальної вартості майна і відповідальність за його функціонування не були зафіксовані юридичними і фінансовими органами.
2. Регіони РФ позбавлялися податкової і фінансової автономії. Принципи федералізму в РФ фактично були ліквідовані, запанував повний політичний, фінансовий і кадровий централізм. Керівні органи, економічна сфера регіонів виявилася у цілковитому підпорядкуванні Кремля, зокрема у В.Путіна та купки його наближених. Понад 60% усіх доходів країни концентрувалися у руках Федерального Центру.
3. Схвалена Конституція РФ у 1993 р. закріпила за Президентом усю повноту влади у цій державі [1].

На Заході згорання політико-правових і демократичних перетворень у Росії, відновлення надцентралізованої системи влади, диктатури, що проростає з її попередніх епох, оцінювалися не тільки як неспроможність Росії модернізуватися і започаткувати політико-правові, демократичні, економічні, майнові, приватизаційні перетворення за загальнодемократичними зразками, набутими у розвинутих державах, а і як закономірна, природна перемога західної моделі суспільного розвитку над тоталітаризмом східного гатунку.

Для РФ у сучасному вигляді втрапилися можливості позиціонувати себе окремим світовим геополітичним центром, складовою біполярного світу, сформованого за наслідками Другої світової війни. У нинішні часи для РФ найоптимальнішим варіантом має стати розбудова власної держави на новій цивілізаційній основі, забезпечувати успішне економічне та соціальне піднесення, формувати взаємовигідні відносини як з країнами розвинутого Заходу, так і з усіма постсоціалістичними державами, а також з 14 пострадянськими країнами. Насамперед необхідно керуватися загальновизнаними теоріями і практикою щодо закономірності становлення, розквіту та згасання цивілізацій, що мало постійне місце в усі періоди людської історії. Вимагається визнання закономірності розпаду Радянського Союзу і формування на цій основі програми дій у нових реаліях.

Проаналізувавши процес зародження радянського управлінського класу упродовж 20-х рр. XX ст., соціальні, національні та професійні принципи його формування у всі наступні роки аж до падіння СРСР, відомі московські фахівці наголошували, що у демократичній державі номенклатура усіх рівнів формується шляхом виборності, а у Росії та в СРСР це відбувалося шляхом

призначення. На основі цього вони зробили висновки, що влада та інститути управління Росії носили азійсько-деспотичний характер [2, с. 26, 30, 31]. Серед основних причин хибності такої кадрової політики автори називають повне знищення приватної власності, політичних партій, цілковита таємничість номенклатурних рішень, вільної преси. До важливих факторів, які спричинили злочинні акції сталінського режиму, автори відносять навмисне недопущення до політичної діяльності селянства. Провідною соціальною верствою в СРСР були представники богообраних представників, які складали 25% керівників країни і домінували у правлячій еліті СРСР міжвоєнного та повоєнного періодів. Лише починаючи з 1966 р., коли доля вихідців із селянства у правлячій верхівці СРСР перевищила 70%, а у 80-і рр. XX ст. вона зросла до 80%, відтоді режим в СРСР пом'якшувався і набував певних демократичних ознак, що стало передумовою для перебудови у часи М. Горбачова – Б.Єльцина та мирного розпаду імперії [2, с. 32]. Не менш переконливими у таких оцінках виглядають й українські вчені. На думку М. Гордієнка, у постельцинський період до влади прийшли представники силових структур та ВПК, відбулося утвердження режиму необмеженої монархії, яка була формалізована президентською вертикаллю влади. У внутрішньому житті Росії знову відродився тоталітаризм комуністичного типу, який успадкував основні риси радянського імперіалізму та шовінізму. У міжнародній політиці гору взяли імперські амбіції. Новий російський істеблішмент найвдаліше використав досвід радянського врядування для зміцнення авторитарної форми правління у РФ. Всупереч здоровому глузду й цивілізованому контенту сучасні правителі РФ посилюють значимість комуністичних ідей, кладуть їх в основу для відродження і продовження неоімперської політики. Виправдання комунізму радянського зразка, одіозної форми тоталітаризму, в якому поєднувалося минуле (починаючи з епохи Івана Грозного) та нове, набуте із фальсифікованих ідей Маркса-Енгельса і практики сталінізму та його послідовників. Вожді сучасної Росії добилися відродження після розпаду СРСР тоталітарної системи, в якій влада зосереджена у руках диктатора продукує екстремізм у зовнішній політиці, щоб взяти реванш за поразку. Коріння агресивності, підкорення інших народів та загарбання чужих територій проростають з перших століть історії існування Московії. Сучасний тоталітаризм РФ проростає, входить глибокими коріннями в національну історію, який сформувався упродовж століть, починаючи з XVI ст. Серед його основних факторів: зосередження влади у руках монарха та його пануючих класів – поміщиків, духовенства та військових; цілковите панування ортодоксальної ідеології, централізм державного управління, повне домінування прав та інтересів пануючих класів та безправне становище народних мас (селянства та робітничих верств населення), відсутність політичних умов для формування демократичних традицій та свобод, повне підпорядкування інтелігенції інтересам правлячих класів, постійна асиміляційна та русифікаторська політика, пригнічення усіх

неруских народів, гальмування розвитку їх мови, культури та національних традицій, обезкровлення і викорчовування національно-визвольних течій і рухів. Виключне забезпечення «руському языку» статусу державного на усьому просторі Росії.

Путінський режим уособлює синтез дорадянських (царських), радянських (комуністичних) і пострадянських (псевдоліберальних) компонентів владарювання. *Тоталітарний режим не створює умов для артикуляції нагальних проблем суспільства.* Сучасна політична система Росії може бути стабільною лише на основі кримінально-олігархічної вертикалі влади, а конституційно-правові відносини – це сервільний придаток путінської диктатури (виділено автором) [3, с. 93].

Політична система Росії агрегує імперські амбіції для перманентного розширення життєвого простору. Ключовими ознаками сучасного рашизму РФ є: ігнорування законів і міжнародних договорів, однопартійна система (при декоративній багатопартійності), звуження чи ліквідація ринкових відносин в економіці, монополія на діяльність ЗМІ, безальтернативне домінування волі президента-самодержця, централізація влади і жорстка ієрархія управління, заснована на державному примусі і насиллі, обмеження громадянських свобод, агресивна зовнішня політика, спрямована на повернення статусу Росії як світового гравця. Мета сучасної РФ об'єднати всі антизахідні сили для активного протистояння ліберальному, демократичному та ринковому Заходу. У Москві вважають, що західна модель суспільного і державного устрою однаково ворожа православію, ісламу, буддизму, індуїзму язичництву та іншим традиційним релігіям. М. Гордієнко мав підстави з цього приводу наголосити, що «публічна риторика кремлівської кліки зводиться до того, що розпад СРСР є найбільшою трагедією ХХ ст., Й. Сталін – це найкращий політичний менеджер, а всі землі, де лунає російська мова, це є Росія». Він одним із перших назвав такий новітній тоталітаризм у РФ «путіноїдним рашизмом» [3, с. 89, 90].

Спираючись на підтримку зомбовованого населення РФ, В. Путін цинічно проводить неоімперську політику гібридної війни. «Інстинкти орди виявилися сильнішими за цивілізаційні відносини і тому на сучасному етапі тоталітарний режим путінізму перейшов у фазу експансії проти суверенної держави – України». Окрім того, сучасна Росія продукує тоталітарні марші не тільки на сусідні країни, а й здійснює втручання, зокрема й військове, у внутрішні справи віддалених країн і континентів. Підсумовуючи свої дослідження М. Гордієнко дійшов до закономірних висновків, виділивши їх курсивом, що *«реінкарнація путінського тоталітаризму стає глобальною загрозою для людства»* [3, с. 89]. Відомі політичні та наукові діячі РФ, шукаючи причини краху комуністичного режиму, соцсистеми, розпаду СРСР, називаючи різні обставини, обминали найголовніші – об'єктивні фактори. Здебільшого їхні аргументи не відповідали дійсності, лише окремі з них де в чому були слухними. Значна частина вищого

керівництва СРСР розуміла, що існуючий устрій загальмувався у розвитку і вимагав докорінного реформування, заміни союзу республік оновленою моделлю федерації. Про головну роль внутрішніх факторів, які призвели до падіння СРСР і демонтажу режиму, не говорилося. Ці чинники замовчувалися, адже провина у цьому радянської еліти була прямою, вона не спромоглася спрямувати реформаційні процеси у творче й ефективне русло, в інтересах усіх республік, а не тільки Росії та її правлячої еліти.

Зроблені пострадянською елітою висновки зводилися до того, що СРСР розпався через змову західних країн, в результаті поразки СРСР у холодній війні і перемоги імперіалізму США та НАТО. Окремі з них навіть вважали, що Радянський Союз «був розвалений» в результаті боротьби за владу серед вищого політичного керівництва країни. Особливе значення у цьому сенсі відігравала конфронтація всесоюзової, російської та республіканських еліт, особиста ворожнеча між М. Горбачовим та Б. Єльциним, інтереси яких виявилися для них більш важливими, ніж доля усієї країни. Негативно оцінювалася згода М. Горбачова на об'єднання двох німецьких держав цілковито на західних засадах. У РФ не замовчувалося й те, що Берлінська мур була зруйнований з ініціативи М. Горбачова. Цей акт оцінювався у РФ двояко: чи то як величезне в історії політики самозречення в ім'я того, щоб світ піднявся до нового рівня відносин, чи то як величезний злочин, зрадою інтересів потужного Радянського блоку соціалістичної системи [4, с. 12, 14, 15, 16].

Процеси реформування СРСР пішли не так, як планувалося у Москві. Державницькі і національні інтереси союзних республік взяли гору над догматичними інтересами Центру. Упродовж 1990-1991 рр. усі республіки проголосили свою незалежність і приєднуватися до нової союзної держави, а відповідно втрачати значну частину суверенітету, не погоджувалися. Вдруге перетворити РФ у союзнa державу, як це було у 1919-1922 рр., не вдалося. Для цього не було політичних, економічних та ідеологічних передумов. Створена 8 грудня 1991 р. форма співіснування у вигляді СНД, не переросла у нову централізовану імперію на чолі з Росією. Керівники усіх держав позиціонували себе рівними і протидіяли формуванню нового Центру. Для створення ефективного і успішного Митного чи економічного Союзу, Євразійського Союзу необхідно було започаткувати, провести і завершити успішні докорінні політичні, економічні, соціально-економічні реформи. Для цього не було коштів, дієвої прогресивної ідеології, підтримки з боку країн соціалістичної системи та окремих союзних республік. Національно-визвольні рухи у союзних республіках взяли гору над інтернаціональною ідеологією, що була вкрай дискредитована. Ідея оновлення соціалізму та СРСР не знайшла підтримки у республіках колишнього СРСР, рішуче заперечувалася на просторі країн соцсистеми та особливо з боку розвинутого Заходу.

Вдалося виявити чотири вузлових періоди в історії 33-х річного становлення самостійної РФ. Перший з них хронологічно охоплює 1991-1999 рр. Після проголошення незалежності Росії радикальні реформи, трансформація політико-правової та економічної системи здійснювалися на ліберально-демократичних і консервативних принципах. Започаткувалося поглиблення взаємин у доленосних сферах між усіма важливими світовими чинниками – розвинутим Заходом, постсоціалістичними та пострадянськими державами. Це мало для РФ стратегічне значення.

Більшість науковців у 1990-і рр. доводили, що РФ активно прагнула формувати рівноправні відносини як з країнами Заходу, так і з новими незалежними державами, у першу чергу в економічній сфері. Обидві країни – Україна і Росія – у перші роки після здобуття незалежності спробували поступово інтегруватися до ЄС, відстоюючи при цьому свої національні інтереси і особливості. Беззаперечним аргументом було краще рухатися на Захід разом, ніж окремо, уникаючи до того ж посилення конкуренції між собою за максимізацію підтримки кожної з них з боку Заходу. Аналіз подій 1990-х рр. засвідчив, що Захід не прагнув до швидкого зближення з пострадянськими державами, зокрема й з РФ та Україною. У ЄС переважали вичікувальні підходи щодо нових незалежних держав, серед яких вагоме місце посідали плани перетворення їх у політичному плані на підрядних суб'єктів, головним чином на джерела постачання енергоносіїв і сировини для Заходу та ринки реалізації їхньої продукції. Великі інвестиції у модернізацію їх економік та індустріальної сфери не передбачалися. Відомі українські вчені доводили, що аналіз подій останнього десятиліття XX ст. красномовно свідчив, що Захід готував для Росії і України роль придатків, індустріальних смітників. Українська наукова еліта пропонувала лідерам РФ та України звільнитися від ілюзії і реально оцінити соціально-економічну ситуацію та можливості обох країн. На ринках країн ЄС ні Росію, ні Україну не чекали. Потенціал цих країн після демонтажу попереднього устрою не дозволяв їм самостійно пробитися і успішно конкурувати на ринках Заходу. Це уможливлювалося лише для енергоносіїв, сировини та значних видів агропромислової продукції. У зовнішній торгівлі РФ традиційно найбільшу питому вагу складали енергоносії та сировина, вони були головним джерелом валютних надходжень до ВВП РФ. Значну роль також відігравала продукція ВПК. Це основні статті експортного потенціалу РФ, що посідають надійні позиції у міжнародній торгівлі. Усі її провідні галузі економіки, особливо у сфері високих технологій, перебувають на низькому рівні оснащення і неспроможні успішно конкурувати на світових ринках.

Але подібні конструктивні застереження української сторони Московією ігнорувалися. Для такої позиції малися значні підстави: безальтернативність енергетичного та сировинного забезпечення країн Європи, значні ринки РФ для їх продукції. Усе це вважалося об'єктивною складовою, гострою необхідністю

країн ЄС до якомога тіснішої співпраці з Росією. У Москві подібні рекомендації Києва сприймалися як інтереси, сформовані для України, які впливали з її реальних умов: ні енергоносіїв, ні сировини, ні ефективної економіки, відсутність замкнутого циклу виробництва у провідних її галузях, цілковита її залежність від РФ. Це нехай квола Україна шукає шляхи для підвищення зацікавленості нею з боку країн ЄС. А для Росії шлях у Європу забезпечено. Досвід підтвердив хибність такої стратегії. Не тільки Україна, але й РФ, хоча і з різних причин, але не спромоглися на рубежі XX-XXI ст. започаткувати рівноправне і ефективне співробітництво з країнами Заходу.

Через нечувані втрати під час перебудови і демонтажу попереднього устрою, падіння економіки і соціальної сфери у РФ до рівня країн, що розвиваються, повноцінне співробітництво і конкурування з країнами сталої демократії на рівних унеможлиблювалося. Окрім того Росія постійно намагалася добитися для себе від Заходу відновлення привілейованого статусу як одного з незалежних геополітичних центрів світової економіки і цивілізації. З кінця 1990-х рр. шанси для успішного формування рівноправних взаємин РФ з колективним Заходом стрімко втрачалися, досягти належного порозуміння з ЄС, НАТО щодо розподілу сфер впливу у Європі та у світі на користь Москви не вдалося. Посилення демонстрації завищених вимог і конфронтаційна політика з боку РФ не допомогли їй досягти бажаних результатів у відносинах із Заходом. Користуючись слабкістю економічного потенціалу РФ, колективний Захід активізувався у сенсі закріплення за нею ролі надійного постачальника енергоносіїв і сировини та сприятливих ринків для збуту їхньої продукції.

Неспроможність вписатися у світовий правовий та економічний порядок, зокрема започаткувати співробітництво з ЄС на рівноправній основі, стати його активним учасником, позитивною творчою складовою, штовхнула РФ з другої половини 1990-х рр. на інший шлях розвитку. Керівництво РФ на чолі з В. Путіним, енергійно вдалося до формування власного світового центру – окремої цивілізації, що поєднує у собі європейські та азійські цінності. У політиці РФ посилювалися прагнення забезпечити своє домінування на пострадянському просторі та в АТР. Слід зазначити, що співпраця РФ з пострадянськими державами, зокрема й з Україною, мали кращу і сприятливу перспективу. Сформована договірно-правова база відносин РФ з пострадянськими країнами була ґрунтовною і сприяла забезпеченню повноцінного співробітництва усім сторонам. Але з середини 1990-х рр. реалізація вже схвалених взаємовигідних угод і програм усе більше гальмувалася з боку РФ. Москва все менше почала рахуватися з незалежним статусом колишніх республік, ігнорувала нову історичну реальність і продовжувала нарощувати щодо них постколоніальну політику. Взаємовідносини РФ з країнами СНД набували аналогії як Центр – республіка за радянськими стандартами.

Завдяки домінуючому статусу Росії у часи існування царської/радянської імперій вона у порівнянні з елітами інших народів мала кращі стартові можливості для пристосування до нової обстановки і швидше започаткувати тіснішу інтеграцію із Заходом. Жодна пострадянська республіка не могла змагатися з РФ, бо усі вони були уламками загальносоюзного політичного і господарського комплексу, центром якого була на ділі РФ. Тому Росія спромоглася з перших років започаткувати успішніший розвиток у порівнянні з провінціями. Для усіх інших це ставало можливим лише після здійснення глибокої структурної перебудови усієї економіки.

Особливу небезпеку складало те, що економіка кожної пострадянської республіки, особливо України, була прив'язана до економіки Росії, успадкованої з часів єдиного економічного комплексу. У середині 90-х рр. XX ст. частка імпорту у виробництві кінцевої продукції РФ оцінювалася у 16% і лише 11% його експортувалося. У разі припинення повного товарообігу з усіма 14-ма колишніми республіками, РФ могла забезпечувати виробництво 65% кінцевого продукту, а при збереженні «дального» імпорту – 86%. За такої же ситуації в Україні вдалося б зберегти лише 15% кінцевого продукту. Про вражаючу асиметрію взаємозалежності економік РФ та України свідчать наступні дані: поставки з РФ брали участь у виробництві 67% кінцевого продукту України, а поставки з України – лише 1% виробництва Росії [5, с. 21].

В умовах надзвичайно високого ступеня інтегрованості промисловості України у загальносоюзний комплекс, коли 85% промислового потенціалу країни належали до ВПК, 80% підприємств України не мали завершеного виробничого циклу, 75% підприємств були зав'язані на Росію і основним споживачем експортної продукції України (близько 80%) була РФ. Все це спричиняло високий ступінь залежності української економіки від зовнішніх поставок (у першу чергу з Росії та інших країн СНД). Внутрішні ціни формувалися разюче на користь кінцевого товаровиробника, що породжувало високу заборгованість союзних республік перед Центром, тобто Росією. Особливо болюче це відобразилося на економічному і фінансовому становищі України. Її борги перед РФ досягли кількох мільярдів доларів, тому без відповідних угод з новою Росією і надійних механізмів їх реалізації в Україні не залишалася можливостей для виживання [6].

Аналіз товарної структури товарообороту Росії з Україною засвідчив, що вона разюче відрізнялася між собою. Експорт РФ до України на 80-85% складався з товарів енергетичного і сировинного комплексу та товарів із низьким ступенем переробки. Структура українського експорту до РФ була більш досконалою порівняно із структурою російського експорту, тому що складалася з продукції глибокої чи достатньо глибокої переробки. Але штучна різниця у цінах деформувала баланс торгівлі України з РФ протягом усіх років незалежності, який стабільно складався на користь РФ, до того ж негативне сальдо в торгівлі товарами невпинно зростало і у 1998 р. становило 4,2 млрд.

дол. В інші роки воно скорочувалося, але позитивного результату у торгівлі так і не вдавалося досягти. Серед багатьох причин виділяються головні: «системне пов'язування поточних торговельно-економічних питань з питаннями політичного характеру», а також «зміни, в основному, негативні для України в зовнішньоторговельній законодавчій базі Росії» [7, с. 51, 52].

Відомий вчений економіст України О. Савченко переконливо доводив, що Україна у складі Радянського Союзу була найбіднішою республікою, рівень життя українців був нижчим, ніж в середньому в СРСР, і значно нижчим, ніж в Росії. Населення України було дискриміноване у часи СРСР в усіх напрямках соціального життя. Він розвінчав міфи стосовно найкращих стартових умов для побудови ринкової економіки в Україні. Тяжка спадщина України інерційно зберігається й у нинішні часи [8, с. 69, 75].

На думку інших відомих вчених, якщо б Україна гіпотетично повністю припинила товарний обмін з Росією та іншими країнами СНД, то в неї залишалася б можливість забезпечити виробництво тільки 15% свого кінцевого продукту, що адекватно соціально-економічному колапсу. У цьому відношенні Росія була не така вразлива: у подібній ситуації їй вдалося б зберегти 65% кінцевого продукту.

Практика 1990-х рр. переконувала у доцільності формування взаємовигідних раціональних, виробничих, коопераційних і технологічних зв'язків України насамперед з РФ, створення сприятливого режиму доступу до енергосировинних ресурсів та ринків збуту готової продукції обох країн, завдяки яким економіка як Росії, так і України мали найбільш сприятливі умови для ефективного функціонування і розвитку. Основними споживачами експортної продукції України радянського періоду (80% металургійної, машинобудівної, нафтохімічної і хімічної промисловості) була Росія. Товарообіг між РФ та Україною до 1996 р. зростав. А після введення з середини 1996 р. дискримінаційних обмежень для доступу українських товарів на ринки Росії обсяги торгівлі між обома країнами почали обвально падати. Зовнішньоторговельний обіг упродовж 1996-1999 рр. скоротився з 18 млрд. дол. до 10,4 млрд. дол. Питома вага РФ у загальному обсязі українського товарообміну знизилася з 45% до 34,5%. Скорочення товарообігу знижувало залежність конкретної країни від монопольного партнера, підвищувало її безпеку, дозволяло уникати жорстокого диктату монополіста при укладанні двосторонніх угод, але за умови, що це зменшення відбуватиметься за рахунок випереджаючого зростання експорту в інші країни, а не за рахунок втрати ринків монополіста, тобто РФ. Слід враховувати й те, що зменшення товарообміну РФ з конкретною пострадянською країною вело спочатку до подальшого скорочення виробництва у такій країні, а потім дуже швидко до його падіння й у самій РФ [7, с. 7, 33, 39, 41].

У Москві не хотіли, а у республіках не спромоглися переконати її у необхідності формування і розвитку двосторонніх і багатосторонніх відносин,

які б відповідали новим реаліям, що повернення назад не буває, що слід рухатися тільки вперед. Розходження у підходах обох сторін наростали. Оптимальної моделі взаємодії між вже незалежними суб'єктами так і не було вироблено. Такими волюнтаристськими заходами з боку РФ спочатку було завдано великої шкоди національним економікам країн СНД, а після цього це вдарило бумерангом і по інтересах самої Росії.

Форма правління у РФ з кінця 1990-х рр. почала набувати ознак авторитарної, централізованої імперії на чолі з диктатором. Нова правляча еліта незалежної РФ під час докорінної трансформації суспільного життя у РФ відійшла від правдивих висновків про те, чому перебудова завершилася катастрофічними наслідками і Радянський Союз розпався. В її оцінках все більше ігнорувалися класичні закони, теорія і практика розбудови й розвитку держави і права та набутий міжнародний досвід. Демократичні і правові цінності суспільного розвитку, не набувши ще широкого застосування у перші роки становлення РФ, стали неприйнятними для її нової еліти. Спроби запровадити демократичну і правову модель державного устрою усе більше демонстрували свою небезпеку і стали не прийнятними для еліти «русской» нації, оскільки вони шкодили державному облаштуванню, метою якого завжди було і залишається забезпечення тотального панування принципів унітарної і надцентралістської форми правління, що відповідало геополітичним інтересам РФ. Реформування політичної системи, роздержавлення і приватизація усіх галузей економіки були здійснені швидко і безконтрольно, без належного правового забезпечення і супроводу з боку демократичної частини держави та суспільства, в основному протиправним шляхом, методами розкрадання та пограбування кланами попередніх панівних верств населення. Більшість з них виявилася державниками і носіями «панрусской» національної ідеології. Це мало вирішальний вплив на те, чому трансформаційні процеси у цій країні розвивалися саме таким шляхом і завершилися відповідними реакційними наслідками.

Обвальне скорочення у кінці 1990-х рр. взаємопоставок мало місце у всіх без винятку промислових товарних групах. Українські поставки продукції металургії в Росію скоротились майже у 20 разів, мінеральних добрив – більше ніж у 15 разів. Взаємопоставки машинобудівної продукції, що раніше складали 40% товарообігу між обома країнами у 1999 р. не перевищували 13%. Внаслідок розриву коопераційних зв'язків різко знизилась можливість виробництва багатьох видів продукції. У промисловості Росії і України простоювало близько 60% виробничих потужностей, на яких чисельність зайнятих скоротилася на 9,8 млн. чол. (РФ) та 2,4 млн. чол. (Україна). З 2000 р. розпочався невпинний процес деіндустріалізації обох країн, зростання безробіття. Проблема економічного виживання і збереження статусу держав технічної цивілізації стала домінантною і для України, і для РФ. ВВП РФ знизився у 1998 р. у порівнянні з 1989р. до 56%, а України до 45%. Економічна

практика не має адекватних сучасних прикладів такої деградації господарських комплексів, яка відбувалася в Україні та Росії. Відбулася масова деіндустріалізація виробничих комплексів як України, так і Росії і перетворення їх із індустріальних держав у сировинні придатки розвинених держав. Загальний обсяг боргів РФ за підсумками 1997 р. перевищив 50% ВВП. Міжнародною практикою критична межа державних запозичень визначена на рівні 55-60%. Внаслідок фінансової кризи загальний борг РФ наприкінці 1998 р. перевищив критичну межу більше, ніж у 2 рази (135% ВВП), що безумовно загострило соціально-економічну ситуацію у країні. Це результати не стільки негативних наслідків докорінної реформації, проведеної у цих країнах, скільки наслідки гегемоністської і дискримінаційної економічної, торговельної, фінансової політики у взаєминах з країнами ближнього і дальнього зарубіжжя та нестабільної соціальної ситуації, а також незадовільних умов для інвестиційного клімату започаткували процес величезних втрат, призвело до надзвичайно низьких обсягів іноземного інвестування в економіку РФ, які у 1998 р. становили 2,6% ВВП [7, с. 10, 12, 13, 17, 18, 19, 23].

На тлі такої реальної політики Кремля, українські науковці усе наполегливіше, але дуже обережно відзначали можливість проявів розбіжностей інтересів РФ та інших пострадянських країн, зокрема й з Україною. Спроби їх врегулювати на засіданнях змішаних міжурядових комісій в інтересах обох сторін були безнадійними. Як вважала українська сторона, через нерівність потенціалів та неоднаковість прагнень щодо забезпечення власних інтересів в усіх важливих сферах двостороннього співробітництва платформою українсько-російських відносин могла бути лише економіка і ні в якому разі не політика. Для практичного досягнення цього з боку України у 1996 р. була підготовлена довгострокова науково обґрунтована Концепція українсько-російських економічних відносин. Але уже на стадії її обговорення керівництво РФ зосередилося на досягненні безумовного пріоритету своїх економічних інтересів у взаєминах з Україною та іншими державами СНД.

Скорочення товарообігу між РФ та країнами СНД, зокрема й з Україною, яке започаткувалося з 1996 р., було безпосереднім підтвердженням незадовільного стану відносин між країнами співдружності взагалі, що завдавало великої шкоди національним інтересам кожної з них. Але, виходячи із стратегічних завдань України, вважалося, що керівництво країни повинно було, зберігаючи незалежність і суверенітет, максимально об'єднати зусилля з Росією для вирішення національної проблеми № 1 – її економічного виживання.

Російський економіст О. Уваров, проаналізувавши формування відносин РФ та України упродовж 32 років, дійшов до значно оптимістичніших висновків про те, що можливості для ефективного співробітництва були. Так, упродовж 1991-2014 рр. між РФ та Україною була сформована нормативно-правова база (підписано не менше 400 двосторонніх угод) для повноцінного співробітництва у різних сферах, від оборонної до туристичної. Це принесло значну користь для

обох країн. Навіть Помаранчева революція у 2004 р. не стала на заваді співпраці РФ з Україною. Він підкріплює це вагомими даними. У часи президентства В. Ющенка (2005-2010 рр.) товарообіг між обома країнами зріс більш як у 2 рази, з 20,2 млрд. дол. у 2005 р. до 41,5 млрд. дол. у 2010 р. Незважаючи на існуючі політичні розбіжності між обома країнами, стверджував він, обопільна зацікавленість у продовженні співробітництва домінувала. Після перемоги на початку 2014 р. Революції гідності в Україні Москва допустила помилку, вдавшись до загарбання Криму, а потім й інших територій України, щоб таким чином не допустити виходу України із сфери впливу РФ і особливо вступу її до НАТО і ЄС. З того моменту добросусідські відносини між обома державами були зруйновані. З наростанням агресивних дій РФ проти України двосторонні угоди денонсовувалися. А після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 р., на його думку, чекати взагалі на відновлення співпраці з Україною на рівні до 2014 р. буде проблематично [9].

Більшістю державних і громадських діячів України, як і інших країн СНД, визнавалося ускладнення відносин між РФ та Україною у майбутньому, але усіма ними прогнозувалося, що їх врегулювання буде здійснюватися у мирний спосіб і на прийнятній для обох сторін основі. Наслідків і загрози російського гегемонізму, що посилювався, у країнах СНД не прогнозувалося. Єдине, у чому більшість з них була твердо переконана, «що попри всі складності відносин, до збройного конфлікту справа не дійде. У взаєминах між Україною і Росією немає проблем, які не піддавалися б розв'язанню політичними засобами». Висловлювалося переконання, що розвиток подій «за югославським сценарієм», чи конфлікт у будь-якому іншому вигляді не допускався. Не справилися прогнози Д. Видріна і Ф. Рудича й про те, що відносини України та РФ мають набути геополітичного значення у Європі, оскільки на їх прикладі буде вироблятися модель взаємовідносин регіональних супердержав [6, с. 75, 93]. У взаєминах Росії з Україною, як засвідчив подальший розвиток подій, саме прагнення до домінування, що межувало з експансією у різних формах, почало все більшою мірою проявлятися з кінця 90-х рр. XX ст. Україна готова була до активного рівноправного співробітництва з РФ, іншими країнами СНД, але Росія прагнула відновити свою гегемонію на колишньому пострадянському просторі, особливо в Україні та Білорусі, і формувала відповідну основу для її реалізації.

Лише окремі вчені України, такі як І.Белебева, вже у перших кроках президентства В. Путіна розгледів те, чого іншим не вдавалося. Він оцінював Росію з кінця 10-х рр. XXI ст. як «деспотичну імперію, що живе тільки злочинними методами. У неї одна мета – за будь-яку ціну домогтися світового панування і, в першу чергу, повернути Україну у свої володіння. Ціною мільйонів і мільйонів убитих людей, ціною океану крові йде Росія по шию і в цій кривавій багнюці, йде чорною дорогою війни. У неї така держава, у неї така релігія, у неї така ідеологія, у неї така інтелігенція, у неї такий, так званий

«великорусский» народ. «Великороси» утворили власне уявлення про свою імперську велич: Росія не може існувати (тобто бути імперією) без України. Вони не переймаються тим, чи хоче для себе такої долі сама Україна. «Великороси» повсюдно демонструють свою ненависть до України, але вважають, що українці зобов'язані любити Росію. Ось така потворна позиція» [3, с. 94].

Відомі державні і громадські діячі України В. Горбулін, С. Пирожков, В. Кремень, П. Мироненко, М. Михальченко, Ю. Щербак та інші прогнозували загострення відносин між РФ та Україною після небажання Москви формувати правовий і демократичний устрій, ринкову економіку, поглиблювати співробітництво з Європою та повернення її до традиційної войовничості, зазіхань на відновлення власних геополітичних позицій у світі. У політиці РФ почали наростати тенденції до реставрації радянської імперії у кордонах станом на 1991 рік, але у Києві не вживалися відповідні заходи для посилення засад національної безпеки.

На переконання В. Горбуліна, С. Пирожкова, Ю. Щербака у відносинах з РФ не можна було покладатися тільки на укладені базові взаємовигідні двосторонні угоди. Вони вимагали від української влади формувати як належну правову базу взаємовигідних відносин з Росією, так і терміново, без зайвих зволікань, створювати в Україні сильну систему національної безпеки, і перш за все збройні сили, параметри і боєздатність яких повинні бути адекватними її геополітичній ролі. Шлях України в Європу ставав домінуючим, тому протистояння імперських амбіцій з боку Росії цьому її курсу стрімко зростав. Великий Договір між РФ та Україною був дуже потрібний і важливий, але він, на жаль, не гарантував безпеки для незалежності України. Вибудовуючи міждержавні відносини з РФ, не можна було «ігнорувати створенням державної системи і структур, які здатні надійно гарантувати безпеку та існування Української держави». Вищою державною ціллю України визнавалася необхідність створення стратегічної системи переваг, захисних механізмів, спроможних адекватно протидіяти явному чи прихованому, свідомій чи несвідомій агресивній поведінці проімперських політичних сил РФ у різних сферах зовнішньополітичного, воєнно-політичного, економічного і культурного життя [10, с. 29, 31].

Воєнні стратеги України В.Ю. Богданович, О.Я. Маначинський, С.Г. Бутенко не бачили жодної загрози для України з боку РФ. А запропоновані Москвою проекти федералізації Грузії, Молдови, України, на їхню думку, були слушними і мали реалізовуватися. На їхню думку, оскільки такі ініціативи Москви влада цих країн відхилила і обрала курс на європейську інтеграцію, схвалила унітарну форму правління з автономним статусом національних спільнот, то це викликало невдоволення та відповідну протидію з боку РФ. Говорячи про Крим, автори вважали, що головну небезпеку для України складала не Росія, а Туреччина. Ці автори прогнозували, що Анкара вдасться до

реалізації низки заходів, щоб півострів перестав входити до складу України чи Росії, а відійшов до Туреччини. І для порятунку ситуації і захисту «русскоязычных» з'являться російські «миротворчі контингенти», що, природно, стане прологом для інкорпорації Криму до складу РФ [11, с. 97, 101, 102, 103, 113, 114, 115, 118, 119, 121].

Нездатність цих аналітиків об'єктивно аналізувати і прогнозувати перспективи відносин з РФ, розвиток важливих світових процесів не сприяли прийняттю відповідних рішень і заходів керівництвом України, спрямованих на запобігання загрозам національній безпеці суверенної держави.

Перший період розвитку незалежної Росії довів, що вона не спромоглася з кінця XX ст. вписатися у світовий правопорядок, як його рівноправний член, стати його активним учасником, позитивною творною складовою. РФ не вдалося сформувати правовий і демократичний устрій, започаткувати виключно виважену і рівноправну міжнародну політику та поглиблювати двосторонні політичні, економічні, соціальні та культурні відносини з усіма пострадянськими країнами. Влада РФ виявилася неспроможною стати впливовим і рівноцінним учасником не тільки світового, а й регіонального правопорядку, тому вона з кінця 1990-х рр. все більш вороже сприймала радикальні зміни, що відбувалися на пострадянському просторі. Для неї принципи рівності у відносинах з пострадянськими країнами знову стали неприйнятними.

Другий період трансформаційних перетворень, що започаткувався з XXI ст. і тривав до 2014 р., засвідчив, що у політиці РФ стався перелом, її стратегічний вектор розвитку остаточно повернувся до практики і моделі радянської доби: зміцнення авторитаризму, незгоди на умови співробітництва на таких цінностях, які пропонувалися колективним Заходом. Керівництво РФ не спромоглося використати перші два десятиліття незалежності для модернізації базових галузей економіки, а з цим і досягти рівноправних і рівнозалежних взаємин з передовими центрами світової економіки. Подальші інтеграційні процеси з країнами ЄС та США, їхніми надійними союзниками обумовлювали формування і зміцнення правових і демократичних засад держави та громадянського суспільства РФ, поглиблення демократизації усіх сторін внутрішнього життя, вільних взаємин між громадянами, вільного переміщення товарів та капіталів, розширення відкритості ринків. До повноцінної відкритості у всіх сферах, що має місце у цивілізованих і розвинутих державах, Росія виявилася неготовою. Це складало небезпеку для самого її існування, виводило соціум з-під тотального контролю влади, посилювало національно-визвольні процеси серед усіх народів федерації, загрожувало збереженню її унітарного і закритого від західних цінностей розвитку держави та суспільства.

З'ясовується, що РФ побоюлася запроваджувати правові і демократичні форми правління на основі досвіду держав сталої демократії, ефективну модель модернізації провідних галузей економіки. Ціла низка принципів щодо

реформації політичних, правових, економічних, майнових відносин, форм власності, які вважалися на Заході прогресивними, російську еліту також не влаштовували. Ті з них, які рекомендувалися запроваджувати у першу чергу, не знайшли повного схвалення у Москві. Зокрема, пропозиції щодо необхідності пріоритетності модернізації цивільних галузей економіки, облаштування повсякденного життя громадян, розвитку соціально-економічної сфери, забезпечення благополуччя і першочергових потреб усіх регіонів, як і вирішення міжнаціональних проблем на користь усіх народів федерації, відхилялися і не набули першочергової уваги. Прагнення окремих політичних сил укорінити у житті РФ передові міжнародні ідеї державотворення зазнали невдачі. РФ за своєю суттю все більше перетворювалася на носія антизахідної цивілізації, корені якої проростали з не подоланого азійського минулого, настирливого продовження успадкованої великодержавницької практики і релігійних традицій минулих століть. У підсумку реформація у РФ зазнала краху, вона завершилася анулюванням основних здобутків започаткованої демократії, а модель її державної влади стрімко еволюціонувала через авторитаризм до тоталітаризму, що набув напівмонархічних ознак і отримав назву рашизм (руський фашизм). Після відправлення В. Путіним 24 лютого 2004 р., за два тижні до виборів Президента РФ, уряду М. Касьянова у відставку (самого успішного керівника уряду РФ), останній відразу ж перейшов у відкриту політичну опозицію до пропутінської кліки. Політична діяльність команди М. Касьянова–Б. Немцова, що спрямовувалася на продовження попереднього курсу, ґрунтувалася на загальнолюдських, правових і демократичних цінностях, брутально дискредитувалася і блокувалася силовими структурами на чолі з В. Путіним. Касьянову відмовлялося у реєстрації кандидатом на виборах Президента РФ 2008 р., у реєстрації Партії народної свободи (Парнас), яку він очолював упродовж 5 липня 2015 р – 25 травня 2023 р., напередодні виборів до Держдуми у червні 2011 р. Очільники Кремля, реваншистські та націоналістичні угруповання, коли агресивна політика Москви щодо України після захоплення Криму отримала не тільки засудження, а й зростаючу протидію країн Заходу і в самій Росії, почали оцінювали М. Касьянова ворогом № 1 для чинної влади у РФ.

Запроваджені В. Путіним з 2004 р. адміністративно-монархічні принципи владарювання у РФ, посилення централізму явно перешкоджали подоланню негативних тенденцій, що продовжували домінувати у суспільно-політичних відносинах, провідних галузях економіки та соціально-економічній сфері. Постійне перенесення вирішення найгостріших соціально-економічних проблем відбувалося через брак коштів в умовах стагнації і падіння розвитку основних галузей економіки, зменшення надходжень коштів до бюджету від зовнішньоторговельної діяльності, негативного впливу міжнародних санкцій. Водночас у влади вистачало зухвалості при таких тяжких внутрішніх проблемах продовжувати гонку озброєнь, агресивну зовнішню політику.

У перші роки ХХІ ст. у РФ завершився процес централізації влади і власності, згортання ролі демократичних інститутів у житті суспільства. Успіхи країни були забезпечені не завдяки наслідкам реформації, а через зростання цін на нафту, що створило ефект швидкого збільшення бюджетних доходів і дозволило владі відмовитися від політики прискореного технологічного оновлення виробництва. Модернізації економіки так і не було започатковано. У 2008 р. бюджет РФ складався на 65-70% з доходів від експорту вуглеводнів. У формуванні ВВП РФ вуглеводи складали до 20%, тоді як торгівля – до 30%, а внутрішній ринок енергії та інфраструктури – 15%. Це стимулювало формування нераціональної соціальної політики. Зростання доходів населення випереджало показники збільшення ВВП. Надбавками у доходах за рахунок бюджету були охоплені майже 38% осіб працездатного віку. Золотовалютні запаси країни збільшилися у 3 рази, підприємства створили великі валютні резерви, населення нагромадило понад 250 млрд. дол. в банках, не меншою була сума, що зберігалася у домашніх умовах. Значна частина населення створила запаси товарів тривалого користування. Середня площа житла на 1 особу збільшилася більш як у 2 рази.

Такі блага країні забезпечували не економічні успіхи, а тимчасові високі ціни на енергоносії, що експортувалися. Бюджет був перевантажений дуже великими витратами на ВПК та державну безпеку, реалізацію неефективних реформ, які більшою мірою використовувалися для здійснення корупційних, а не доленосних інноваційних проектів. На той момент з Росії було виведено понад 1 трлн. дол., кращі бізнесмени і професіонали емігрували з країни. Зростання зовнішнього боргу РФ, який у 2009 р. перевищив 160 млрд. дол., а внутрішній борг – понад 540 млрд. дол., свідчило про зростання економічних проблем. Але тривожні явища не турбували владу допоки ціни на вуглеводи та сировину були високими на світових ринках. Завдяки нагромадженним величезним валютним резервам після падіння цін на енергоносії та відносну міжнародну ізоляцію країни у наступні кілька років вдавалося уникати впливу економічної кризи.

Найбільшою помилкою керівництва РФ у тих сприятливих фінансових умовах було те, що воно не використало їх для модернізації провідних галузей економіки. Російський аналітик А. Мовчан наголошував ще у середині 20-х рр. ХХІ ст., що досвід 25-ти річного розвитку РФ показав, що вона не тільки втратила можливості для економічного і технологічного прориву, але й «за своїм політичним та економічним устроєм вернулась на сто років назад». У наступні роки усі головні економічні чинники і навіть наявні ресурси управління все більше негативно почали позначатися на економіці, унеможливаючи її зростання. З падінням цін на нафту у середині 20-х рр. РФ знову відкотилася до рівня небагатих, але стабільних 2004-2005 рр.

Подушевий ВВП РФ у 2016 р. складав 7,5 тис. дол., що відповідав рівню Туркменістану та КНР у кінці 7-го десятиліття країн світу. А за ВВП за шкалою

ППС РФ мала 13-14 тис. дол. і перебувала серед країн 9-го десятку, поряд з Алжиром, Домініканською Республікою, Таїландом, Колумбією, Сербією, ПАР [12].

Через неспроможність еліти Росії ефективно і на користь усього соціуму завершити реформи у 10-і рр. ХХІ ст., в державі почали різко загострюватися політичні, економічні, майнові протиріччя, знищуватися паростки демократичних засад, їх місце заповнювали авторитарні методи управління, що швидко еволюціонували до тоталітарного режиму і одноосібної диктатури. Реваншистська політика з метою відновлення гегемонії РФ у світі і особливо на просторі пострадянських країн ставала домінуючою, що знижувало і до того низький авторитет РФ на міжнародній арені. Однак, в умовах тяжкої і затяжної політичної, економічної, соціальної кризи РФ, ігнорування об'єктивними чинниками, низького рівня економічного потенціалу країни, Москві не вдалося зламати існуючий світовий порядок і запровадити оновлений старий, в якому мали успішно діяти кілька самостійних центрів, один з яких на чолі з Росією та її сателітами і союзниками. Надії на поступове залучення Росії до загальносвітових демократичних процесів провалилися.

Найголовнішими завданнями РФ стали заходи з збирання земель колишньої Імперії. Ідеолог і соратник В. Путіна О. Дугін, професори В. Воложанін та В. Петров, релігійний діяч і філософ А. Малер доводили, що це є головною умовою існування та успішного розвитку російської держави. Останній з них наголошував: «Повернути Україну – це наше перше геополітичне завдання, це наш Грааль, який у нас був і якого нас позбавили». Філософ С. Кара-Мурза 19 квітня 1995 р. прямо висловлював невдоволення, що стався «відкол від Росії 130 мільйонів братнього населення», що відбулася втрата «необхідних для її економіки ресурсів, виробничого потенціалу, простору та ринків» [13, с. 14, 28, 29].

Заходи керівництва Росії щодо реалізації планів з збирання земель зростали. Серед таких варто назвати зібрання у Северодонецьку 28 листопада 2004 р. 3575 депутатів усіх рівнів, переважно східних і південних областей України та Києва, Всесвітній конгрес співвітчизників у жовтні 2006 р., конференція прихильників відродження єдиної держави у Москві 2009 р. Ідеолог цієї концепції К. Затулін виклав програму щодо реалізації планів повернення України до складу нової євразійської імперії на чолі з Росією. Він відверто наголосив: «не бачу причин, через які у Росії насправді не візьме гору точка зору, що чим гірше для такої України, тим краще для Росії» [13, с. 11].

Радник В. Путіна, депутат Держдуми Є. Фьодоров у березневному 2010 р. зверненні до депутатів ВР України агітував за відновлення об'єднання «російсько-українсько-білоруського народу» задля створення упродовж 2010-2020 рр. «Єдиного государства». По-перше, «російського народу» не існує, у складі колишнього СРСР було 128 націй, народів, етносів та три окремі слов'янські нації – «русская», українська та білоруська. «Русская нация»

мешкає на просторі РФ разом з іншими народами, яких узагальнено називають росіянами. У разі приєднання українців та білорусів до пропонованої єдиної держави, Російська імперія відновиться, а державність України та Білорусі ліквідується, «русские» стануть державотворною нацією, а статус українців та білорусів понизиться до рівня бурятів чи калмиків. Створення єдиного політичного, економічного та духовного простору означатиме, що 95% економічного потенціалу та 100% духовного належатиме не Україні, а Московському центру, як це було у часи СРСР.

В. Путін вважає, що крах Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою XX ст. Керівник Росії настільки обмежений і не компетентний в об'єктивних закономірностях і причинах розпаду усіх світових колоніальних імперій, що започаткувався у 1918 р. і завершився в основному у кінці XX ст. Внаслідок цього на уламках колоніальних імперій виникли понад 100 суверенних держав. Це справді видатна подія у світовій цивілізації. Жодна з колишніх метрополій не прагне до відновлення свого панівного статусу, а формує з колишніми колоніями цивілізовані максимально виважені відносини. І навіть у такий спосіб їм здебільшого ще довго не вдаватиметься згладити минулі колоніальні злочини. В. Путін же, замість того, щоб вибачитися і формувати на якісно вищому рівні відносини з колишніми поневоленими народами, на весь світ погрожує насильницькі відродити колоніалізм у Європі та Азії. Окупацією частин території України та інших країн, розпочатою у 2014 р. війною проти України та повномасштабним вторгненням у лютому 2022 р. рашисти прагнуть відродити попередню імперію і відновити у ній колишнє панування Росії.

Реалізація планів про формування спільної держави навіть при перебуванні Януковича та його спілників при владі в Україні унеможлиблювалося. Всупереч цьому, В. Путін 3 жовтня 2011 р. заявив, що РФ вступила у завершальний етап відтворення єдиної держави у вигляді так званого Євразійського Союзу (ЄАС) на основі попередніх утворень Митного союзу та Єдиного економічного простору. До нього уже зараховувалися усі країни СНД. Росії вдалося лише частково посилити свій вплив на просторі колишнього СРСР. Було створено Євразійський економічний союз (ЄАЕС), спільну державу РФ та Білорусі. Нав'язати ці плани іншим пострадянським державам не вдалося. Відносини між РФ та Молдовою, Грузією, Україною, Вірменією, Азербайджаном, п'ятьма країнами Центральної Азії загострювалися, їх так і не вдалося залучити до ЄАЕС.

У перспективі ЄАС мав стати зв'язуючою ланкою між ЄС та АТР, центральну роль у такому інтеграційному проєкті мала відігравати Росія. Але плани об'єднання від Лісабона до Владивостока були з самого початку не здійсненними, не стільки через те, що рівень розвитку базових галузей економіки, логістики РФ не відповідав вимагав ЄС та КНР, Японії, Південної Кореї, оскільки ЄС та КНР однозначно віддавали перевагу США як гаранту безпеки світового правопорядку.

Потенціал РФ ніяк не сприяв реалізації подібних планів. Серед майже 100 міжнародних індексів щодо рівня розвитку країн світу Росія лише за показниками мілітаризації економіки, воєнних витрат, військової потужності, обсягів експорту озброєнь і енергоносіїв та запасами природних ресурсів посідає високі місця і входить до першої 10 країн. РФ займає у торгівлі зброєю 2 місце після США, військових витратах – 7 місце, експорті енергоносіїв – 3 місце. Модернізація збройних сил РФ була і залишається непохитним пріоритетом діяльності правлячої еліти. Доцент НДІ ВШЕ (Санкт-Петербург) А.В. Стародубцев зазначав, що РФ витрачала на оборону і безпеку понад 5 трлн. руб (6% ВВП). В історії Росії не було випадку, щоб країна з таким високим рівнем військових витрат розвивалася і багатіла. Століттями російський народ проливав дуже багато крові в інтересах влади і багатства своїх правителів. «Ми більше не можемо бути витратним матеріалом, ми більше не можемо жертвувати своїм благополуччям заради вигаданої величі небагатьох. Ми зобов'язані пам'ятати: після Другої світової війни експансія за допомогою сили перестала бути джерелом розвитку». Війни у нинішні часи обертаються лише втратами і руйнуваннями. Справжня велич досягається мирною і ефективною працею та інтелектом. Розвиток мілітаризму веде до поглиблення бідності в РФ, відсталістю для нас, наших дітей і онуків. Для країн Заходу продовження мілітаризації Росії є вигідним, бо вони витісняють Росію з головних ринків своїми цивільними високими технологіями. Російська корумпована політична еліта хоче нав'язати світу свої правила, це – зрада інтересів власного народу. Це все – на руку олігархів РФ та їх дітей, які вже давно живуть у Європі та США. Якщо ми хочемо забезпечити собі гідне і багате майбутнє, то нам потрібно зменшувати обсяги військових витрат.

За усіма іншими показниками РФ перебуває у нижній частині міжнародних рейтингів. А через низькі показники наукових та технологічних досягнень РФ взагалі не входить до міжнародних індексів. За ефективністю інноваційної діяльності РФ у 2018 р. посіла 77 місце серед 189 країн світу. Міжнародні експерти вважають, що у найближчій перспективі РФ за цими показниками не наблизиться не тільки до групи 30-ти, а й до 40-ка країн [14, с. 433, 457, 464, 501, 523, 534, 541]

Третій період становлення державності РФ тривав упродовж 2014 р. – до початку 2022 р. Його наслідками стало остаточне встановлення у РФ тоталітарного режиму, одноосібної диктатури В. Путіна за участю силових структур колишнього СРСР. Умови для успішного завершення започаткованих докорінних перетворень, правових і демократичних реформ, модернізації провідних галузей економіки, забезпечення незворотності домінування демократичних і цивілізованих відносин на міжнародній арені, уникнення гегемонізму у зовнішній політиці, зокрема конфронтації і агресивного ставлення до більшості держав Європи, припинення прагнень відновити колоніальне панування над пострадянськими державами, зокрема й в Україні,

були розтоптані і знищені. Відбулося цілковите анулювання демократичних і правових засад розвитку держави і суспільства, започаткувалася напівмонархічна форма правління. Опозиційні політичні сили та окремі діячі ізолювалися від суспільного життя, позбавлялися права на легальну діяльність, а за продовження її піддавалися репресіям, ув'язненням та знищенню. Головні елементи державницької ідеї РФ були створені не на основі трансформаційних успіхів та результатів запровадження нового устрою і передових моделей економічного та суспільного розвитку. Замість них впроваджувалися ті, які гарантували внутрішню безпеку, слугували збереженню цілісності держави і зміцнювали її вплив на міжнародній арені. Тому в основі цієї ідеї лежали агресивні і варварські положення як досягти повернення РФ статусу окремого світового геополітичного центру, загарбання втрачених колоній, недопущення сепаратизму і розпаду Росії, підвищення національної безпеки, зміцнення і збереження цілковитого панування «панрусской» ідеології в усіх сферах життя багатонаціональної країни. Пріоритетним напрямком такої діяльності стало відновлення галузей економіки і промислового потенціалу, які безпосередньо сприяли прискореному розвитку ВПК, охоплення ідеологічним і патріотичним вихованням усіх народів федерації, посилення замаскованої насильницької їх русифікації. Увага до розвитку інших галузей економіки, які не належать до стратегічних завдань великодержавників РФ, фінансувалася за залишковим принципом. Далеко на другорядних позиціях перебуває матеріальне становище громадян РФ, як і уся соціально-економічна сфера. До того ж дані питання у центральних регіонах ще знаходили належну увагу влади, а усі інші обходилися і без цього. Окрім того, чим віддаленішими і менш перспективними виглядають федеральні округи, тим нижчим рівнем опіки вони користуються з боку Центру.

Ігнорування усталеними міжнародними нормами правопорядку з боку Москви наростало, що загострювало її конфронтацію з країнами НАТО, ЄС та країнами колишнього СРСР – Молдовою, Грузією, Україною задля недопущення зближення цих трьох держав з євроатлантичним світом та прилучення їх до євразійського союзу. Їхній вибір був зрозумілим. Авторитетні аналітичні центри за наслідками перехідного періоду серед 29 країн колишнього комуністичного блоку свідчили, що за індексом демократії у 2019 р. РФ і Казахстан поділяли 24 і 25 місця. Ця оцінка підтвердила те, що в РФ «має місце консолідований авторитарний режим». Починаючи з 2010 р. Росія оцінювалася не вільною державою, за репутацією їй постійно відводилося місце серед відсталих країн, за рейтингом якості життя відносилася до 15 країн з найгіршими показниками; за національного благополуччя посідала 59 місце серед 152 країн, відносилася до третьої категорії країн. Основна причина: «Росії так і не вдається скоротити відставання від найбільш розвинутих західноєвропейських країн. Натомість, її азійські сусіди розвиваються набагато більш динамічно». За рейтингом рівня громадянських свобод Росія посіла серед

206 країн світу і окремих регіонів 177 місце поряд з КНР. «Москва і Пекін однастайні у тому, що вони вважають демократію загрозою своїм репресивним режимам і невпинно, з наростаючою витонченістю, працюють над тим, щоб підірвати свої інститути й завдати шкоди своїм основним прихильникам» [14, с. 44, 45, 51, 158, 159, 165, 172].

Але й після цього колективний Захід, впливові міжнародні організації – ООН, ЄС, НАТО і авторитарний Китай – не вживали своєчасних кроків, необхідних для недопущення порушення існуючого світового правопорядку. Навіть перемога проукраїнських прогресивних сил в Україні у 2004 та 2014 рр., яка отримала підтримку на Заході, ще не стала гарантією майбутнього успіху України. Як зазначав український економіст О. Савченко, «Росія як цитадель «Російського світу» чи московсько-православної цивілізації завжди підтримує реакційні сили і контрреволюцію в Україні. Якщо цього замало, вона розпочинає війну». Оскільки, на думку цього діяча, «саме в Україні Росія і Путін бачать загрозу московсько-православній цивілізації», тому РФ вдалася у воєнний спосіб не допустити вихід України із сфери її тотального впливу. Прогноз О. Савченка про майбутню агресію Росії проти України справдився 24 лютого 2022 року [8, с. 110, 125].

Встановлена диктатура на чолі В. Путіним набула у 2020-і рр. ознак, типових епосі чингізханів, часів Івана Грозного та Йосипа Сталіна. На цей раз визначальними ідеями її діяльності стали панруські, реваншистські і шовіністичні скрепи, спрямовані на відродження великої Росії як окремого світового центру на зразок попередньої імперії. Режим Путіна заздалегідь підготувався до того, щоб у момент політичної кризи в Україні, зокрема після втечі В. Януковича, з березня 2014 р. розпочати захоплення українських територій – спочатку Криму, потім частини Донецької та Луганської областей. Міністр закордонних справ України Д. Кулеба наголошував, що упродовж 2014 р. – початку 2022 р. між Києвом та Москвою відбулося 200 раундів переговорів про нормалізацію відносин. Оскільки жоден з них не зупиняв процесу виходу України з під впливу Москви, а зміцнював проєвропейський курс України, Москва вдалася до агресії проти неї. Збройне вторгнення в Україну «лише підтвердило абсурдність ідеї діалогу з агресором».

Відповіддю керівництва України на зростаючу агресивну і загарбницьку політику РФ стала переможна Революція гідності на рубежі 2013-2014 рр., відмова від виконання Мінських домовленостей, укладання угоди про зону вільної торгівлі з ЄС, започаткування формування незалежної від Москви Православної церкви України, поглиблення співробітництва з США, іншими країнами НАТО і ЄС, зміцнення національної безпеки України і підготовка до збройного протистояння Москві. Поглибилася співпраця України і колективного Заходу проти зростаючої загарбницької політики Росії проти України.

Історія взаємин Росії та України минулих століть і сучасного періоду пронизані абсолютно протилежними векторами їх розвитку. Якщо в українців невмирущим і непереборним було і залишається прагнення мати власну державу, успішно облаштовувати її внутрішнє життя, формувати толерантні відносини з оточуючим світом, то у «русского народа» та його правлячої еліти постійно фанатичним є устремління у будь-який спосіб покорити українську націю, не допустити її самостійного існування та особливо прогресу, асимілювати і винищити її як окремий етнос. Зростаюча агресія РФ і загарбання територій України упродовж 2014-2024 рр. підтвердили цю одвічну мрію і прагнення РФ окупувати і знищити Українську державу та українську націю. Кінцева мета державницької ідеології сучасної РФ цілковито розкрилася.

Усе це сколихнуло весь демократичний Захід, мобілізувало українську націю, політичну і наукову еліту, силові структури, широкі народні маси на боротьбу за виживання. Зроблені з цього належні висновки нарешті започаткували витіснення з політичної, державної і воєнної сфери ворогів, капітулянтів і підлабузників, подолання хаосу і запровадження рішучих оборонних заходів вітчизни. Найбільшу небезпеку було усунено. Як наголошувала Л. Чекаленко, українські дипломати з Москви «постійно звертали увагу керівництва країни на глибокі негаразди у виконанні російською стороною двосторонніх домовленостей, на російську тему накладалися жорстке табу: Росію не можна було критикувати, аналізувати її дії та піддавати сумніву» [15, 1) с. 70,71,72; 2) 41].

Узагальнені висновки на основі реалістичних прогнозів відомих науковців давали підстави рекомендувати владі негайно почати вирішувати наступні завдання задля успішного державотворення і збереження незалежності України: 1) Першочерговими мали вирішуватися заходи щодо зміцнення Української соборної держави, забезпечення збройного захисту її територіальної цілісності. Така позиція аргументувалася наступним: упродовж століть агресивні і колоніальні акції Росії стосовно України продовжувалися, систематично повторювалися, включно з початком 2014 р. Україна програвала російським імперіалістам через відсутність належних збройних сил та несприятливі міжнародні умови. Після ганебної анексії Росією Криму у 2014 р. розпочалася так звана «Русская весна» й запрацював черговий імперський проект В. Путіна під назвою «Новороссия». Це викликало нечуваний спротив серед патріотичних сил українства. Спаливши живцем путчистів в Одесі у травні 2014 р. тисячі свідомих українських добровольців вирушили на Східний фронт і ціною власного життя зупинили ворога. Новообране керівництво України та активна оборонна війна українського народу проти агресії Росії отримали підтримку світових і впливових держав, насамперед США, Великої Британії, Канади, Польщі; 2) Керівництво України має обиратися із компетентних і патріотичних представників. Законодавством має бути

убезпечено неможливість повторення ситуації, коли президент держави разом із силовиками втікає з країни і настає тимчасовий вакуум влади. Конституція і Закон України про Президента мають гарантувати посаду віце-президента, який автоматично набуває повноважень керівника держави у разі недієздатності президента. До того ж, віце-президента має рекомендувати і призначати на посаду не діючий президент, а парламент країни. Доцільним було б розглянути можливість закріплення цих функцій за Прем'єр-міністром України. Законодавством має передбачатися також порядок відсутності чи виїзду цих двох осіб за межі держави; 3) Має бути розслідуванням питання, куди поділася військова техніка, склади з амуніцією, воєнні містечка з необхідною інфраструктурою для розташування сотень тисяч новобранців, навчальних центрів, військових госпіталів та складів з продуктами харчування. Має бути дана відповідь, куди подівся недоторканий державний резерв. Усі військові об'єкти були розташовані у зручних місцях, захищених від ворожої авіації і нападу знезапечно і були придатними для зосередження багатьох тисяч мобілізованих осіб для підготовки і розгортання повноцінних дивізій та армій України. Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) мав бути звужений до потреб України, законсервованим на перспективу. Усе це залишилося Україні у спадок від воєнного потенціалу колишнього СРСР. Оскільки станом на 2014 р. збройні сили України були практично ліквідовані, а ВПК зруйнованим, боєздатними залишилися військові частини чисельністю лише 6-8 тис. осіб, усі бронетанкові, артилерійські та авіаційні частини розформовані, а техніка переважно розпродана, то за такі злочини мають понести відповідальність усі причетні до цього особи, насамперед президенти Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович. Розпочата реформа збройних сил України завершилася катастрофою. Строковий принцип формування збройних сил був відмінений, а заплановані проекти професійного формування армії були провалені. За ліквідацію військового потенціалу мають понести персональну відповідальність перші особи держави; 4 Десятий рік триває неоголошена російсько-українська війна. Вона носить гібридний/локальний характер. Офіційний Київ мав відразу ж припинити загрозу з РФ, відійти від підміни поняття війни антитерористичною операцією (АТО), відмовитися від умов Мінських домовленостей, які не ведуть до миру. Підписані попереднім Президентом П. Порошенком ці домовленості були вимушеними в умовах удару кадрових військ РФ в районі Донбасу. Нове керівництво України мало висувати нові умови, що випливають з Будапештського меморандуму. Усі гарантії започаткували процес роздроблення України, який призвів до безкарного нападу одного з його підписантів – РФ. Усі вони несуть за це відповідальність і мають запропонувати інший формат припинення війни та відновити територіальну цілісність України; 5) Активізація розширення українського етнокультурного простору. Упродовж XVIII-XX ст. Росія активно розширювала свої території, русифікуючи, розбавляючи і витісняючи з них

корінні етноси. Шляхом закріпачення вони швидко ставали безмовними рабами імперії, а усі території перетворювалися на російськомовні регіони. Так сталося з Кубанню, Приазов'ям, Кримом, суміжними територіями на пограниччі України та Росії від Дону до Брянських лісів, коли українські етнічні території смугою від 30 до 60 км на усьому сухопутному кордоні були відібрані Росією у середині 20-х рр. XX ст. Наслідки асиміляційної та колоніальної політики Москви проявилися у 2014 році. Загарбники отримали підтримку і змогли втриматися на тих землях Грузії, Молдови, України, де російськомовний люд переважав чи складав значну питому вагу серед корінного населення. А терени, де мешкають корінні етноси, етнічні українці, навіть частково зросійщені й радянізовані, не покорилися москалям, тому вони були надійно окуповані. Українська влада лише у січні 2024 р. почала приділяти належну увагу таким регіонам. На майбутнє їй необхідно діяти адекватно до політики РФ, зберігати і розширювати інтенсивними та екстенсивними методами український етнокультурний простір, щоб більше не програвати у двобої з Москвою за впливи і володіння землями українського корінного етносу. Опір і протидія цьому з боку РФ буде рішучою, рівнозначною для неї з двобоєм за збереження і виживання; 6) Сприяти знищенню РФ як держави імперського типу. Багатовікове сусідство України з Росією дозволяє зробити висновки: допоки РФ існує у форматі імперії, Українська держава завжди перебуватиме під загрозою нападу та проявів інших деструктивних дій з її боку (торгівельних, фінансових, енергетичних, пропагандистських тощо). Для цього мають бути залучені зовнішні фактори та опозиційні імперській політиці сили самій РФ, щоб зруйнувати цю новітньо-стару імперію й остаточно ліквідувати імперську зброю масового знищення, сприяти створенню на її території значної кількості суверенних державних утворень, бажано за європейським зразком (один народ – одна держава).

На жаль, подібні надто важливі рекомендації дуже повільно розглядаються українською владою, вони лише поступово набувають широкого розголосу та обговорення в урядових колах, у ЗМІ та серед громадських організацій.

Четвертий період в історії Росії розпочався з повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 р. і триває до нинішнього часу. У РФ перемогла контрреформація, силові структури цілковито заволоділи владою, відновили і забезпечили тотальне панування воєнної економіки у житті країни. Правляча еліта метрополії підпорядковувала основні галузі економіки, незалежно від форм власності, спрямувала їх на відродження великодержавницьких та гегемоністських інтересів на міжнародній арені, особливо на просторі пострадянських республік. Останні перебували у складі СРСР на правах колоній, в яких місцева правляча верхівка була «русскоязычною» і компрадорською, національні й культурно-освітні цінності, не кажучи вже про державні інтереси корінної нації, якою вона правила, викорінювалися й підмінялися інтернаціоналістською демагогією і політикою русифікації. Зміна

правлячих еліт у пострадянських республіках відбувалася дуже повільно. Попередня правляча верхівка спромоглася лише забезпечити собі панівні позиції в економічному житті, приватизувавши основні суспільні багатства. Якщо диктатура Путіна заставила більшу частину олігархів та багатіїв служити великодержавницьким інтересам РФ, то в Україні аморфна нова влада сприяла владним і олігархічним колам усе більше турбуватися про власні, корпоративні, а не про державні інтереси. Національно-визвольні сили новоутворених держав не отримали таких стартових можливостей як це було у Росії, не змогли швидко сформувати правові і демократичні державні інституції, зміцнити економічний та оборонний потенціал, щоб на рівних вести діалог з РФ. Метою нової еліти РФ було збереження як єдиної Росії, так і відновлення домінування її інтересів на пострадянському просторі. На жаль, на тлі посилення тоталітарного режиму у РФ, зростання її агресивних дій проти України, правляча еліта останньої недооцінювала небезпечних тенденцій і можливостей північної сусідки, віроломства режиму Путіна. У підсумку, влада України обеззброїла державу, не сформувала надійних інститутів національної безпеки, окрім того, з середини 2010-х рр. з їхньої вини припинилася діяльність провідних дослідних центрів, які ґрунтовно вивчали процеси у РФ. Загроза з боку Росії, немов цунамі насувалася на Україну, а у вищій владі Києва не переймалися належним чином безпекою держави, продовжували енергійно розпродувати усі види озброєнь, ліквідовували матеріально-технічні запаси збройних сил, знекровлювати офіцерських кадровий потенціал, займалися виключно власними інтересами – роздержавленням і збагаченням. Як зазначає П. Мироненко, українська влада на 60% є винною у розпочатій повномасштабній війні РФ 24 лютого 2022 р. з знищення Української держави і поневоленню її народу. Значна провина за агресію РФ проти України лежить і на країнах-підписантах Будапештського меморандуму, які гарантували територіальну цілісність і недоторканість кордонів України, були зобов'язані не допустити втручання РФ у внутрішні справи України, загарбання її територій, покласти край варварському винищенню мирного населення. Українську державу врятували патріотично і націоналістично налаштовані широкі верстви української нації, силові структури і маси добровольців.

Лідери впливових держав переоцінювали готовність РФ на початку 2022 р. і навіть у перші місяці після повномасштабного вторгнення до переговорів з Україною щодо врегулювання відносин, зокрема про виведення російських військ із Криму та Донбасу в обмін на відмову України від вступу до НАТО і проголошення політики нейтралітету. Вони схиляли керівництво України до примирення на таких умовах. Українська сторона на таку приманку не погодилася, бо серед умов нормалізації відносин з Україною, окрім проголошення нейтралітету, були й вимоги РФ до України приєднатися до ЄАЕС, запровадити федеративну форму правління, в якій кримська і донбасівська квазіавтономії отримували б право вето на усі рішення

центральної влади України у разі їхньої незгоди з ними. Такі пропозиції Москви настирливо нав'язувалися Республіці Молдова через путінського емісара Д. Козака, яка їх рішуче відкидала і не радила Україні приймати подібні пропозиції. Розходження у відносинах двох сторін загострювалися, війна наближалася, а колективний Захід продовжував дотримуватися стриманої позиції.

Лише після того, як героїчний український народ, його збройні сили, національна гвардія, загони територіальної самооборони відбили агресію, відстояли незалежну Україну і почали завдали відчутних ударів московським загарбникам, колективний Захід втрутився у війну і почав рішуче підтримувати мужню українську націю та її керівництво протестними заходами, наданням фінансової, збройної і гуманітарної допомоги, постачанням воєнно-технічного обладнання, зростаючими санкціями з руйнації економічного і воєнного потенціалу РФ. Спеціальна воєнна операція (СВО) РФ в Україні зруйнувала усі можливості для нормалізації відносин між обома країнами, їх майбутнє формуватиметься за результатами війни, відповідно до яких колективний Захід стоятиме надійно на стороні України.

Загарбницька війна, анексія територій, варварські злочини окупантів РФ проти мирного населення України унеможливили співробітництво як України, так і західної цивілізації з РФ. Це прискорило формування єдиного фронту проти рашизму. Започаткувалася нечувана за рівнем активна підтримка України з боку країн НАТО та ЄС у війні проти РФ. Провал блискавичного плану Путіна захопити Україну обернувся ізоляцією і блокуванням РФ на міжнародній арені, спробою отримати підтримку з боку ЄАЕС та БРІКС. Повноцінні відносини та торговельно-економічне співробітництво між усіма світовими демократичними центрами та рашистською Росією унеможливилися. На азійському просторі РФ не стала провідною державою, вона все сильніше перетворюється на підрядну складову економіки КНР.

Протести опозиційних сил у РФ на чолі з М. Касьяновим, іншими діячами не змогли примусити владу відмовитися від окупації Криму, варварського захоплення частин Донецької та Луганської областей і навіть зупинити повномасштабне вторгнення в Україну. Цьому перешкоджали брутальні арешти, побиття, залякування активістів громадянських сил і опозиційних політичних партій правоохоронними і силовими структурами диктатора Путіна. М. Касьянов та інші відомі опозиційні діячі, уникаючи арештів та розправи, після 24 лютого 2022 р. залишили РФ.

Головною і одвічною причиною повернення Росії до диктатури – напівмонархічної форми правління – є прагнення запобігти розпаду імперії і зберегти її цілісність. Непохитною позицією Москви вважається те, що саме трансформація суспільних відносин на основі розвинених демократичних цінностей і правових інституцій, зміцнення верховенства права, забезпечення рівноправності усіх націй і народностей у житті пореформеної країни неминуче

призведуть до національного піднесення як «русской нации», так і інших націй і народностей цієї федерації, що неминуче обернеться загостренням міжнаціональних відносин у її регіонах. Зміцнення демократичного і національного факторів у черговий раз складе саму найбільшу загрозу для цілісного існування сучасної федеративної Росії, модель якої вироблялася і удосконалювалася Москвою упродовж століть.

Академік С. Пирожков підкреслював, що «об'єктивно Російська Федерація спроможна об'єднати велику кількість етнічно та релігійно неоднорідних субдержавницьких утворень у єдиній державі, *спираючись лише на інерційність їх спільного існування імперського періоду чи силу*. Для багатьох народів, які населяють Російську Федерацію, ще не настав час не тільки національного визволення, але й навіть національного самоусвідомлення і самоповаги. Сили, які борються за ці ідеали, ще дуже слабкі на фоні сил «демократичної перебудови» Росії. Вони цинічно пригнічувалися в умовах імперії як царської, так і радянської, масово перевербовувалися на прихильників загальноімперського існування. Нині вони перебувають під потужним впливом «демократичного» авангарду Росії.

Справа полягає також у надзвичайній живучості *імперського менталітету росіян*. Якщо навіть не брати до уваги відверті імперські сили (від крайніх лівих, з одного боку, до крайніх правих, з іншого), то доводиться спостерігати його виявлення і серед послідовних демократів. Здається, більше, на що вони виявилися спроможними, це, погодившись з тезою Рональда Рейгана про СССР як імперії зла, спробувати перетворити її на імперію добра. В результаті – щире прагнення до демократичних перетворень при підсвідомій схильності до імперського по суті (а зовнішньо – федеративного) типу організації спільного існування дуже різнорідних, а тому далеких один від одного народів» [10, с. 27, 28].

Для недопущення розвитку такого небажаного сценарію панівна еліта Росії завжди вдавалася до псевдоцінностних ідей, які формувалися на оманливих привабливих принципах рівності й братерства усіх народів єдиної батьківщини, навколо моделі устрою, що забезпечував рівноправність, духовне й історичне єднання усіх народів у спільній державі-цивілізації, яка налічує тисячу років. Насправді за усім цим ховалися реакційні, колоніальні інтереси панівної «русской» нації та її еліти. Так, найважливішими постулатами державницької ідеї у минулому були самодержавство, православ'я, народність. Московська держава проголошувалася одвічною спадкоємницею Грецько/Візантійської, Римської цивілізацій, Третім Римом, а поява четвертої цивілізації після неї виключалася. А коли ці постулати вичерпали свій потенціал, збанкрутували, московські фарисеї витворили нові актуальні складові державницької ідеї. У XIX ст. такими стали панславізм, месіанізм «русского народа», колонізація з винищенням інших народів та загарбання їх територій під виглядом їх окультурення, визволення, прилучення до вищих цивілізаційних і

державотворчих традицій. Коли ж реакційні основи самодержавства, кріпосне право і феодалні відносини прирекли Російську імперію до розпаду, що прискорилося у кінці Першої світової війни, на порядку денному російського життя постали привабливі і дуже впливові для більшості народних мас різних національностей і конфесій теорія марксизму, ідеї комуністичної (соціалістичної) революції, знищення імперіалізму (буржуазних, капіталістичних і феодалних відносин) у революційний спосіб. Вульгаризоване і дискредитоване тоталітарною практикою будівництво соціалізму в СРСР як самого передового устрою трудових класів і народної інтелігенції без буржуазії та експлуататорів завершилися через 70 років крахом. З падінням СРСР у 1991 р. та соціалістичної системи комуністична ідеологія для російських державників втратила свою значимість.

Дуже швидко у самостійній Росії були вироблені чергові ідеї-замінники збанкрутілої ідеології комуністичного режиму. Проведення радикальних реформ попереднього режиму спрямовувалося заради зміцнення позицій РФ спочатку на пострадянському просторі, серед колишніх колоній Росії, а потім і на міжнародній арені. Цей курс набув завершеного формування у новій національній ідеї Росії у вигляді рашизму, що ввібрав у себе всі попередні великодержавницькі ідеології Московії від золотоординців до сучасної концепції «русского мира», основу якого складає расизм, ксенофобія, шовінізм та популістська ідеологія. Цю злочинну за своєю суттю ідеологію реалізує путінська еліта у внутрішній та зовнішній політиці. Рашизм став логічним продовженням ідеології Московського царства, Російської імперії, СРСР від початку XIV і до XX століть, головною метою якої залишається «собиране русских земель». Попри очевидну реакційність та ненависть до усіх сусідніх народів її підтримує значна частина російського населення.

Поняття «рашизм», як справедливо вважають українські вчені І. Гирич, О. Кривдик, П. Полянський, В. Огризко та інші, є російський еквівалент фашизму/нацизму, що базується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхньої «особливої цивілізаційної місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини та на гео економічних інструментах, у першу чергу – енергоносіях» [16, с. 15, 17, 18, 24, 82].

Російська державницька ідеологія в усі епохи свого існування заперечувала існування окремої української нації та її права на незалежне існування і державу. Постійно вживалися підступні заходи для її знищення, що тривало упродовж усього перебування України у складі Російської імперії. Для остаточної реалізації цих планів правляча комуністична еліта СРСР застосовувала у XX ст. самі антигуманні методи, які ніколи не можуть бути прощеними. Вона таємно влаштувала над українцями три штучні голодомори: 1921-1922 рр. – на півдні України, в місцях козацької слави; у 1932-1933 рр. та у 1946-1947 рр. на усіх теренах проживання української нації. Від трьох штучно

вчинених голодовок в Україні загинуло понад 12 млн. осіб. Ніхто не знає, а скільки ж їх не було народжено внаслідок вимирання цілих поколінь. До знищення української нації голодом додавався масовий терор проти носіїв української інтелігенції, придушення української самобутності. У другій половині XX ст. понад 3 млн. українців, переважно із західних регіонів України, було депортовано до Сибіру, Далекого Сходу та Середньої Азії. Комуністичний режим мстив українцям за одвічне прагнення до самостійності, за створення Української соборної держави у 1918-1922 рр., перемогу 15 березня 1939 р. Карпатської України та проголошення 30 червня 1941 р. Української держави.

В історії України радянського періоду серед суперечливих і трагічних явищ Голодомор – геноцид українського народу у 1932-1933 рр. – посідає центральне місце. Постанова ВР України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні від 28 листопада 2006 р., Резолюція Європарламенту від 23 жовтня 2008 р. щодо визнання Голодомору штучним голодом в Україні 1932-1933 рр. та Постанова ЄП від 15 грудня 2022 рр. про визнання Голодомору 1932-33 рр. в Україні геноцидом українського народу («90 років після Голодомору: визнання масового морення голодом геноцидом» (2022/3001(RSP)) свідчать, що національна трагедія українців отримала національне і міжнародне визнання і засудження, перетворилася на доленосний фактор українського народу та Української держави. Завдяки цьому тематика Голодомору стала такою ж центральною складовою української національної ідеї, як Голокост – у єврейського народу.

Більше 30 країн світу визнали голодомор в Україні 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Всупереч тому, що цей процес набув міжнародного визнання, пострадянська Росія продовжує не визнавати цього акту і активно боротися за недопущення поширення правдивої історії про Голодомор, доведення його об'єктивних причин, наслідків, оцінок як на міжнародній арені, так і у сучасній Україні. Упродовж 2017-2022 рр. робота РФ на міжнародній арені спрямовувалася на переконання, що такого голоду в Україні не було, що це міфи і домисли українських націоналістів, бандерівців, прислужників нацизму, фашистів, які окопалися на американському континенті і у такий спосіб очорняють і дискредитують радянську історію. Усі спроби переконати керівні органи ЄП у тому, що голод не мав ознак голодомору українців, що його не можна порівнювати з Голокостом євреїв, не знайшли підтримки серед основної частини європарламентарів. Керівні органи ЄП відкинули псевдоаргументи РФ.

У Постанові Європарламенту від 15 грудня 2022 р. Голодомор в Україні 1932-33 рр. визнано геноцидом українського народу, що його було здійснено штучно, цинічно, сплановано і жорстоко реалізовано умисною політикою сталінського режиму, який спричинив смерть мільйонів українців.

ЄП рішуче засудив акти геноциду радянського тоталітарного режиму, які призвели до загибелі мільйонів українців, і закликав країни ЄС та інші країни, зокрема РФ, відкрити архіви щодо штучного голоду в Україні, офіційно визнати Голодомор і вибачитися за ці злочини перед нащадками цих жертв, сприяти обізнаності про ці події та інші злочини, вчинені радянським режимом, шляхом включення історичних знань про них в освітні та дослідницькі програми, щоб запобігти подібним трагедіям у майбутньому.

Серед мотивів прийняття цієї Постанови ЄП відзначено те, що поточна загарбницька війна Росії проти України, знищення її енергетичної та сільськогосподарської інфраструктури, блокування експорту зерна та крадіжка мільйонів тонн зерна Росією відновили побоювання широкомасштабного штучного голоду, особливо на Глобальному Півдні, який залежить від українського зерна за доступними цінами.

Оскільки радянські злочини не отримали чіткої морально-правової оцінки міжнародної спільноти; а відбілювання та прославляння радянського тоталітарного режиму й відродження культу Сталіна в Росії призвели до того, що нині РФ є державою – спонсором тероризму та державою, яка використовує терористичні засоби, а також вдається до повторення жахливих злочинів проти українського народу у нинішній час, як-от «Холодомору» – спроби Росії заморозити український народ до смерті шляхом цілеспрямованого знищення у зимовий період цивільної енергетичної інфраструктури та опалювальної системи України [17].

Постанова ЄП від 15 грудня 2022 р. стала доленосним міжнародним актом переможного завершення ідеологічного протистояння між українством та рашизмом на користь правди. Суспільствознавці України мають рівнятися на сформовані у ній положення і оцінки. В умовах переростання політики РФ щодо України від Голодомору до Холодомору вважаємо, що дослідження тематики Голодомору заслуговує на всебічне прискорення, вимагається єдність політичної еліти, органів влади, консолідація суспільства, академічної та вузівської науки навколо системного, неупередженого вивчення і завершення всеохоплюючого висвітлення усіх вузлових питань історії Голодомору. Тим більше, коли вони є спадкоємцями тих академічних і вузівських установ, в яких ця трагедія українського народу висвітлювалася тенденційно, у викривлених формах, а то й неправдиво. Не можна відкидати й того, що у східних областях упродовж трьох десятиліть незалежної України розкриття наслідків голоду саботувалося. Усе це склало певне підґрунтя для недоброчесного і упередженого ставлення окремих авторів до дослідників даної проблеми, що здійснюються в інших інституціях.

Оскільки навіть такими актами геноциду москалі не змогли знищити українську націю, визвольні сили якої 24 серпня 1991 р. знову відродили незалежну Українську державу, правляча кліка РФ, зміцнившись при владі, у черговий раз, тепер уже збройно вдалася до реалізації головної державницької

ідеї рашизму, спрямованого на політичне і фізичне знищення Української держави та української нації на головних теренах її проживання, щоб таким чином остаточно вирішити питання про існування єдиного «руського народу» у складі «руських», білорусів та українців. Вершиною нинішньої державницької ідеології РФ стало заперечення існування окремої української нації, її мови та самої України.

Південноруська, старобілоруська і «русская» мови і народності активно формувалися упродовж VII-VIII ст. на середньому Подніпров'ї, на середньоруських та північно-східних землях. Їх генеза завершилася в основному у XIV ст. Перші дві народності та їх мова формувалися під впливом місцевих традицій і сусідніх народностей (поляків, литовців), а у формуванні північноросійської мови і народності відіграли важливу роль слов'янські племена, які у IV-VI ст. масово переселялися з Балканського півострова на землі північної Русі, рятуючись від поневолення спочатку Гунською, а через два століття Аварською імперіями. Пізніше на неї справили великий вплив фіно-угорські племена, а також 300-літнє перебування цих земель у складі Золотої Орди.

В оцінках формування народів імперії та їхніх мов відомий діяч Російської імперії другої половини XVIII ст. М. Ломоносов був досить поверховим. З одного боку, він вважав, що «руський язык» виник в часи владарювання київського князя Володимира. З тих часів пройшло понад 700 років, але мова його поколінь змінилася не настільки, щоб старої мови не розуміли його сучасники. На його думку, завдяки церковним книгам і діяльності православних священників російська мова (читай - «руський язык») не зазнавала змін та занепаду, як це сталося з іншими мовами. М. Ломоносов відзначав значний вплив грецької і славенської (сербської) мов на формування «руського языка». Разом з тим він уникав визнання великого впливу на формування «руського языка» фіно-угорських народів на північно-східних землях та племен Золотої Орди у часи її панування. З одного боку, він наголошував, що «народ російський, не дивлячись на великий простір проживання, скрізь говорить зрозумілою один одному мовою у містах та у селах». З другого боку, він відзначав існування дуже великих особливостей між московським, поморським та «малорусским» діалектами. Останній серед них мав найбільше відмінностей від перших двох і був змішаний з польською мовою. Окрім цього, він підкреслював, що московський діалект мав великі особливості. Тому, якщо усіх зобов'язати на ньому писати і друкувати тексти, «то більшу частину Росії знову доведеться насильно перенавчати розмовляти і читати» [18, 1) с. 587, 590, 591, 608, 609; 2) с. 37, 44, 45, 48, 51, 93, 122, 182, 183, 247, 304, 343, 430].

Необхідно зазначити, що термін «діалект» часів Ломоносова відповідає сучасному поняттю як про окрему мову.

Усі, хто прагнув потрапити до придвірцевої еліти Російської імперії, мали бути виключними носіями і виразниками її загарбницької політики. До таких потрапив і М. Ломоносов. Їх життєвим кредом було прославляння та ідеалізація кожного монарха, піднесення усіх їх як видатних діячів «освіченої монархії», постійне підкреслення миролюбивого характеру Російської імперії, схвалення усіх перемог Росії у війнах XVI – XVIII ст., бо вони, на їхнє переконання, велися заради захисту Вітчизни, розвитку країни, розширення та приєднання до неї чужих територій. Військова тематика пронизувала усі послання (оди) М. Ломоносова, в яких війська Росії завжди перемагали, бо «тримали на умі царя, Вітчизну та віру». На переконання М. Ломоносова, Петро I за завойовницькі подвиги став вічним Богом для русских, а Росія – небесним божеством. Він порівнював славу Петра I з успіхами Римського імператора Сулли, Олександра Македонського, вождя гунів Аттіли. Він виправдовував усі наступні війни Росії у другій половині XVIII ст. Після таких здобутків Росії М. Ломоносов пропонував: «дивитися на західні країни з превеликої висоти». Своє прислугування перед троном та прославляння його володарів М. Ломоносов пояснював наступним чином: «Хто хоче великим бути, той повинен усім служити!». Особливо ганебно і аморально виглядало новорічне 1764 р. привітання М. Ломоносова Катерині II, в якому він наголошував, що Катерина I – дочка Петра I, а Катерина II – внучка Петра I. На його думку, обидві зійшли на трон законно: першій владу передав Петро I, а другій владу довірив Бог! [18, 1) с. 587, 590, 591, 608, 609; 2) с. 176, 200, 203, 434].

М. Ломоносов в обох випадках брехав. Катерина була дружиною Петра I, а не його дочкою, а Софія Цербська – не онучкою Петра I, а дружиною Петра III. Вступ обох на престол відповідно у 1725 та у 1762 рр. був незаконним. Особливо вражають його твердження щодо законності сходження Софії на імператорський трон Росії під іменем Катерини II. Вона була княгинею, племінницею королів Пруссії та Швеції, повне ім'я якої Ангальт-Цербська Софія Фредеріка, яка стала дружиною майбутнього російського монарха Петра III. Прусачка Софія, як дружина поваленого при її ключовій ролі імператора Російської імперії, онука Петра III, вчинила у 1762 р. подвійний злочин. Путчисти шляхом змови з придвірцевим вищим офіцерством та державного перевороту усунули від влади і знищили законного імператора, не передали влади законному спадкоємцю – сину Петра III, а протягнули на трон свою фаворитку.

В історії Росії два міжнародні чинники виявилися доленосними. У становленні, розвитку та нечуваному зміцненні Московського царства та Московської держави у XIV-XVII ст. ключову роль відіграли засвоєні і втілені до життя традиції Золотої Орди. У перетворенні Росії на світову імперію набули неоціненного значення державотворна політика Катерини II (пруської принцеси Софії) та її співвітчизників. Представники еліти європейських імперій у масовому порядку прибували і захоплювали ключові посади у

державній ієрархії Росії. Наступні століття – друга половина XVIII і аж до середини XX ст. – позначалися особливою активністю та успіхами Російської імперії у загарбанні чужих народів і територій, розчленуванні та ліквідації держав, закріпаченні населення. Форми правління та моделі державного устрою царської/радянської імперії носили найбільше реакційних ознак, що надзвичайно трагічно відображалось на становищі сусідніх народів і країн, особливо українського.

Вплив першого чинника на долю України ще не став вирішальним, завдяки чому Україна продовжувала перебувати на світовій арені в ранзі історичного народу аж до середини XVII ст., допоки Московія не перетворилася на імперію. Наступні століття виявилися для України та її нації трагічними. Україна почала зазнавати руйнації та розчленування. Упродовж XVIII-XX ст. тривала найбільша колонізація українських земель, що були розчленовані і перейшли основною частиною до Росії та Речі Посполитої. Після поділу останньої у кінці XVIII ст. між трьома монархіями – Російською, Пруською та Габсбурзькою – до 90% українських етнічних земель потрапили до царської, а понад 9% – до цісарської імперій. У цей проміжок часу українство перебувало у стані поневолення, тобто відчуження від своєї державності, культури, політичної та господарської самостійності. Основні сфери його діяльності цілковито визначалися метрополіями поза його участі, що відповідало статусу неісторичного народу. Теорія державознавства та практика й досвід державотворення, функціонування державного механізму поширилися і закріпилися в Україні на основі моделі спочатку царської, а потім радянської Росії. Ознаками такого устрою була відсутність правових засад, домінування авторитаризму і централізму, слабкість ліберальних, загальнолюдських і демократичних цінностей. На західних теренах України панували державотворчі традиції Польщі та Австро-Угорщини, де певною мірою були присутні й правові і демократичні елементи. В залежності від особливостей державної системи та її функціонування (оптимізації співвідношення сили і права) на землях обох частин українського соціуму були засвоєні додаткові компоненти у менталітеті, культурній та політичній діяльності, що цілковито проявилися у національно-визвольних змаганнях після розпаду метрополій, досягнення соборності українських етнічних земель та здобуття незалежності України у 1917 та у 1991 роках.

Всупереч цим фактам фальсифікація історії становлення української нації з боку відомих діячів царської імперії продовжують складати основу державницької ідеології сучасної Росії. Дійшло до того, що В. Путін та його оточення заявляють, що української нації та України ніколи не існувало, що «Ленін придумав Україну». Подібні заяви свідчать про те, що нинішні правителі Кремля за рівнем інтелекту далекі від більшовицьких вождів. Адже саме соратники В. Леніна, незрівнянно ерудованіші від путінців, уклали з Центральними державами 9 березня 1918 р. Брест-Литовський мирний договір,

яким УНР визнавалася незалежною усіма учасниками цього процесу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією та більшовицькою Росією). УНР підписала самостійно подібний договір з Центральними державами ще раніше, 3 березня 1918 р. Росія цей договір анулювала лише у грудні 1918 р. після закінчення війни. Закономірним було й те, що установчий з'їзд КП(б) України було проведено у липні 1918 р. саме на українській землі, у м. Таганрог, а не у Москві, щоб цим самим підтвердити українськість утвореної партії робітників і селян цієї національності. Утворення СРСР 30-31 грудня 1922 р. відбулося на рівноправній основі. Лише наркомати у зовнішній та оборонній політиці ставали спільними. У питаннях щодо діяльності решти міністерств кожна союзна республіка набувала цілковитої самостійності. За союзними республіками, тобто і за УСРР, закріплювалося право на вихід із складу СРСР. Плани Й. Сталіна щодо автономізації союзних республік були відхилені. Лише після встановлення у 30-і роки його кривавої диктатури в СРСР вони були реалізованими.

У відповідь на назву книги Л. Кучми «Україна – не Росія», видрукувану ще у 2004 р., а потім перевидану у доопрацьованому варіанті восени 2023 р., В. Путін почав з 2021 р. постійно використовувати формулювання, що «Україна – це антиРосія». І це правда. Кожна демократична країна і суспільство світу має відмежовуватися від рашистської ідеології і засуджувати злочинну практику її здійснення. Путінська Росія перетворилася на антицивілізаційну диктаторську державу. Нечувано, що Компартія РФ, як впливова парламентська сила цієї країни, перебуває у хвості путінської політики, не проводить самостійного курсу на формування мирних, рівноправних відносин між народами і державами, не сприяє реалізації права на самовизначення націй та недопущення відродження колоніальної системи у вигляді неоросійської імперії.

Загарбуючи території сусідніх народів, царсько-радянська Росія у підсумку «навизволяла» понад 120 націй і народностей, які до «русской нации» ніякого відношення не мали. З розпадом СРСР 15 народів від'єдналися від імперії, але на просторі незалежної РФ залишилися проживати переважна більшість цих націй, народностей і етносів. Росія залишилася багатоетнічною і багатонаціональною державою, у складі якої нараховується 85 суб'єктів федерації. Усі корінні нації, народності, етноси мають свої етнічні території з певними автономними повноваженнями. Лише панівна «русская нация» у цій федерації не має власного територіального і етнічного визначення. За нею закріплено скритне панівне становище над усіма іншими народами, тому правляча еліта ніколи не дозволяла порушувати питання щодо її національного самовизначення і самоідентифікації. Прикриваючись ідеологією «мы все россияне», «являемся великим и единым российским народом», правляча «русская» еліта продовжує зберігати своє політичне, економічне, культурно-освітнє панування на усьому просторі РФ, неухильно зміцнює політику щодо

формування «єдиного русского народа» на зразок «єдиного советского народа» періоду СРСР. Нині, як і у минулому, не дозволяється не те, що наголошувати на багатонаціональності РФ та розробляти програми розвитку окремих народів поза рамками єдиноросійства, виокремлювати із загальноросійського контексту будь-які особливості, менталітет інших націй окремо від «русского народа», а й навіть згадувати про переважання, а не тільки існування у кожній з них етнонаціональних особливостей, культури і мови, які є домінуючими у їхньому житті. Накладено табу з тюремним ув'язненням усіх авторів публічних закликів, пропозицій, дискусій про необхідність забезпечення вільного розвитку окремих народів, про права сучасних націй, автономних республік РФ на незалежність. Усі ці заборони пояснюються тим, що РФ є багатонаціональною федерацією, тому вона не може йти шляхом будівництва «держави-нації», основою якої є ідеологія етнонаціоналізму. Розрекламовані теоретичні положення про розбудову федеративної, правової і демократичної держави з ринковою економікою не відповідають практиці державотворчих процесів у РФ.

У протистоянні агресивній і загарбницькій війні Росії українська нація у боротьбі за незалежність завжди демонструвала свою волю, незламність і стійкість, як це було у минулі, так і у нинішні часи. У сучасних умовах завдяки величезній допомозі та підтримці провідних цивілізованих країн вона вистійть і доб'ється права на самостійну екзистенцію на своїй землі і у власній державі. Успішна боротьба за незалежну Українську державу завершиться переможно. Творці та реалізатори расистської ідеології рашизму неминуче мають бути притягнуті до міжнародного трибуналу, а усі причетні до злочинів на території України проти цивільного населення та промислової інфраструктури покарані. Ідеологія рашизму буде засуджена і заборонена так, як це було вчинено з ідеями і практичною діяльністю фашистських і нацистських режимів після Другої світової війни. Важливим кроком у цьому зв'язку стала Заява Верховної Ради України «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких» від 2 травня 2023 р.

Внаслідок політико-адміністративних реформ, здійснених режимом В. Путіна, було вироблено і впроваджено до життя таку модель державного устрою, яка, на думку рашистів, найбільше сприятиме збереженню і зміцненню цілісності РФ. Державний устрій ґрунтується на основі надцентралізації влади та концентрації власності, відсутності правових і демократичних інститутів, дозованому формуванні інституцій громадянського суспільства.

Основи сучасної національної ідеї РФ походять від традицій попередніх епох, постулати яких – самодержавство, православ'я і народність – за змістом у сучасному розумінні залишилися незмінними. Це диктаторська форма правління, надцентралізм в управлінській сфері; цілковите панування духовних скрепів православної релігії, єднання усіх націй і народностей навколо ідеї

єдиної держави на основі «русского языка и культуры», формування єдиної спільноти росіян не на національних засадах (мові, культурі, народних традиціях), а на духовних постулатах. У радянські часи таку політичну основу складали: правляча централізована компартія, всесилля комуністичної моралі та ідеології, формування єдиної радянської спільноти на «русском языке и культуре», тотальна русифікація і перемішування народів на просторі єдиної держави. Саме надцентралізована організація влади зберігалася в усі попередні періоди історії Росії. На глибоке переконання нинішньої правлячої еліти РФ така система влади – є не тільки гарантією збереження державної єдності, а й найкращою і єдино прийнятною моделлю для зміцнення цілісності сучасної РФ, підвищення національної безпеки, подолання сепаратизму і відцентрових рухів у явно «нерусских регионах».

Окремі демократичні інтелектуали РФ не підтримують загарбницької політики попередніх епох, вирішення суперечливих питань у відносинах між РФ та Україною силовими методами, окрім того виступають проти повномасштабної агресії 24 лютого 2022 р., окупації та захоплення частин української території. Серед найпомітніших слід назвати Дмитра Муратова, головного редактора «Новой газеты», який за свою демократичну позицію став Лауреатом Нобелівської премії миру у 2021 р. Упродовж 2022 р. він та 82 члени редакції цієї газети публічно засуджували збройне вторгнення РФ в Україну. На його переконання, ганебною акцією СВО було зведено нанівець піввікові здобутки РФ. В інтерв'ю агентству «Рейтер» 23 вересня 2022 р. під назвою «Украина никогда не простит России» він зазначав: «Війна зруйнувала репутацію країни Михайла Горбачова, російського фізика і правозахисника Андрія Сахарова та радянського космонавта Юрія Гагаріна». У багатьох інтерв'ю Д. Муратов протестував проти війни Росії з Україною. Наголошував, що ніколи більше Україна та Росія не будуть разом, ніколи ці народи не будуть братськими, тим більше, коли один брат вважає себе завжди старшим; Росія більше не є європейською державою. Вікно в Європу для неї закрите і на ньому встановлені решітки. Він також зазначив, що в результаті масових репресій у тюрмах РФ перебуває 600 тисяч політичних в'язнів [19].

Така рішуча і справедлива критика агресії Росії та злочинів її військових на території України на шпальтах «Новой газеты» та її головного редактора була розкритикована владою. Верховний Суд РФ у середині вересня 2022 р. позбавив ліцензії на право видання цієї газети у РФ. Всупереч цьому, Д. Муратов та члени редакції продовжують працювати і боротися за свої позиції у РФ.

Закономірно, що російські прогресивні політологи дивуються, як так сталося, що РФ не встигла звільнитися від комуністичної диктатури, бідна, голодна, дезорієнтована, але така, що усвідомлювала свою гідність, добровільно впряглася у нову тоталітарну історію. Стару державу зруйнували, а нової створити не вийшло. Ті, хто вірив у блага попереднього режиму, як і ті,

хто вірить у нинішню диктатуру, перебувають у меншості [20]. У підсумку втратили країну ті, хто був у меншості. А створили таку нинішню Росію ті, хто був у більшості при комуністах і при рашистах. Саме така більшість відіграла ключову роль у зародженні, зміцненні і пануванні у РФ рашизму – тоталітарного злочинного режиму на чолі з В. Путіним.

Прокремлівські російські політологи і соціологи (В.К. Левашов, О.П. Новоженіна, А.В. Мерзлікін, А.В. Іванов та інші) уникають оцінок реального становища, політики і суті режиму В. Путіна, його внутрішньої і зовнішньої політики. Говорять, що у РФ встановився мирний ліберальний режим, а в багатьох інших країнах – авторитарний і нацистський режими, зокрема й в Україні, що соціологічні опитування свідчать про схвалення населенням початку СВО, швидке завершення якої вселяло всенародний оптимізм, свідчили про зростаючу підтримку зміцнення в РФ ідеї державності, патріотизму, довіри і солідарності, які є інтегруючими цінностями, спрямованими на подолання проблем, що постають перед суспільством. Причини загальмованості економічного розвитку РФ вони шукають не у власній країні, не у внутрішніх політиці, а у зовнішньополітичній загрозі.

Шушпанова І.С. доводить, що в умовах міжнародних санкцій проти РФ та проведення СВО в Україні відбувається деструктивний характер консолідаційних процесів у суспільстві та владі, що є властивим для більшості країн світу, які перебувають у такій ситуації. Їх характерними рисами є падіння довіри громадян до влади, зростаюча відчуженість держави і соціума, криза демократії у світі. Влада таких країн навмисне поширює недостовірну інформацію, яка спрямована на роз'єднання, розкол громадянського суспільства. У нинішні часи громадяни країн поділяють позицію щодо багатополлярної моделі світооблаштування. Плани лідерів недружніх держав, що посилюють санкції проти РФ і збільшують надання воєнної допомоги Україні, на її брехливе переконання, не знайшли активної підтримки серед населення низки країн світу. РФ не є агресором у свідомості соціумів більшості країн. Свідченням соціально-політичної консолідації суспільства та держави у Росії стали зростання довіри громадян до державних структур і лояльності до політики влади, що здійснюється. У РФ вдалося уникнути різкого падіння якості життя громадян, налагодити діалог в інформаційному просторі. Ключовим резервом для подальшої соціально-політичної консолідації суспільства та держави у РФ авторка вбачає у формуванні спільної національної ідеї, ідеології, стійких моральних орієнтирів, що ґрунтуються на цінностях справедливості, миру, прав і патріотизму [21].

Зрозуміло, що після повномасштабної війни РФ проти України рівень життя у ній різко знижується. Соціолог Мохнаткіна К.В. зазначала у 2022 р., що 30,6% населення РФ перебувало у стані бідності чи жебрацтва. З початком СВО в Україні економіка РФ була переведена на воєнний стан часів «холодної війни». У 2023 р. частка ВПК у ВВП досягла 23%. Планувалося певною мірою

залучати підприємства ВПК до збільшення випуску продукції цивільного призначення і таким чином підтримувати розвиток промисловості, соціальної сфери і пом'якшити негативний вплив західних санкцій. Проте такого навантаження економіка РФ не може витримати. Адже санкції носять сильнодіючий характер. З цих причин розпочалося різке скорочення обсягів виробництва товарів широкого вжитку. Соціально-економічна сфера витіснена на другорядні позиції. Дефіцит ВВП у 2023 р. досяг 3-5%. В історії Росії не було випадків, щоб країна з таким високим рівнем військових витрат розвивалася і багатіла.

Наслідки наростаючих санкцій обертаються для РФ величезними втратами, ізоляцією від світових ринків. Світова історія не знає таких обсягів санкцій, які запроваджено і запроваджується проти РФ у відповідь на вторгнення в Україну. «Були точкові санкції, були країни-ізої на кшталт Північної Кореї, до санкцій проти якої приєдналася більшість держав, – наголошують фахівці з Росії, – але настільки масштабних санкцій щодо такої великої і важливої для світової економіки країни до цього не було» [22].

Заборона на доступ РФ до найсучасніших імпортних технологій завдає особливо нищівних ударів по провідних галузях економіки: ВПК, розвідки й видобування нафти і газу. Адже залежність Росії від імпорту обладнання і технологій видобувної сфери становить 70-90%, а в окремих її сегментах й 100%. Припускається, що ембарго на закупівлю нафти і газу, падіння на них цін, відсутність сучасних технологій спричинить скорочення їх видобування у два і більше разів. Відповідно знизяться основні доходи РФ, що обумовить колапс індустріальних центрів. Безробіття перевищить 10 млн. чол. В умовах відсутності вітчизняних технологій та санкцій проти РФ, неможливості використання світових технологій подвійного призначення російські види озброєнь втрачатимуть спроможність успішно розвиватися і з середини 2030-х рр. почнуть безнадійно відставати від головних світових конкурентів.

Прогнози Мінекономіки РФ у кінці грудня 2022 р. справджувалися. Падіння економіки мало скласти 2,9%, а у 2023 р. – 0,8%. Більшість топ-менеджерів не вірить у відновлення економіки й у 2027 році. Ризик втраченого майбутнього для РФ вважається дуже великим. Серед причин називаються: війна в Україні, санкції, втрата ефективного співробітництва з передовими державами, торговельні війни, автаркія, скорочення чисельності працездатного населення, відкат до старих технологій, різке зниження імпорту високотехнологічних товарів та інвестицій.

Ринки Європи для енергоносіїв РФ були основними, тому втрата їх обернулася самою великою втратою для економіки Росії. Сприятливі умови для такого співробітництва формувалися і успішно розвивалися десятиліттями. Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. проти України обсяги імпорту російської нафти та вугілля до країн ЄС до кінця 2022 р. скоротилися майже вдвічі. З 5 лютого 2023 р. Європа відмовилася від закупівлі

нафти у РФ. Прогнозовані тяжкі наслідки для РФ від нафтового ембарго почали справджуватися з кінця 2023 р. До цього моменту видобування енергоносіїв у РФ різко не скоротилося, ціни на них не обвалилися, різкого падіння економіки не відбулося. До листопада 2023 р. РФ заробила від експорту нафти і газу майже 550 млрд. євро. З них 180 млрд. зароблено у Європі. Основними покупцями були: Німеччина – 28 млрд. євро.; Нідерланди – 18 млрд. євро, Італія – 17 млрд. євро. Китай закупив у РФ енергоносіїв на суму 142 млрд. євро (107 – за нафту, 17 – за газ, 18 – за вугілля). Закупки Індії енергоносіїв у РФ склали 64 млрд. євро, Туреччини – 53 млрд. євро, Південної Кореї – 14 млрд. євро.

Але коли влітку 2022 р. курс долара знизився до 50 руб., влада не змогла протидіяти цьому через санкції. Заблоковані у зарубіжних банках 300 млрд. дол. російських резервів не дозволили їй здійснювати валютні інтервенції. У Москві недооцінили зовнішньої загрози і перебільшували власні можливості. У вересні 2023 р. ціни на російську нафту знизилися майже на 16%, а з грудня 2023 р. вони впали нижче мінімуму, встановленого восени того ж року країнами Великої Сімки. Причини: зростання її виробництва у США, перевиробництво її у РФ, стабільне її виробництво у країнах ОПЕК, економічні проблеми і падіння її споживання у КНР спричинили перевищення її пропозиції над попитом на світових ринках. Відбулося значне падіння ціни на нафту. Тому РФ різко знизила її видобування. Заступник глави уряду РФ з питань паливно-енергетичного комплексу О. Новак заявив, що з грудня 2023 р. щоденне видобування нафти у РФ скорочується на 50 тис. барелів, а відповідно і значно зменшується її експорт з метою стабілізації її ціни на світових ринках. Країни ОПЕК з кінця листопада 2023 р. вдалися до чергової знижки видобутку нафти. Якщо й цього буде недостатньо для стабілізації ціни на нафту, то ці країни вдадуться до нових запобіжних заходів [23].

Основна частина російської нафти почала перенаправлятися до Азійсько-Тихоокеанського регіону. Видобуток нафти поступово зменшиться від 523,7 млн. тонн у 2021 р. до 490 млн. тонн (скорочення на 5%). Країни ОПЕК прогнозують зменшення її видобування у РФ на 48%. Ситуація з газом набуває катастрофічних наслідків. Падіння видобування складе 20%, а експорту – до 50%. Поставки до Європи зменшилися приблизно у 5 разів. Збільшення поставок газу до КНР, Індії та ближнього зарубіжжя різко зросли, але вони не досягають обсягів, які направлялися до Європи. До війни Росії в Україні (дані Єврокомісії) поставки російського газу забезпечували біля 40% його споживання країнами Європи, а після запровадження санкцій – приблизно 8%. Нечувано, але постачання зрідженого газу із США до ЄС стали за обсягами більшими, ніж поставки його у минулому трубопроводами з РФ.

І найголовнішим наслідком ембарго для РФ стало те, що вона прирікається на залежність від країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, насамперед КНР. Відносини РФ та КНР – це не рівноправне партнерство. Росія перетворюється

на сировинний придаток Китаю [24]. Окрім того, із затягуванням війни РФ проти України КНР поступово віддалятиметься від РФ, бо економічний потенціал останньої буде згасати. Інтереси обох країн все більше розходяться. Москва готується до тривалої війни, щоб реалізувати «корейський сценарій» в Україні, а Пекін прагне успішно розвивати свою економіку завдяки іноземним технологіям та інвестиціям. Китай не буде заглиблюватися у двостороннє співробітництво з Росією, бо він отримує від неї лише енергоносії та сировину, застаріле військове обладнання. У РФ, на відміну від розвинутих країн Заходу, немає передових галузей економіки, в яких гостро зацікавлений Пекін. На думку військового експерта Великої Британії Г. Гранта, Китай усе більшу перевагу віддаватиме США, ЄС, спиратиметься саме на їхні інвестиції, технології та ринки. Його висновок про те, що «Китай не може розвиватися без ринків ЄС та США», є досить переконливим [25].

Упродовж 2023 р. 2/3 операцій у зовнішній торгівлі РФ здійснювалося у рублях, юанях, рупіях чи у валюті інших «дружніх держав». Зміна Росією усталеного, відрегульованого до автоматизму світового торговельного порядку (банків, валют, принципів СОТ) на не стандартизовану аналогію гіршої якості веде до втрат до третини коштів від товарообороту. Вартість товарів, які складають критичний імпорт РФ, після відмови від розрахунків у зовнішній торгівлі доларами і євро, для Росії зростає у 2-2,5 рази. Економіка і соціальна сфера жодної держави таких переplat безболісно не може витримувати [26]. Так, наприклад, Індія, закуповуючи уже 40% нафти у РФ, розплачується товарами, які не складають критичного імпорту для економіки і соціально-економічної сфери РФ. Індія не володіє технологіями яких гостро потребує Росія. Подібне поширюється й на усіх інших партнерів РФ, з якими Москва активізувала співпрацю. На думку першого заступника голови Центробанку РФ К. Юдаєвої вихід із нездорової ситуації є лише один – зупинити війну в Україні, що швидко сприятиме вирішенню більшості зростаючих перед РФ проблем [27]. Російський імпорт обвалився і став найпекельнішою проблемою для економіки РФ. Гостродефіцитні товари ввозяться до РФ самими складними маршрутами, що відчутно їх здорошує. Вантажообіг портів у Санкт-Петербурзі скоротився у 3 рази, а на Далекому Сході не справляються з вантажоперевезеннями. Усі товари у валюті дуже подорожчали і обсяги можливих поставок скоротилися. Натомість імпортується не сировина, обладнання, комплектуючі і передові технології, а в основному продовольчі товари. Це – міна уповільненої дії під економіку РФ. За технологічним рівнем РФ продовжує все більше відставати від провідних держав. Центральний банк РФ назвав найбільші проблемні галузі економіки РФ: автопром, авіаперевезення, комерційна нерухомість. Іноземні компанії масово залишають РФ, а з цим і виробничі та торговельні потужності. Вивільнених об'єктів стає більше, ніж під час локдаунів [24]. Автомобілебудування РФ позбавляється будь-яких перспектив для розвитку. Йдеться про дуже відомі моделі –

АвтоВАЗ, Москвич, Камаз, автофургони Ford Transit. Втративши іноземних власників, усі автозаводи РФ переорієнтувалися на співробітництво з КНР. Але після міжнародних санкцій й китайські компанії не будуть ризикувати втратити свій бізнес на глобальних ринках. Продаж автомобілів у РФ упродовж 2022 р. скоротилася більш як на 60%. В умовах війни ця тенденція погіршилася. Їх місце посіли автопідприємства КНР. Постачання китайських автозапчастин та готових компонентів, які відсутні у РФ, прискорено почали зростати. Натомість, у самій же РФ різко зріс випуск металоємного виробництва, продукції ВПК, спецодягу, автомобілів УАЗ для військових потреб. УАЗ ввійшов у 5-ку марок авто, що найбільше купуються у РФ силовими структурами. Російська автомобільна галузь тимчасово врятувалася завдяки не стільки спроможності протидіяти наслідкам міжнародних санкцій, скільки зростаючій присутності у цієї галузі КНР. Автомобільні компанії КНР у 2023 р. захопили 49% ринку Росії проти 7% у 2021 р. [28].

На міжнародній виставці військової техніки у Дубаї 15 листопада 2023 р. жоден із представлених зразків із РФ не зацікавив покупців. Причини політичні та технічні. Для багатьох держав РФ стала небезпечною через агресивну політику, зокрема війну в Україні, міжнародні санкції. На думку зарубіжних експертів, російське озброєння виявилось досить неякісним, що підтвердилося у війні проти України. Усі види літаків дуже поступаються аналогічним країн НАТО. Український військовий експерт В. Романенко констатує, що раніше країни світу активно закуповували військову техніку з часів СРСР, тепер здебільшого відмовляються. В останні місяці інтерес до російської авіації дуже впав. Авіаційний пасажирський парк складає 1176 одиниць. Міжнародні сертифікати щодо льотної придатності мають 617 зарубіжних літаків і лише 225 повітряних суден мають лише російську реєстрацію. А це 5-а частина усього пасажирського авіапарку країни. Деякі авіакомпанії знаходяться на межі колапсу, бо не в змозі отримати запчастини та модернізуватися. Стан цивільної авіації у РФ відображає рівень розвитку головних галузей економіки країни. І якщо вже авіакомпанії не витримують конкуренції, то інші складові економіки перебувають на межі колапсу [29].

РФ здає позиції у світовій науці у міру того, як скорочується фінансування науково-дослідницької діяльності, а вчені масово почали виїжджати за кордон. За підрахунками фахівців Національного дослідницького університету – Вища школа економіки (ВШЕ) за останні 20 років кількість науковців у РФ скоротилася на 25%, і на початку 2022 р. знизилася до 322 тис. осіб, це найнижчий показник за всю сучасну історію країни. Війна проти України та її негативні наслідки позначаються на морально-психологічному й соціальному кліматі країни, прискорилися процеси еміграції найбільш мобільних категорій населення. РФ опустилася з 47 на 60 місце у рейтингу провідних наукових центрів світу.

ВШЕ – самий передовий вуз РФ, сформувався прихильниками прогресивних реформ. У 2021-2022 рр. з цього вузу було звільнено не менше 150 викладачів-професіоналів. Заходами нового керівництва ВШЕ усі публікації таких авторів вилучалися із сайтів, бо вони були визнані «іноземними агентами». Також до усіх науково-дослідних установ, до яких їхні праці надсилалися, було розіслано пам'ятку заборонених публікацій та книг цих авторів [30].

Упродовж 33 років суверенної РФ так і не відбулося якісного покращення соціально-економічної сфери, не вдалося вирішити проблему бідності. У 2022-2023 рр. у РФ ще не спостерігалось різкого зниження рівня доходів, зростання цін і бідності. Погіршення життєвого рівня відбувається повільно, без обвалу. Пом'якшувати ситуацію вдавалося тимчасово, завдяки постійній фінансовій підтримці вразливих соціальних груп населення. Так, з IV кварталу 2022 р. уряд зобов'язав компанію «Газпром» сплачувати щомісячно додатковий податок на суму понад 400 млн. руб. Але в умовах, коли доходи «Газпрому» через війну різко скорочуються, а дефіцит ВВП зростає, владі все важче утримувати стабільною соціально-економічну сферу. В умовах збільшення аж у 2 рази фінансування ВПК у 2023 р. зростання економіки високими темпами і покращення соціальної сфери унеможлиблюється. Як би влада не маскувала додаткових статей замовлення оборонпрому серед різних цивільних галузей економіки, успіхів не буде, реальне падіння показників цивільних галузей економіки обов'язково матиме місце, що негативно позначиться на соціально-економічному становищі усього суспільства [24].

Життєвий рівень громадян повільно продовжує знижуватися. Якщо у 1992 р. до категорії бідних відносилася третина населення, то у нинішні часи – вже майже його половина. Падіння доходів у 2022 р. охопило 30% громадян. Чверть населення РФ з березня 2022 р. економить навіть на їжі. Результати соціологічних опитувань, проведених службою Head Hunter серед 4 тис. росіян восени 2022 р., показали, що війна і санкції негативно позначилися на становищі 68% опитаних. Росія зупинилася у розвитку і жодних перспектив та джерел для прогресу немає. За самими оптимістичними прогнозами економіка РФ впаде більш як на 30% без перспективи відновлення, Росії потрібно буде упродовж 15 років здійснювати зворотню індустріалізацію і вирішувати проблеми імпортозаміщення, щоб повернутися до рівня 2021 року.

Починаючи з кінця 2023 р., РФ зіштовхнулася з галопуючою інфляцією, що прискорено вдаряє по доходах населення. Для транскордонних платежів, розвитку довгострокового фінансування «дуже серйозні проблеми для багатьох підприємств» РФ не тільки залишатимуться, але й зростатимуть. Успіхи у подібних фінансових операціях знизяться до мінімуму. Про такі невтішні перспективи економіки заговорила у відкритій формі голова Нацбанку РФ Е. Набіуллінова у грудні 2023 р.

Заяви політичних лідерів РФ про повне пристосування і успішне протистояння західним санкціям економіки країни, повідомлення офіційної

статистики Росстату про позитивну динаміку розвитку основних галузей економіки не відповідають дійсності. Приховати значні економічні та фінансові проблеми, тим більше в умовах їх наростання, неможливо. В умовах зростання цін, збільшення різниці між рівнем попиту та пропозиціями вироблених товарів і послуг, швидкого збільшення кредитних ставок та бюджетних витрат усе це стане очевидним і доконаним фактом у найближчий період. Проблеми погіршення економічного становища наростатимуть і вирішальним підтвердженням цього стане зростання цін на основні продукти харчування та предмети першої необхідності. Внаслідок цього, вкрай загостриться і так дуже складна соціальна ситуація для Кремля напередодні президентських виборів 17 березня 2024 р.

Соціологічні опитування засвідчують, що росіяни не складають такої монолітної єдності, а їхнє прихильне ставлення до режиму не таке значне, як про це говорить пропаганда. Насправді, більшість з них мріють більше заробляти, краще жити. За даними опитування центру з пошуку роботи Super Job з'ясовується, що росіяни прагнуть заробляти в середньому 190 тис. руб. у місяць. Найменші запити у жителів Оренбурга – 140 тис. руб. Москвичі мають найвищі зарплати – 230 тис. руб. Це єдине виключення в усій РФ. В усіх округах і регіонах росіяни отримують значно менші зарплати. В середньому медіанна зарплата у Росії у 2022 р. складала всього біля 40 тис. руб. А середньоподушний дохід сім'ї у місяць за першу половину 2023 р. становив 24 тис. руб. Прожитковий мінімум складав 14,4 тис. руб. Різниця між бажаним і реальним рівнями життя дуже велика. Шансів на покращення життя немає.

Результати соціопитування «Левада-Центр» показало, що у майже 60% громадян РФ у 2022 р. не було банківських заощаджень, а у майже 20% з них ледве вистачало коштів на самі необхідні речі, серед яких їжа, одяг. За даними Центру вивчення цивільного суспільства і некомерційного сектора ВШЕ на початку 2023 р. громадяни РФ заборгували банкам майже 27 трлн. руб. Це величезна сума, яка перевищує усі доходи бюджету країни у 2023 р. Якщо розділити цей борг на усіх жителів Росії, то кожен з них буде винен банкам біля 185 тис. руб. І це при тому, що люди беруть кредити не для розкішного життя. Вони влазять у борги, щоб зробити ремонт квартири, погасити попередні борги, купити автомобіль, побутову техніку і навіть звичайні меблі. Трохи більше боргів складає іпотека. З житлом у РФ становище ще гірше, ніж з коштами. За даними Соціологічного центру РАН 2019 р. понад 85% росіян проживали у складних житлових умовах. Понад 20% населення проживало у приміщеннях без мінімальних видів послуг. Дуже велика кількість сімей проживала у невеликих 1-но кімнатних квартирах у новобудовах, які не перевищують 18-20 кв. м житлової площі на сім'ю з 3-х чоловік. І це торкається Москви та Санкт-Петербурга. Лише 25% тих, чиє житло не дотягує навіть до середнього рівня, можуть дозволити собі переїзд і покращити житлові умови або провести у ньому звичайний ремонт [24].

На поставлене запитання, чи потрібна велика війна, санкції та інфляція людям, які проживають у тісних квартирках на доходи у 20-40 тис. руб. на місяць, давалася відповідь – не потрібно. Вони прагнуть іншого: підвищення зарплати, покращення соціальних умов, зниження процентних ставок по іпотеці. Більша половина росіян жаліються на вимушене перепрацювання, щоб збільшити свої доходи. Але керівництво РФ ці питання замовчує. У погіршенні рівня життя, зростанні труднощів значною частиною населення звинувачується сам В. Путін. Додається, а може це цілеспрямована політика, адже керувати залежними і бідними завжди легше.

Називаються наступні причини цього: «руйнівна для економіки і здорового глузду війна, санкції, скорочення ВВП, інфляція, зростання цін і ще десятки інших причин, основна серед них – застаріле уявлення лідерів країни про оточуючий світ». Інтереси у росіян європейські: мати щасливу сім'ю, дітей, добрих друзів, цікаву роботу, отримати якісну вищу освіту, прожити життя чесно. Серед їхніх мрій немає нічого про відродження великої Росії, про придбання нових територій, які потрібно відібрати у сусідів, про бажання продемонструвати усьому світові нашу силу та іншу імперську сутність [31].

У виступі та прес-конференції 5 жовтня 2023 р. на 20-у Валдайському форумі у Сочі В. Путін упродовж 3 год. і 40 хвилин вихвалявся, що РФ йде з ринку Європи, який згасає, в Азію, що перебуває у стані піднесення. Європа, наголошував В. Путін, втратила суверенітет, стала у хвіст до свого суверена – США – і прослідувала за ним. Співробітництво РФ з Китаєм він назвав фактором, що «стабілізує міжнародне життя». Питома вага США у світовій економіці скорочується, а доля країн БРІКС – збільшується. Але він не сказав, за рахунок яких держав відбувається приріст. Звісно, що не за рахунок РФ. Завдані удари по економіці РФ, продовжував він, переслідували мету розвалити її, але Росія не тільки пододала ці удари, але й добилася зростання. На його думку «велич Росії полягає у зміцненні її суверенітету, а суверенітет ґрунтується на самодостатності у технологіях, безпеці, фінансах, в економіці в цілому, у сфері оборони і безпеки». Майбутнє за багатополярним світом, це неминуче. І у ньому РФ фігуруватиме як один із самостійних центрів. Він наголосив, що економіка РФ цілковито пододала спад 2022 року і набуває прискорення. Економічне зростання у 2023 р. складе 2,8-3%. При цьому В. Путін зізнався, що витрати на оборону і безпеку РФ у 2023 р. збільшилися у 2 рази і складають близько 60% ВВП. Наголосив, що 335 тис. добровольців уже уклали контракти на службу у збройних силах РФ. Інші чекають своєї черги. «Сказати про те, що ми занадто витрачаємо багато грошей на гармати і забули про масло, це не так». Він відзначив й те, що «усі взяті соціальні зобов'язання перед населенням цілковито виконуються» [32]. Вагоме місце відводилося Україні. Розпочатою операцією (СВО) в Україні РФ захищає «свої традиції, свою культуру і своїх людей». Економіка України тримається за рахунок щомісячних вливань 4-5 млрд. дол. «Достатньо це припинити - і все, через

тиждень усе ляже». Путін глузував, що в США випускають упродовж місяця 14 тисяч снарядів 155-о калібру, а Україна тратить щоденно до 5 тис. таких снарядів; зловтішався, що після розпаду СРСР населення України скоротилося з 41 млн. чол. до 19,5 млн. чол. Причиною подвійного падіння чисельності населення мало було асоціюватися у головах росіян з нестерпними умовами життя у розграбованій олігархами нещасній Україні. Тим більше, коли він наголошував, що РФ виступає лише проти вступу України до НАТО, але ніколи не заперечувала проти її вступу до ЄС. Торкаючись конфлікту в Україні, він зазначив, що «справа не у територіях, справа у гарантіях безпеки народів Росії і російської держави. А це більш складне питання, ніж якась там територія». Соромно було чути подібне на фоні того, як В.Путін реагував на масові протести українців проти відмови промосковського керівництва України на чолі з Януковичем-Азаровим підписувати у кінці листопада 2013 р. у Вільнюсі угоди про асоціацію України з ЄС. Правда полягає у тому, що прорашистським агентам та їхнім прихвосням не вдалося подолати Революції, бо піднялася на боротьбу за національну свободу і незалежність держави основна частина українства. Проєвропейську переможну Революцію гідності у суверенній Україні 2014 р. путінська кліка осмілилася розглядати як кризу, спровоковану з боку США, оббрівали її як путч, переворот, повалення законної влади і захоплення її хунтою, нацистами. Окрім того, В.Путін назвав метою вторгнення РФ в Україну її «денацифікацію». При цьому утаємничувалися інші завдання, які переслідує Москва в Україні, хоча вони очевидні: ліквідувати Українську державу, підпорядкувати її величезний потенціал Росії, колонізувати і остаточно русифікувати або знищити українську націю.

У відповідь за конфронтацію РФ з країнами Заходу через вторгнення в Україну і загарбання частини її територій, В.Путін озвучив на цьому форумі дві причини можливого застосування ядерної зброї, визначені у воєнній доктрині РФ: «удар стосовно нас, загроза існуванню Росії». Він додав, що «ні одній людині при здоровому розумі не прийде в голову застосувати ядерну зброю проти Російської Федерації. Відповідь Росії на можливий ядерний удар по її території є абсолютно неприйнятним для любого агресора, шансів на виживання у противника не залишиться». Подібні заяви можуть робитися виключно антилюдьми, тому вони, як і їхні режими, не мають жодного права на існування. Він також заявив про те, що санітарні та безвідновлювальні втрати українських військ під час контрнаступу склали понад 90 тис. чол. [32]. Це – масовий геноцид, спрямований на винищення української нації. Злочинною також виглядає чергова погроза щодо можливого застосування ядерної зброї проти України і НАТО, яка пролунала 11 січня 2024 р. від Д.Медведєва. Причина її появи: бандерівці, окремі керівники України просять у НАТО ракети великого радіусу дії, щоб обстрілювати глибинні території РФ. Такі обстріли, на його думку, будуть не самозахистом, а агресією проти РФ, що складатиме небезпеку для її існування. І законом про національну безпеку РФ

передбачається застосування ядерної зброї. «Краще, – зазначив Д. Медведєв, – щоб спадкоємці Гітлера, Муссоліні, Петена та інших у Європі, які підтримують київських нацистів, прийняли це до відома» [33].

Винними у значних втратах українських військових і цивільного населення на власній території є виключно правителі РФ на чолі з В. Путіним, що розпочали повномасштабну війну проти мирної України. А погрози щодо застосування ядерної зброї проти держави, яка відмовилася від ядерного статусу, є не лише шантажем, а викликом та уроком для усіх держав світу. Не меншою є провина й усіх країн-підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. Україна, усі інші миролюбні держави мають з цього зробити однозначні висновки. І відповідно до цього діяти у недалекій перспективі.

Не менш злочинні та імперські ідеї пролунали у виступі В. Путіна 28 листопада 2023 р. на 25-у засіданні Всесвітнього «руського» народного собору. Йшлося про боротьбу РФ не тільки за свою, а й за свободу усього світу, що культури і етноси РФ є багатобарвними і єдиними, вони не вписуються у логіку західних расистів і колонізаторів. Він звинуватив Захід у тому, що прагне розчленувати і пограбувати Росію. На думку В. Путіна, до складу «руського мира» входять стародавня Росія, Московське князівство, Російська імперія, СРСР і модерна Росія, яка відроджується, зміцнюється і примножує свій суверенітет. Наголосив, що до складу «русской нации» входять русские, білоруси, українці, а до складу «руського мира» входять усі народи і нації, які проживали чи проживають на території усіх попередніх російських державних утворень. Без суверенної Росії світовий порядок не може бути стабільним. Ним доводилося, що «русская» нація формувалася тривалий історичний період не на основі національної мови, культури, національної ідеології. Усі національності, етноси і релігії РФ об'єдналися на засадах духовного світогляду спільної державності. У нинішні часи духовні цінності усіх народів сучасної РФ набули найвищого розвитку. В. Путін виправдовував війну проти України ідеями про «безмежну» Росію, вперше назвав війну в Україні «національно-визвольною», а РФ – авангардом формування більш справедливого облаштування світового порядку [34].

Напередодні щорічної прес-конференції В. Путіна 14 грудня 2023 р. щодо діяльності влади за підсумками 2023 р. соціологічний Левада-Центр опублікував 6 грудня результати соціопитування, проведеного 23-29 листопада 2023 р. 21% опитаних виявили зацікавленість в обговоренні результатів війни в Україні, 26% – бажали покращення життя пенсіонерів, вирішення економічних і соціальних програм, підвищення зарплат та життєвого рівня населення; 6% хотіли, щоб він пішов з посади, бо немає умов для життя; лише 4% підтримували діяльність В. Путіна. 30% опитаних не бажали брати участь у конференції чи їм важко було з формулюванням запитання. Боязнь засвітитися сковувала третину респондентів [35].

Згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного Європейською радою з міжнародних відносин на початку листопада і опублікованого 29 листопада 2023 р., 55% росіян вважали, що Росія має розпочати мирні переговори та припинити війну з Україною. Проте 38% респондентів висловилися за продовження цієї операції [36].

Замість концентрації уваги на вирішенні соціально-економічних проблем громадян РФ, намагання консолідувати суспільство і зміцнити внутрішню стабільність, В. Путін зосередився на звершенні геополітичних і великодержавницьких планів, зухвало демонстрував ігнорування Росією норм міжнародного права, відмову від принципів світового правопорядку заради відновлення статусу і суверенітету РФ, яким загрожують на Заході, вдався до грубої і безпідставної критики країн НАТО і ЄС, які проводять антиросійську діяльність і нарошують її. Оскільки Захід відвернувся від Росії, тому вона переорієнтовується на перспективний євразійсько-тихоокеанський регіон.

Головні сюжети, проголошені В. Путіним на 25-у засіданні Всесвітнього «русского» народного собору, набули розвитку на щорічній прес-конференції 14 грудня 2023 р. Країни Заходу було звинувачено виключно у вчиненні перевороту в Україні у 2004 і 2014 рр., через що РФ вдалася до контрзаходів. Набуло зухвалого виправдання і схвалювання військового вторгнення в Україну, окупації її територій та включення їх до складу РФ. Весь перебіг його тривалої прес-конференції позначався розпалюванням ненависті до України та українців. Політикою загарбання України демонструється, що для РФ міжнародного права більше не існує, сучасна міжнародна політика РФ подається як норма чи зразок, спрямований на зміцнення суверенітету РФ. Путін зазначив, що існування упродовж тисячі років Росії триває завдяки збереженню її суверенітету, без якого цього забезпечити було б неможливо. Як він зазначив, в Україні та частині країн Заходу, насамперед ЄС, такого суверенітету немає. В. Путін не пояснив, що основу «суверенітету» Московії складали постійні загарбання територій інших народів, їх колонізація і перетворення на рабів. Цим самим він обґрунтовував приєднання окупованих українських територій до РФ, які стали уже «невід'ємною частиною РФ». Виходячи з озвучених міфів В. Путіна, інші країни такого суверенного права на території, які колись були у складі царської імперії, не мають, тому й не можуть володіти ними, бо цьому заперечує Москва. Усі українські землі і населення, які колись входили до складу царської імперії, є територіями і населенням Росії. «Русские», українці і білоруси – це один народ, який має жити в єдиній державі. Ось такою є ідеологія рашистського вождя.

Усі гострі запитання соціально-економічного характеру РФ для «прямої лінії» диктатора до уваги не бралися, відбиралися лише ті з них, які свідчили б про розвиток та позитивну динаміку. У такий спосіб демонструвалося зростання промислового та сільськогосподарського виробництва, стійкість економічної та фінансової системи. Відзначалося, що запас міцності у Росії

дуже високий і продовжує зростати. Нечуваною стала консолідація народів РФ навколо влади. Значно посилилася роль силових структур у суспільстві, а ВПК в економіці. Не було озвучено жодної проблеми, помилкового рішення чи критичної оцінки щодо внутрішньої чи міжнародної діяльності влади. Для відволікання уваги громадян від значного погіршення їх матеріального становища зростання цін на курятину та яйця було обґрунтовано збільшення доходів населення, що посприяло підвищенню їх попиту на харчові товари першої необхідності. Путін дозволив собі стверджувати, що пенсії у 2021-2023 рр. зросли на 30-35%. Але він не сказав про зростання цін та інфляцію, які нівелювали ці доходи. Путін безвідповідально стверджував, що прив'язка до долара чи євро у міжнародній торгівлі – це зниження суверенітету держави; виправдовував, що питома вага долара у зовнішньоторговельній діяльності РФ у кращі часи складала 87%, а у 2023 р. – знизилася до 24%. Натомість частка рубля у міжнародних розрахунках РФ склала 40%, юаня була 0,4%, а досягла 33%. Решту посіли рупії – грошова одиниця Індії. Він словом не обмовився про те, що зовнішньоторговельні операції РФ у валютах, не визнаних світовими, ведуть до значних втрат виручки (до 20%), замовчував причини такого стану речей, цілковито виправдовував загарбницьку війну в Україні і звинувачував у цьому санкції та протидію країн Заходу. Подібні заяви керівника держави, яка є членом РБ ООН, членом СОТ і прагне до лідерства у світі, є негідними.

На запитання про причини зростання націоналізму у Росії, В. Путін ухилився від обговорення суті проблеми, наголосив, що 96% громадян РФ дотримуються толерантності у міжнаціональних та міжконфесійних відносинах. Зважена політика РФ у даних питаннях є ключем до зниження таких протиріч на основі ісламофобії, антисемітизму, русофобії. Розпалювання будь-яких подібних міжетнічних та міжконфесійних протиріч у РФ, він у черговий раз заявив, що це є наслідком цілеспрямованої політики Заходу для ослаблення і розчленування Росії. Фальшивими виглядають і його заяви про те, що як би Захід не старався своїми санкціями, допомогою Україні у протистоянні з Росією, обезкровити РФ, нічого не вдалося. Росія знайшла шляхи для свого успішного розвитку. А Молдова та Україна залишаються самими бідними у Європі. Їхня продукція не потрібна у ЄС, якої не пропускають навіть транзитом через країни ЄС. Їх не хочуть приймати до ЄС.

В цілому 4-х годинна прес-конференція була пронизана антиєсесівськими та антиукраїнськими випадками, ненавистю і злорадством рашистського диктатора, демонстрацією незрівнянно більших втрат західних держав у порівнянні з РФ через санкції і заборону поставок енергоносіїв та сировини з Росії. Ми нічого не робимо, стверджував він, у сфері торгівлі з політичних інтересів на відміну від Заходу. Це вони винні у всьому. Раз так, ми переорієнтувалися у постачанні нафти, газу, вугілля до країн АТР, зокрема до центрів, які бурхливо розвиваються – КНР, Японію, Індію. Путін запевнив, що це суттєво допомагає покращувати соціально-економічні умови Сибіру і Далекого Сходу. Усі

зусилля влади переорієнтовуються на піднесення виробничого потенціалу, інфраструктури східних регіонів. Відповідаючи на проблему, що загострюється на сході в останні роки, зокрема через переселення в останні роки понад 10 млн. мігрантів, які чисельно почали переважати корінне населення, і на цей раз В. Путін не визнав реальної загрози для всього Зауралля, а лише запевнив, що влада забезпечить для мігрантів школи на «русском языке» навчання, належні умови для сприяння їх залученню до суспільно-економічного та культурного життя на «русских» засадах. З яких країн прибувають мігранти керівництво РФ ніколи публічно не інформувало і не давало оцінки цим процесам. Він звернув увагу на те, що багатьох «русскоязычных» на Заході після початку СВО почали обмежувати в правах і витісняти, тому влада буде сприяти розселенню їх в регіонах, де демографічна ситуація складається не на користь панівної нації. Ніхто з тих «русскоязычных», хто уже побував у європейських країнах, ніколи не поїде ні до Сибіру, ні на Далекий Схід. Насправді йдеться про масове заселення Південного Сибіру і Далекого Сходу китайцями, які усе більше освоюють як прилеглі до КНР, так і віддалені землі. Це складає чи не найзагрозливішу проблему для РФ. Але для В. Путіна це непідйомна проблема. Диктатор закликав вірити у великий «русский» і російський народ. «Це – основа нашого минулого, нинішнього та майбутнього» [24].

За результатами цієї прес-конференції, цілком слушно припустити, що питома вага противників та опонентів В. Путіна зростатиме. Це підтверджується слухними критичними оцінками. Відразу після цієї прес-конференції вони набули масового характеру. Вже 14 грудня координатор Ради нацбезпеки США Дж. Кірбі провів брифінг, на якому заявив, що В. Путін ще раз підтвердив, що його мета – завоювати Україну та покорити її народ. Він додав: «Путін кидає виклик тому самому міжнародному порядку, який ми допомагали будувати. Він кидає виклик Статуту ООН. Він кидає виклик самому поняттю суверенітету. Він кидає виклик демократії. Росія прагне переробити міжнародний порядок, щоб створити світ, що сприятиме її вкрай персоналізованому та репресивному типу автократії. Це глибоко вплине на свободу і процвітання в усьому світі» [37]. Наступного дня у Держдепі США наголосили, що В. Путін не збирається припиняти війни проти України, а прагнучиме продовжувати її до повного загарбання і знищення Української держави.

ЄС схвалив 18 грудня 2023 р. 12-й пакет санкцій проти РФ, які запроваджені з 1 січня 2024 р. «Обмеження спрямовані на важливі сектори економіки країни-агресора та можливості обходити минулі санкції». Забороняється імпорт і транзит природних і синтетичних алмазів, а також ювелірних виробів з діамантів, оброблених чи вироблених у РФ. Розширюється перелік заборонених промислових товарів щодо імпорту з РФ – зрідженого газу, чорних металів, труб, чавуну, міді, алюмінію, фольги, а також обмежується транзит через Росію

товарів подвійного призначення, що можуть збільшити промислові потужності, а також посилюється механізм дотримання стелі цін на російську нафту. Також розширюється заборона на експорт чутливих товарів і технологій, компонентів для безпілотників та високотехнологічних товарів, вживаються заходи для ліквідації лазівок, які використовувалися РФ для обходу обмежень [38].

Нові 13-й та 14-й пакети санкцій США (SDN List) спрямовані на покарання компаній третіх країн, які сприяють постачанню до РФ електроніки. Цим самим буде завершено процес правового застосування самого жорстокого типу санкцій проти економіки РФ. У переліку пакетів санкцій передбачаються обмежувальні секторальні та персональні санкції, які не увійшли до 12-го пакету санкцій. Йдеться про порядок використання прибутку від заморожених активів Центробанку РФ для допомоги Україні, передбачається введення податку на прибуток, який приносять заморожені активи Центробанку РФ (200 млрд. євро або 213 млрд. дол.). Передбачається посилення санкцій проти третіх країн (ОАЕ, Туреччини), через які Росія отримувала важливі компоненти для ВПК. Практика засвідчила, що треті країни не дотримуються європейських санкцій, бо ЄС не має достатніх важелів впливу для їх обов'язкового виконання.

Спецпредставник ЄС Д. О'Селівон заявив з цього приводу, що ЄС запровадив безпрецедентний перелік санкцій проти РФ, більший за будь-який з будь-коли запроваджених проти інших країн. Як він підкреслив, «60% імпорту з РФ та 55% експорту – під санкціями. Очевидно, що дуже важливо забезпечити їхнє ефективне виконання». Для Росії буде все важче купувати активи. Ухилення від санкцій буде завжди, але головна мета забезпечена, доступ РФ до цих товарів стане важчим, повільнішим і дорожчим. Цим самим ЄС досяг успіхів на трьох напрямках: позбавив армію РФ сучасних технологій; позбавив уряд РФ великих доходів; нав'язав ВПК Росії високу ціну за закупку компонентів [39]. Міжнародна спільнота постійно нарощує заходи проти РФ з метою знекровити її воєнну машину, щоб вона усе більші несли втрати за розв'язану війну та якомога дорожче платила за страждання цивільного населення й руйнування, завдані Україні. Робота над новими обмеженнями проти РФ триває.

Український економіст А. Амелін, констатуючи факт величезної допомоги з боку Заходу для України, обсяги якої з 24 лютого 2022 р. до осені 2023 р. склали 233 млрд. дол., левову частку в якій становлять США і країни ЄС, все ж зробив у листопаді 2023 р. припущення, що розвинений Захід не в змозі щось протиставити роздубаній та розкраденій соціально-економічній системі Росії, яка експлуатує те, що залишилося з радянських часів, хай навіть із деякою допомогою КНР, Південної Кореї. Захід, на його думку, демонструє свою нездатність і капітулянтство перед РФ. Згодом цей автор доводитиме 14 грудня 2023 р. те, що західні політики хочуть змусити Україну сісти за стіл переговорів з Росією [40].

Його думки відразу ж були розвінчані вітчизняними та іноземними аналітичними центрами. Зокрема, дослідниками Київського Інституту світової економіки зазначається, що якщо допомога Україні скоротиться на 90% у порівнянні з 2022 р., то у крайніх правих сил РФ на чолі з В. Путіним, незважаючи на зростання в самій Росії невдоволення війною проти України, все ж таки з'явиться надія на успіх у війні проти України. Захід розглядає 5 сценаріїв наслідків програшу України у цій війні. Усі вони однозначно будуть спрямовані проти Заходу. Виходячи з цього, колективний Захід змушений надавати таку допомогу Україні, щоб вона виграла. Якщо така допомога з боку США буде припинена, то це під силу здійснити й самому ЄС. Йдеться про 40,8 млрд. євро щорічно. Така сума складає трохи більше 1% ВВП країн ЄС, що є посилюючою сумою для євроспільноти [41].

За повідомленням Мініюсту України від 25 листопада 2023 р. на Заході арештовано активи РФ на суму 320-350 млрд. дол. Такі санкції не будуть скасовані допоки РФ не припинить агресії проти України і не виплатить компенсації за завдані їй втрати і збитки [42]. Президент України В. Зеленський вважає, що заморожені російські кошти повинні бути використані на підтримку України. Це буде справедливою і законною відповіддю на агресію Росії. В. Зеленський закликав партнерів «швидко рухатися до створення відповідної правової бази» і висловив впевненість, що країни Великої Сімки у 2024 р. вирішать цю справу [43]. Адміністрація Дж. Байдена з 21 грудня 2023 р. докладає зусилля, щоб спрямувати ці кошти у законний спосіб на допомогу у відбудові України. На рівні країн G-7 досягнуто домовленості, що до 24 лютого 2024 р. має бути вироблено рішення щодо законного способу їх конфіскації. Україна може розраховувати на щорічне отримання додатково до 15 млрд. дол. з цих активів РФ.

Важливо відзначити, що ЄС прийняв 23 лютого 2024 р. 13-й пакет санкцій, а Президент США Дж. Байден того ж дня оголосив про запровадження понад 500 нових санкцій. Усі вони спрямовані проти Росії і торкаються військового й оборонного секторів компаній і організацій, які діють у третіх країнах на користь ВПК Росії - Індії, Шрі-Ланці, КНР, Сербії, Казахстані, Таїланді і Туреччині. Посилено контроль за недопущенням експорту з РФ заліза і сталі та компаній третіх країн, які, порушуючи санкції, беруть участь у реалізації даної продукції. Вживаються заходи щодо подальшого скорочення доходів РФ від реалізації енергоносіїв. Обмеження торкаються понад 2 тисяч фізичних та понад 120 юридичних осіб, які причетні до постачання товарів і технологій подвійного призначення. У Вашингтоні переконані, що глобальна коаліція з 50 країн на чолі з США сильніша і згуртованіша ніж будь-коли навколо підтримки України.

Усі подібні заходи світової спільноти є вагомим важелем впливу на Москву, аби припинити війну і змусити її сісти за стіл переговорів з Україною. Опозиційні соціологи РФ зазначають, що у російському суспільстві наростає

напруженість через значне зростання витрат, спричинених значним підвищенням цін на продукти харчування та інші товари широкого вжитку. Страждають мільйони сімей країни. Статистика засвідчує, що понад 15,7 млн. осіб перебуває за межею бідності з місячним доходом до 14375 рублів (157 доларів). Основною причиною цього називається розпочала саме Росією війна проти України. Але «хоча зв'язок між військовими діями та економічною кризою є очевидним, росіяни, здається, не готові визнати це і, мабуть, продовжують підтримувати Володимира Путіна та його вертикаль влади».

Відомий російський економіст І. Ліпіц наголошує, що офіційні дані про бідність та загальне економічне становище країни спотворені з метою догодити кремлівському керівництву. Він констатує, що за останні 5 років ціни на харчі виросли у кілька разів, а зарплати залишилися попередніми. Він передбачає, що після президентських виборів у березні 2024 р. Росію чекають не тільки стагнація, але і серйозне погіршення економічної ситуації. За його прогнозами, біля 20 млн. чол. можуть опинитися за межею бідності, а курс рубля буде продовжувати падати. Але, не дивлячись на зростаючі труднощі, багато респондентів уникають обговорення політики та війни з Україною. Виходячи з цього, поки неясно, які довготривалі негативні тенденції будуть мати самі тяжкі наслідки для життя і впливати політичну атмосферу та результати голосування у Росії. Важливим, на думку І. Ліпіца, є те, що В. Путін, зосередившись на військовій економіці, зіштовхнеться з такими негативними наслідками цивільних галузей економічного життя, які серйозно впливатимуть на загальноекономічне становище РФ [24].

Бюджетні витрати в цілому планувалося збільшити з 19,1% ВВП у 2023 р. до 20,4% ВВП у 2024 р. Слід зазначити, що ця частка була такою уже у 2022 році – 20,3% ВВП. Таким чином, влада прагне добитися збільшення доходів населення з 17,3% ВВП у 2023 р. до 19,5% ВВП у 2024 р. Витрати бюджету зростуть у 2024 р. на 6,4 трлн. руб. (у реальних показниках на 14,4%) за рахунок збільшення витрат на оборону (на 4,4 трлн. руб.), на пенсії – з 2,6 трлн. руб. до 4,1 трлн. руб. (приріст на 1,5 трлн. руб. проти 2023 р.), на погашення держборгу на 0,8 трлн. руб. Збільшення воєнних витрат та пенсійне забезпечення стали пріоритетними у діяльності чинної влади. Відбувається велике розміщення збільшених оборонних витрат в інших статтях бюджетного фінансування, щоб суспільство не бачило реальної мілітаризації країни. Такі обсяги зростатимуть з 0,5 трлн. руб. у 2023 р. до 7,0 трлн. руб. у 2024 р., до 5,1 трлн. руб. у 2025 р. і на 3,5 трлн. руб. у 2026 р. [44].

Тяжкі видатки на оборону склали у 2022 р. 6 трлн. рублів. У 2023 р. вони зросли до 40% усіх бюджетних витрат і склали від 6,5 до 7,5 трлн. рублів. У 2024 р. вони будуть не меншими. Російські політологи наголошують, що у 2024 р., як і у 2023 р. військові витратити складатимуть 40% бюджетних коштів. Доведеться пожертвувати багатьма сферами, але влада робить і робитиме вигляд, що в країні все відмінно [45]. Самі великі оптимісти не

сумніваються, що збільшення у таких обсягах коштів на розвиток ВПК завдасть величезних збитків для економіки і соціальної сфери. Усі програми модернізації та покращення життя людей будуть скорочені або й скасовані. Про це народні маси не дізнаються з офіційних джерел, але це дуже швидко відобразиться у їхньому повсякденному житті.

Курс долара у середині 2023 р. досяг 102 російських рублів. Щоб врятувати ситуацію від подальшого знецінення рубля влада РФ перевела валютний ринок країни на «ручне управління». Центробанк провів інвентаризацію задля того, щоб змусити компанії з великим експортним потенціалом продавати долари і таким чином «руками експортерів» пом'якшити волатильність. У перший рік війни РФ проти України, за даними Bloomberg, в офшорних зонах осіло не менше 80 млрд. дол., вивезених з РФ. Влада примусила власників цієї суми продати її Центробанку. Незгодним з цим рішенням пригрозили запровадити жорстокий валютний контроль, обов'язковий продаж майже усієї експортної валюти (90%), а також обмеження на вивезення капіталу, зокрема й у рублях [46].

Проаналізувавши бюджет РФ на 2024 рік, відомий фахівець М. Делягін дійшов до висновків, що нинішня влада ігнорує вирішення найголовнішого завдання, яке постійно стоїть перед країною: провести докорінні зміни в усіх сферах економіки Росії на засадах всеохоплюючої модернізації. Він зазначає різке падіння резервних фондів уряду з 371,4 млрд. руб. у 2023 р. до 110 млрд. руб. у 2024 р. і до 90 млрд. руб. у 2025-2026 рр. Неадекватною в умовах стагнації економіки РФ та поступової втрати нею позицій у світі виглядає послідовне скорочення фінансової допомоги регіонам. Її обсяги зменшаться у 2024 р. у порівнянні з 2023 р. на 9,0%; у 2025 р. – на 14,5%, а у 2026 р. – на 17,6%. Бюджетне кредитування має таку ж тенденцію до скорочення: якщо у 2023 р. воно складало 187,3 млрд. руб., то у 2024 р. – 109 млрд. руб. Основна мета бюджету 2024 р., як він її розуміє, спрямовується на «стимулювання фінансових спекуляцій, придушення усіх видів виробничої діяльності, створення додаткової вартості і подальше ускладнення становища Росії, перетворення її на економічну колонію, що продає сировину і закупляє, якщо дозволять, частину продукції з її переробки» [44].

Також передбачається додаткове дотування Соціального фонду за рахунок бюджету для збільшення пенсійних витрат. Воно зросте з 2,6 трлн. руб. у 2023 р. до 4,1 трлн. руб. у 2024 р., до 3,9 трлн. руб. у 2025-2026 рр. Незважаючи на безперечно корисні індексації, серйозного покращення умов життя пенсіонерів не відбудеться. Середня пенсія у 2024 р. складатиме 23,4 тис. руб. Тоді як мінімальна зарплата становитиме 13,3 тис. руб., що драматично є нижчою від прожиткового мінімуму 14,4 тис. руб. Дотації на підтримку Соціального фонду зростають, але пенсійне забезпечення буде погіршуватися. Додаткові вливання для підтримки пенсійної сфери не є відображенням зрілості соціальної політики правлячої еліти РФ, а лише спробами запобігти краху

пенсійної реформи, що насувається [44]. Єдина стаття бюджету, якою передбачено зростання видатків, торкається обслуговування державного боргу. Обсяги цих видатків у 2024 р. проти 2023 р. зростуть у 1,4 рази, а у 2025 р. – у 1,7 рази, у 2026 р. – у 1,9 рази. За ці три роки обсяги для погашення боргів зростуть із 1,5 трлн. руб. до 3,3 трлн. руб. Такі дії влади РФ свідчать, що погашення державних боргів це свята справа, а соціальна сфера, пенсіонери, зокрема, мають самі долати труднощі. Аналітики переконані, що закладені нинішнім режимом у бюджеті на 2024 р. фінансові завдання носять антинародний характер, припускають, що це найбільше сприяє фінансовим спекулянтам на міжнародній арені, а також країнам, які запровадили санкції, заморожують і конфісковують російські активи за кордоном. А те, що зменшуються кошти на освіту, охорону здоров'я, діяльність і розвиток ЗМІ та їх сучасних технологій, є курсом на дебілізацію суспільства та вимирання населення Росії [44].

Необхідно зазначити, що схвалені урядом РФ ще 22 вересня 2023 р. уточнені макропоказники розвитку економіки на 2023-2026 рр. подавалися у дуже позитивній динаміці. Так, зростання реальних доходів населення мало скласти у 2023 р. – 4,3%; у 2024 р. – 2,7%; у 2025 р. – 2,6%; у 2026 р. – 2,3%; зростання реальних зарплат відповідно у 2023 р. – 6,2%; у 2024 р. – 2,5%; у 2025 р. – 2,6%; у 2026 р. – 2,3%. Інфляція мала скласти у 2023 р. – 7,5%; у 2024 р. – 4,5%; у 2025 р. – 4,0%; у 2026 р. – 4,0%. Безробіття мало складати у ці роки стабільно мінімальний рівень – 3,1%. Але чомусь такі оптимістичні макропрогнози на 2024-2026 рр., схвалені ще у вересні 2023 р., так і не були оприлюднені станом на січень 2024 року [47]. Становище економіки та соціальної сфери у РФ настільки набуло хаотичного розвитку, що навіть МВФ постійно вносить корективи у свої прогнози, які торкаються економічних перспектив РФ. За його останніми уточненими прогнозами темпи економічного приросту у 2024 р. складуть 1,1 -1,3%; у 2025-2026 рр. по 1,0%; у 2027 - 2028 рр. – по 0,9%. Всупереч такому хаосу висновок МВФ про поступове економічне затухання Росії залишається незмінним [48].

Виступаючи перед діловими колами Далекого Сходу у Хабаровську 10 січня 2024 р., В. Путін вихвалявся успішними результатами розвитку економіки РФ. Так ВВП у 2024 р. зросте на 4%, а не на 3,5%, як планувалося. За паритетом купівельної спроможності економіка РФ стала найбільшою у Європі, п'ятою у світі після США, КНР, Японії та Індії. Банківська система РФ покращує діяльність. На думку зарубіжних аналітиків, названий В. Путіним показник як аргумент не є основним для оцінки реального стану економіки РФ. Оцінюючи виступ В. Путіна у Хабаровську, зарубіжні фахівці наголошують, що нічого конкретного про стан розвитку цього регіону не було сказано. Усе обійшлося загальними фразами, на зразок: перспективи економіки країни є добрими, програма спеціального і пільгового режиму розвитку Далекого Сходу принесла свої результати, подібні умови будуть збережені і поглиблені.

Зарубіжними експертами зазначається, що наведені В. Путіним дані щодо становища і розвитку економіки Росії, «здебільшого не відповідають реальному її стану». Більшість незалежних економістів також ставлять під сумнів достовірність оприлюднених офіційних даних щодо стану розвитку економіки Росії. Адже за основним критерієм, за номінальними показниками ВВП, РФ відповідає показникам ВВП Іспанії. В цілому за економічним потенціалом РФ не входить до групи світових лідерів, вона відстає від країн Західної Європи. За даними Світового банку паритетна купівельна спроможність на одну особу (2022 р., у тис. дол.) мала наступну динаміку: США – 87, Британія – 56, країни ЄС – 53, Японія – 45, Угорщина – 41, Росія – 37, КНР – 21 [49]. На економіку РФ чекають серйозні випробування і небезпека. Загарбницька війна проти України спричинила міжнародні санкції, зростання інфляції, зниження доходів населення. Прогнози відомих західних аналітичних центрів однозначні: у кінці 2030-х рр. нафтогазова промисловість вичерпає свій ресурс, а поповнити його через санкції буде неможливо, видобування нафти і газу різко знизиться, доходи від експорту енергоносіїв значно скоротяться. Наслідком цього стане неминучий обвал економіки і матеріального становища основної частини населення. Усе це призведе до краху режиму В. Путіна, негативно позначиться і на майбутньому Росії.

«Нам залишаються останні десять років, заявляють відомі російські фахівці, які перебувають в еміграції, поки російська нафта і газ ще будуть затребувані... На фоні зруйнованої до підвалин інфраструктури, знищеної промисловості та пограбованої країни нам залишається лише згадувати про трильйони середини нульових років, які випарувалися не на реконструкцію країни, а на обжерливість друзів Президента, які розтринькали в нікуди колосальний ресурс розвитку і поїдали попутно ще й ресурс стійкості держави» [50].

Починаючи з осені 2023 р., влада РФ зосередилася на підготовці до президентських виборів 17 березня 2024 р. Правляча еліта цілковито підтримала рішення В. Путіна у черговий раз балотуватися на посаду Президента. Усі внесені під час його владарювання зміни до конституції РФ, багаторазові зміни до закону про вибори президента РФ, інші правозастосовні акти спрямовувалися не стільки на забезпечення постійного перебування його на вищій державній посаді, скільки на цілковиту узурпацію влади, встановлення одноосібної диктатури, яка за суттю мало у чому відрізняється від царської одноосібності. Правління Путіна обернулося для держави і суспільства нечуваними втратами і деградацією, економічний, технологічний і соціальний стан якої відповідає потенціалу розвитку країн, що розвиваються. Режим В. Путіна, що отримав справедливую назву рашизм, за рівнем загострення міжнародних відносин, темпами наростання конфронтації та агресивної політики Москви у різних регіонах світу, повномасштабної війни проти України, за наслідками вчинених злочинів проти людяності, за рівнем залякування ядерною війною, складає реальну небезпеку для усієї людської

цивілізації. Історія не знає подібного, щоб окрема держава могла стати прямою загрозою для усього живого на планеті Земля.

Станом на 23 грудня 2023 р. до ЦВК РФ було подано документи 29 кандидатів на цю посаду. Слід врахувати певну дискримінацію кандидатів-самовисуванців у порівнянні з кандидатами від партій. Для подання документів до ЦВК РФ першим до 31 січня 2024 р. необхідно було зібрати на підтримку 300 тис. підписів, а для кандидатів від партій лише 100 тис. підписів. А для висуванців партій, які є парламентськими, взагалі не потрібно подавати списки підтримки виборців.

На початковій стадії президентської гонки на рубежі 2023-2024 рр. ЦВК відхилила документи представників ЗМІ Катерини Дунцової та Дмитра Надеждіна, бо у списках на їхню підтримку було виявлено «мертві душі». У передвиборчій програмі обох кандидатів серед іншого пропонувалося припинити війну в Україні, звільнити політичних в'язнів із тюрем РФ, серед них і О. Навального, та відмінити законодавство про звинувачення опозиціонерів влади, її справедливих критиків іноземними агентами. В одному з інтерв'ю К. Дунцової відзначалося, що упродовж 24-річного панування Путіна Росія переживала стагнацію. Ціни, на її думку, по-суті, щоденно підвищувалися, схвалені програми про стабілізацію становища та економічний розвиток країни не виконувалися, а заяви влади про успіхи не відповідали дійсності. Її було звинувачено у тому, що її діяльність фінансується опозиційним олігархом М. Ходорковським, якого влада віднесла до іноземних агентів РФ [51]. Така ж доля спіткала й Бориса Надеждіна, який виступає проти політичного курсу Кремля, критикує владу, виступає проти СВО в Україні. У підсумковому списку кандидатів на вибори президента РФ 17 березня 2024 р. залишилося 4 особи: три представники партій та один самовисуванець. Це – Леонід Слуцький (ЛДПР), Микола Харитонов (КПРФ), Владислав Даванков (Нові люди). Володимир Путін – самовисуванець. 18 грудня 2023 р. він подав до ЦВК понад 1,8 млн. підписів жителів різних регіонів на його підтримку.

Говорячи про президентські вибори у РФ 15-17 березня 2024 р., необхідно враховувати думку відомого державного діяча України, міжнародника В. Огризка про те, що виборів у Росії не було з 1996 року. Вони закінчилися після першого і другого обрання Б. Єльцина. Далі відбувався процес перепризначення. Тоталітарний режим цього не допускає, у РФ пройде політичний спектакль. Відбудеться перепризначення В. Путіна на п'ятий термін [52].

Якщо диктатура збережеться і агресивна та загарбницька політика рашизму продовжиться, то антипутінські санкційні заходи міжнародної коаліції доведуть РФ до деградації й остаточного занепаду.

Висновки

Радянське та російське керівництво так і не зробило об'єктивних висновків про причини розпаду СРСР та демонтажу комуністичного режиму. Воно не

вибачилися перед усіма народами за завдані злочини і втрати, спричинені тоталітарною владою. Окрім того, воно не спромоглося упродовж 33-х річної реформації незалежної Російської Федерації запровадити прогресивний політико-правовий і демократичний лад, модернізувати базові галузі економіки, звести до доцільного рівня розвиток ВПК, сформувати ринкову економіку, розвинене громадянське суспільство, дотримуватися цивілізованих міжнародних відносин, а з цим досягти рівноправних і рівнозалежних взаємин з передовими світовими центрами, забезпечити успішний розвиток країни у політичному, економічному та соціальному відношенні, радикально покращити соціально-економічне становище своїх громадян.

Під впливом дуже негативних і суперечливих результатів перетворень керівництво РФ не спромоглося прилучитися до сучасного світового порядку. Причини невдач полягають не стільки через значне науково-технологічне і промислове відставання від світових центрів, скільки через суб'єктивні чинники, які постійно тяжіли над колишньою імперією і тяжіють над незалежною РФ з її багато- національною і конфесійною конгломерацією. Подальші інтеграційні процеси з країнами Заходу та іншими центрами обумовлювали формування і зміцнення правових і демократичних засад державного устрою РФ, забезпечення політичного плюралізму, демократизації усіх сторін внутрішнього життя, конкурентного і ринкового економічного середовища, поглиблення відкритості ринків, необмеженого переміщення товарів і капіталів, демократизації суспільного життя, розвитку громадянського суспільства. До такого рівня відносин у всіх сферах, що має місце у цивілізованих і розвинених державах, Росія була не готовою. На переконання її правлячої еліти усіх часів, це складало найбільшу небезпеку для збереження її цілісності, бо посилювало національно-визвольні процеси серед народів федерації, загрожувало збереженню унітарної і закритої від західних форм і способу життя держави та суспільства, виводило соціум з-під тотального контролю з боку влади. Переважно з цих причин еліта незалежної РФ під час докорінної трансформації попереднього устрою все більше ігнорувала успіхами найбільш передових і ефективних моделей облаштування держави і суспільства, що отримали визнання на світовому рівні. Натомість вона все більше віддавала перевагу власним попереднім традиціям облаштування країни і суспільства, на основі яких й були проведені політичні, економічні, цивілізаційні і культурні реформи.

Незважаючи на об'єктивні причини падіння комуністичної моделі державного устрою, нинішні вожді РФ не визнають їх і продовжують бачити причини поразки СРСР лише у суб'єктивних чинниках. Головні зусилля під час зміцнення незалежної РФ спрямовувалися на відродження імперських традицій як царської Росії, так і СРСР.

За рівнем розвитку основних галузей економіки, за усіма технологічними, економічними, соціальними, геополітичними, демографічними критеріями РФ

продовжує перебувати на рівні країн, що розвиваються. Домінуючою складовою структури її зовнішньої торгівлі залишилися енергоносії, сировина і зброя. Передові технології чи обладнання, готова продукція складають жалюгідну частину її експортного потенціалу. Структура імпорту РФ залишається діаметрально протилежною до її експорту.

В умовах слабкого економічного потенціалу, зламати існуючий світовий порядок і запровадити новий, вигідний для неї, в якому мали успішно діяти кілька самостійних центрів, один з яких, як окрема цивілізація на чолі з Росією та її сателітами і союзницям, або сформувати рівноправні, вигідні для РФ відносини з країнами ЄС та НАТО, не вдалося. Тим паче, коли модель її устрою прискорено еволюціонувала до автаркії, самоізоляції, формування власної окремої цивілізації, самостійного центру світової політики. Політико-правова і демократична модель влади прискорено еволюціонувала до авторитарної і тоталітарної форми правління, яка у 20-і рр. ХХІ ст. набула ознак диктатури, напівмонархічної форми, що отримала на міжнародному рівні назву «рашизм» як різновид расизму і ксенофобії, ненависті до інших народів на кшталт ідеології фашизму та нацизму.

Керівництво РФ, в якості компенсації втраченого, усе більшою мірою прагнуло у відносинах з пострадянськими країнами, насамперед з Україною, не до співробітництва на взаємовигідній основі, а до забезпечення домінування її власних інтересів та привілеїв, рівноправні відносини для неї так і не набули пріоритетного значення. РФ продовжувала все більше зміцнювати власний розвиток як окремої цивілізації, добивалася відновлення статусу окремого геополітичного центру на пострадянському просторі. Переорієнтація її інтересів на країни АТР, домагання сформувати євразійський окремий світовий геополітичний центр також не приніс їй очікуваних результатів. РФ не вдалося забезпечити для себе рівноправний статус і серед країн АТР.

Зростання агресивності, що особливо проявилось у відношенні до України, Молдови, Грузії, загостило відносини РФ із західними державами, країнами ЄС і НАТО та з пострадянськими країнами. А повномасштабна неоголошена і не спровокована війна проти України, варварство щодо населення та цивільної інфраструктури, загарбання частини її території спричинило адекватну протидію колективного Заходу. Радикальні обмеження, санкції з боку західних країн та організацій проти РФ набули нечуваного до цього рівня і системності, що прирікає усі провідні її галузі економіки до стагнації і падіння темпів розвитку, обвалу життєвого рівня, деградації самої держави.

На досвіді відносин РФ із сусідніми пострадянськими державами підтверджується, що у її політиці переважали не прагнення до взаємного порозуміння і співробітництва на спільній основі, а конфронтація, що переростає у збройні конфлікти, агресію і війну задля їх покорення і повернення до виключної сфери свого впливу. Реваншистська і все наростаюча агресивна боротьба по відновленню гегемонії РФ є не тільки головною ознакою

розвитку сучасної РФ, а й природнім продовженням такої політики минулих століть.

Наукові і політичні діячі РФ так і не спромоглися відповісти, а яка ж модель влади сформувалася упродовж 33 років: демократична, унітарна, тоталітарна, монархічна чи федеративна, і в чому вона принципово відрізняється від державного устрою Московської держави, царської імперії чи СРСР.

На жаль, упродовж 2014-2024 рр. Захід зволікав з наданням Україні належного захисту і допомоги. Країни, на яких покладено функції підтримувати встановлений світовий правопорядок, зокрема п'ять ядерних держав-підписанти Будапештського меморандуму 1994 р., якими гарантувалася територіальна цілісність і невтручання у її внутрішні справи, не виконали своїх зобов'язань. Належної протидії агресії Росії та підтримки України з їхнього боку не було вжито. Така безвідповідальність штовхає людство до світової катастрофи. Українська влада і суспільство, як і інші держави світу, мають зробити з цього відповідні висновки і відповідно й почали діяти.

Лише завдяки героїчному опору повномасштабному вторгненню РФ в Україну колективний Захід вдався до системних рішучих контрзаходів, які унеможливили реалізацію загарбницьких планів Москви. Фундатори світового порядку почали діяти на користь України тільки після масових варварських злочинів рашистів в Україні. З одного боку, надані у значних обсягах воєнно-технічна, фінансова і дипломатична допомога нечувано підсилили економічний і воєнно-промисловий потенціал України, найбільше сприяли успіхам у вітчизняній війні проти агресора, а з іншого боку, запроваджені проти РФ системні санкції прирекли її економічний, фінансовий і воєнний потенціал до різкого ослаблення, що унеможливорює тривале ведення війни проти України.

Зміцнення диктаторського режиму, що отримав назву рашизм, наростання агресивної і безкомпромісної внутрішньої і міжнародної політики Російської Федерації, яка все більшими негараздами обертається для економіки і соціальної сфери її самої, а також інших держав, яких це безпосередньо торкається, стало закономірним підсумком її самостійного розвитку. Тоталітарна форма правління РФ, її великодержавницька агресивна зовнішня політика є природною суттю, наслідком історичного минулого цієї держави.

Підсумком розвитку самостійної РФ за 33 роки стало те, що ідеологія рашизму зародилася як прояв чергового загострення у нинішніх правителів РФ та значної частини самої «русской нации» націоналістичних, шовіністичних і геополітичних інстинктів минулих епох. Рашизм завдав великої шкоди для РФ, усього суспільства. Ця злочинна ідеологія поставила власну державу і суспільство на межу неминучої розплати, прирекла її на складне майбутнє. Але найбільші злочини (варварське винищення мирного населення, цивільної інфраструктури, викрадання власності та цивільних людей і дітей, провокації і цинічне звинувачення української сторони у злочинах, обдурювання та пропагандистські провокації) були вчинені в Україні та інших сусідніх

держав. Ідеологія і практика рашизму мають бути засуджені і цілковито заборонені, а усі особи РФ, причетні до злочинів, невідворотно покарані.

Міжнародні відносини після 24 лютого 2024 р., цілковито склалися на користь України. Імперські плани Росії відродити колоніальну імперію за рахунок української нації не можуть зреалізуватися завдяки тому, що на бік національно-визвольних рухів кожної молоді держави, які набувають піднесення і демонструють здатність збройно захищати свій суверенітет і незалежність, серед них і України, стала більшість світових держав та міжнародних організацій, протидія яких посилюється і стає нездоланною.

Для Заходу з'явилася нагода досягти стратегічної мети – ослабити й зруйнувати єдину Російську імперію. Нинішні міжнародні, збройні, фінансові, санкційні, ізоляційні, дипломатичні заходи близькі до здійснення цього. Фатальне майбутнє РФ, спричинене варварською політикою Москви, на що вона ніяк не розраховувала, стане неминучим.

Список використаних джерел та літератури

1. Кизилів В. Русские ловушки. Главные институциональные ошибки новейшей истории России. *The Insider*. 14.12.2023. URL: <https://theins.ru/opinions/kizilov/267618>
2. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия. *Вопросы истории*. 1993. № 7. С. 25-38.
3. Гордієнко М. Тоталітарний синдром Росії: від комунізму до екзальтованого рашизму. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)* / Упор. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. С. 89-98.
4. Здравомыслов А.И. Украина и Россия в постсоветском пространстве. *Украина и Россия в новом геополитическом пространстве (Материалы круглого стола)*. К., 1995. С. 10-18.
5. Кремень В. Украинско-российские отношения: сущность и перспективы. *Украина и Россия в новом геополитическом пространстве (Материалы круглого стола)*. К., 1995. С. 18-27.
6. Нагорная Л., Шаповал Ю. Украинско-российские отношения в историко-политическом контексте: современные оценки. *Украина и Россия в новом геополитическом пространстве (Материалы круглого стола)*. К., 1995. С. 57-76.
7. Україна-Росія: проблеми економічної взаємодопомоги. Монографія. За редакцією С.І. Пирожкова, В.В. Губського, А.І. Сухорукова. К., 2000.
8. Савченко О. Антиукраїнець, або Воля до боротьби, поразки чи зради. К., 2019. 192 с.
9. Уваров А. Украина и Россия: символический демонтаж отношений. *Riddle*. 5 октября 2023. URL: <https://ridl.io/ru/ukraina-i-rossiya-simvolicheskij-demontazh-otnoshenij/>
10. Пирожков С.И. Украинско-российские отношения в контексте национальной безопасности. *Украина и Россия в новом геополитическом пространстве (Материалы круглого стола)*. К., 1995. С. 27-35.
11. Богданович В.Ю., Маначинський А.Я., Бутенко С.Г. Конфликты и войны после распада СССР. Житомир: Полесье, 2006. 440 с.
12. Мовчан А. Коротко о главном: Российская экономика в XXI веке. *Carnegie Endowment for International Peace*. 26 апреля 2016. URL: <https://carnegiemoscow.org/2016/04/26/ru-pub-63431>
13. Матузко Р.І. Україна і світ. Геополітика, виробництво, економіка. К., 2013.

14. Аналитический доклад «Россия в международных рейтингах». Москва. 2019. URL: <https://roscongress.org/upload/medialibrary/66f/200-Doklad>
15. Фігурний Ю.С. Историчні витoki та паралелі російської агресії проти України та українців на прикладі політичної діяльності Петра Кальнишевського. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. С. 58-75; Чекаленко Л.Д. Україна, Росія. Вчора, сьогодні, завтра. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. С. 32-48.
16. Багатовимірний расизм: початок і кінець / Укладач В.С. Огризко. Київ: ДП «ГДІП», 2023. 245 с.
17. Власенко В. ЄП: Голодомор в Україні – злочин геноциду. *DW*. 15 грудня 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/evroparlament-viznav-golodomor-19321933-rokiv-v-ukraini-genocidom/a-64105761>
18. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Труды по филологии. 1739-1758. Том 7. М.-Л., 1952; Ломоносов М.В. Избранные произведения. Л.: Советский писатель, 1990. 463 с.
19. Муратов «Никогда больше Россия и Украина не будут вместе, никогда эти народы не будут братьями». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jROOTV-Rf6A>
20. Как в 90-е «освобождали» Россию, и почему это закончилось диктатурой? URL: <https://prosleuet.media/details/2023-09-08-1990s/>
21. Шушпанова И.С. Особенности социально-политической консолидации российского общества и государства в условиях проведения специальной военной операции: социологический анализ. *Наука. Культура. Общество*. 2022. Т. 28, № 4. С. 97–108. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sotsialno-politicheskoy-konsolidatsii-rossiyskogo-obschestva-i-gosudarstva-v-usloviyah-provedeniya-spetsialnoy-voennoy>
22. Мереминская К. Третья сила. Что могло бы усилить влияние санкций. *Важные истории*. 7 сентября 2023. URL: <https://stories.media/opinions/2023/09/07/tretya-sila-chto-moglo-bi-usilit-vliyanie-sanktsii/>
23. З початку повномасштабної війни РФ заробила майже 550 млрд. євро на експорті нафти та газу. *New Voice*. 16 листопада 2023. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/world/geopolitics/rf-zarobila-550-mlrd-yevro-na-eksporti-nafti-ta-gazu-z-pochatku-viyini-novini-rosiji-50368671.html>; Fajobejelentest tett Oroszorszag. *Portfolio*. 2023. December 17. URL: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/2023.12.17/fajo-bejelentest-tett-oroszorszag-658197>
24. Ужвак П. Все плохое у нас еще впереди. *Важные истории*. 26 декабря 2022. URL: <https://stories.media/opinions/2022/12/26/vse-plochoe-u-nas-yeshche-vperedi/>; Mi folyik itt? Halalra itelt területen porogtek fel az oroszok. *Portofolio*. 2023. November 6. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20231106/mi-folyik-itt-halalra-itelt-terulet-en-porogtek-fel-az-oroszok-649845>
25. Путін готується до тривалої війни, щоб реалізувати «корейський сценарій» в Україні – полковник Грант. *EspressoTV*. 25 листопада 2023. URL: <https://espresso-tv/putin-gotuetsya-do-trivaloi-viyini-shchob-realizuvati-koreyskiy-stsenariy-v-ukraini-polkovnik-grant>
26. «Ну проявите фантазию!» Как российские компании оплачивают поставки. *Важные истории*. 27 июля 2023. URL: <https://stories.media/opinions/2023/07/27/nu-proyavite-fantaziyu-kak-rossiiskie-kompanii-oplachivayut-postavki/>
27. Валютный детокс. К чему привел уход России от долларов и евро в торговле. *Важные истории*. 18 июля 2023. URL: <https://stories.media/opinions/2023/07/18/valyutnii-detoks-k-chemu-privel-uchod-rossii-ot-dollarov-i-yevro-v-torgovle/>
28. Парцвания В. Бомба замедленного действия: как санкции истощают российское автомобилестроение. *Riddle*. 7 октября 2023. URL: <https://ridl.io/ru/bomba-zamedlennogo-dejstviya-kak-sanktsii-istoshhayut-rossijskoe-avtomobilestroenie/>

29. В России лишь пятая часть гражданских самолетов имеет только российскую регистрацию. *Black Sea News*. 01.11.2023. URL: <https://www.blackseanews.net/read/210340>
30. Москва «вылетела» из топ-50 ведущих научных центров мира. *Black Sea News*. 25.11.2023. URL: <https://www.blacksea-news.net/read/211292>
31. О чем молчит пропаганда: мечты и желания россиян. О некоторых мечтах россиян, согласно данным опросов. 20.09.2023. URL: <https://prosleduet.media/details/2023-09-20-dreams-of-russians/>
32. Путин выступил на Валдайском форуме. 5.10.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SuKAF8Grrfy>
33. Atomcsapassal fenyegetozik Putin jobbkeze. *Portfolio*. 2024. Január 11. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20240111/atomcsapassal-fenyegetozik-putyin-jobbkeze-662379>
34. Выступление Путина на заседании Всемирного русского народного собора. 28.11.2023. URL: <https://ria.ru/20231128/putin-1912378747.html>
35. Баланчук І. Лінія з Путіним: росіян найбільше цікавить, коли закінчиться війна – опитування. *Українська правда*. 6 грудня 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/6/7431871/>
36. Леонова О. У Зеленського озвучили перспективи проведення переговорів із Росією. *Новини Live*. 29 листопада 2023. URL: <https://vijna.novyny.live/u-zelenskogo-ozvuchili-perspektivi-provedennia-peregovoriv-iz-rosiiei-135139.html>
37. Сподіваємося, республіканці почули послання: у Білому домі прокоментували прес-конференцію Путіна. *Слово і діло*. 15 грудня 2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/12/15/novyna/politik/spodivayemosya-respublikanczi-pochuly-poslannya-u-bilomu-domi-prokomentuvaly-preskonferencziyu-putina>
38. ЄС ухвалив 12-й пакет санкцій проти Росії. *Укрінформ*. 18.11.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3801723-es-shvaliv-12j-paket-sankcij-proti-rosii.html>
39. Що відомо про 13-й і 14-й санкційні пакети ЄС проти рф. *UA.NEWS*. 25 грудня 2023. URL: <https://ua.news/ua/ukraine/chto-yzvestno-o-13-m-y-14-m-stantsyonnyh-paketah-evrosoyuza-protyv-rf>
40. У запеклій війні України проти російської агресії першим капітулює Захід. *Економічні новини*. 28 листопада 2023. URL: <https://enovosty.com/uk/service-ukr/topnews-ukr/full/2811-u-zapekljij-vijni-ukraini-proti-rosijskoj-agresii-pershim-kapitulyuye-zaxid>
41. Kovács F. Ez fog történni, ha Oroszország megnyeri a háborút. *Index*. 2023. December 23. URL: <https://index.hu/kulfold/2023/12/23/haboru-orosz-ukran-konfliktus-oroszorszag-gyozelem/>
42. На Заході арештовано російських активів на \$ 320-350 млрд – Мін'юст. *Black Sea News*. 25.11.2023. URL: <https://www.blacksea-news.net/read/211274>
43. Зеленський назвав найбільшій втрату для рф. *ASPI News*. 06.1.2024. URL: <https://aspi.com.ua/news/politika/zelenskiy-nazvav-naybolyuchishu-vtratu-dlya-rf#gsc.tab=0>
44. Бюджет - 2024 - стагнация и спекуляция. *Совет по внешней и оборонной политике*. 8.10.2023. URL: <https://svop.ru/main/49462/budzhzet-2024-stagnaciya-i-spekulyaciya/2023-10-08/>
45. Грозовский Б. Военный бюджет хорошего настроения. *Важные истории*. 2 октября 2023. URL: <https://istories.media/opinions/2023/10/02/voennii-byudzhzet-khoroshego-nastroeniya/>
46. Влада рф вимагає від великих компаній продати долари, щоб врятувати рубль. *Інформаційний спротив*. 10.10.2023. URL: <https://sprotyv.info/ekonomika/vlada-rf-vimagae-vid-velikih-kompanij-prodati-dolari-shhob-vryatuvati-rubel/>
47. Кабмин РФ рассмотрит уточненный макропрогноз на 2024-26 гг. *Интерфакс*. 22 сентября 2023. URL: <https://www.interfax.ru/business/922071>
48. Катасонов В.Ю. Экономическая траектория России. Прогнозы на 2024 год. *Русское экономическое общество*. URL: <https://reosh.ru/valentin-katasonov-ekonomicheskaya-traektoriya-rossii-prognozy-na-2024-god.html>

49. Putyin: megtalaltak a kibuvokat a szankciok alol, szarnyal az orosz gazdasag. *Portfolio*. 2023. Január 11. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20240111/putyin-megtalaltak-a-kibuvokat-a-szankciok-alol-szarnyal-az-orosz-gazdasag-662257>
50. Мюрид Э. Нулевая рентабельность. *Каспаров.ru* 09.01.2024. URL: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=659D681D16C53>
51. Maris beindult a lejaratogepezet Putyin egyetlen kihivoja ellen. *Portfolio*. 2023. December 21. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20231221/maris-beindult-a-lejaratogepezet-putyin-egyetlen-kihivoja-ellen-659141>
52. Цих виборів не буде: дипломат Огрізко про 5-й термін Путіна. *Еспресо*. 25 листопада 2023. URL: <https://espresso.tv/tsikh-viboriv-ne-bude-diplomat-ogrizko-pro-5-y-termin-putina>

References

1. Kizilov, V. (2023). Russkiye lovushki. Glavnyye institutsional'nyye oshibki noveyshey istorii Rossii. *The Insider*. 14 dekabya. [Online]. Available from: <https://theins.ru/opinions/kizilov/267618> [In Russian].
2. Korzhikhina, T.P., Figatner, Yu.Yu. (1993). Sovetskaya nomenklatura: stanovleniye, mekhanizmy deystviya. *Voprosy istorii*, 7, pp. 25-38. [In Russian].
3. Hordiyenko, M. (2016). Totalitarnyy syndrom Rosiyi: vid komunizmu do ekzal'tovano ho rashyzmu. *Rosiy's'ka okupatsiya i deokupatsiya Ukrayiny: istoriya, suchasni zahrozy ta vyklyky s'ohodennya: Materialy Vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi* (Kyiv, 2016 r.). Kyiv: "MP Lesya", pp. 89-98. [In Ukrainian].
4. Zdravomyslov, A.I. (1995). Ukraina i Rossiya v postsovetском prostranstve. *Ukraina i Rossiya v novom geopoliticheskom prstranstve (Materialy kruglogo stola)*. Kiev, pp. 10-18. [In Russian].
5. Kremen', V. (1995). Ukrainsko-rossiyskiye otnosheniya: sushchnost' i perspektivy. *Ukraina i Rossiya v novom geopolicheskom prostranstve (Materialy kruglogo stola)*. Kiev, pp. 18-27. [In Russian].
6. Nagornaya, L., Shapoval, Yu. (1995). Ukrainsko-rossiyskiye otnosheniya v istoriko-politicheskom kontekste: sovremennyye otsenki. *Ukraina i Rossiya v novom geopolicheskom prostranstve (Materialy kruglogo stola)*. Kiev, pp. 57-76. [In Russian].
7. Pyrozhkov, S.I., Hubs'kii, V.V., Sukhorukov, A.I. (eds) (2000). *Ukrayina-Rosiya: problemy ekonomichnoyi vzayemodopomohy. Monohrafiya*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Savchenko, O. (2019). *Antyukrayinets', abo Volya do borot'by, porazky chy zrady*. Kyiv. [In Ukrainian].
9. Uvarov, A. (2023). Ukraina i Rossiya: simvolicheskyy demontazh otnosheniy. *Riddle*. 5 oktyabrya. [Online]. Available from: <https://ridl.io/ru/ukraina-i-rossiya-simvolicheskij-demontazh-otnoshenij/> [In Russian].
10. Pirozhkov, S.I. (1995). Ukrainsko-rossiyskiye otnosheniya v kontekste natsional'noy bezopasnosti. *Ukraina i Rossiya v novom geopolicheskom prostranstve (Materialy kruglogo stola)*. Kiev, pp. 27-35. [In Russian].
11. Bogdanovich, V.Yu., Manachins'kiy, A.Ya., Butenko, S.G. (2006). Konflikty i voyny posle raspada SSSR. Zhitomir: Poles'ye. [In Russian].
12. Movchan, A. (2016). Korotko o glavnom: Rossiyskaya ekonomika v XXI veke. *Carnegie Endowment for International Peace*. 26 aprelya. [Online]. Available from: <https://carnegiemoscow.org/2016/04/26/ru-pub-63431> [In Russian].
13. Matuzko, R.I. (2013). *Ukrayina i svit. Heopolityka, vyrobnystvo, ekonomika*. Kyiv. [In Ukrainian].
14. (2019). *Analiticheskyy doklad "Rossiya v mezhdunarodnykh reytingakh"*. Moskva. <https://roscongress.org/upload/medialibrary/66f/200-Doklad> [In Russian].
15. Fihurnyy, Yu.S. (2016). Istorychni vytoky ta paraleli rosiys'koyi ahresiyi proty Ukrayiny ta ukrayintsiv na prykladi politychnoyi diyal'nosti Petra Kal'nyshevs'koho. *Rosiy's'ka okupatsiya i deokupatsiya Ukrayiny: istoriya, suchasni zahrozy ta vyklyky s'ohodennya: Materialy*

- Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Kyiv, 2016 r.). Kyiv: "MP Lesya", pp. 58-75; Chekalenko, L.D. (2016). *Ukrayina, Rosiya. Vchora, s'ohodni, zavtra. Rosiys'ka okupatsiya i deokupatsiya Ukrayiny: istoriya, suchasni zahrozy ta vyklyky s'ohodennya: Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (Kyiv, 2016 r.). Kyiv: "MP Lesya", pp. 32-48. [In Ukrainian].
16. Ohryzko, V.S. (eds) (2023). *Bahatovymirnyy rashyzm: pochatok i kinets'*. Kyiv: DP "HDIP". [In Ukrainian].
17. Vlasenko, V. (2022). EP: Holodomor v Ukrayini – zlochyn henotsydu. *DW*. 15 hrudnya. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/uk/evroparlament-viznav-golodomor-19321933-rokiv-v-ukraini-genocidom/a-64105761> [In Ukrainian].
18. Lomonosov, M.V. (1952). *Polnoye sobraniye sochineniy. Trudy po filologii. 1739-1758*. Tom 7. Moskva-Leningrad; Lomonosov, M.V. (1990). *Izbrannyye proizvedeniya*. Leningrad: Sovetskiy pisatel'. [In Russian].
19. Muratov "Nikogda bol'she Rossiya i Ukraina ne budut vmeste, nikogda eti narody ne budut brot'yami". [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=jROOTV-Rf6A> [In Russian].
20. Kak v 90-ye "osvobozhdali" Rossiyu, i pochemu eto zakonchilos' diktaturoy? [Online]. Available from: <https://prosleduet.media/details/2023-09-08-1990s/> [In Russian].
21. Shushpanova, I.S. (2022). Osobennosti sotsial'no-politicheskoy konsolidatsii rossiyskogo obshchestva i gosudarstva v usloviyakh provedeniya spetsial'noy voyennoy operatsii: sotsilogicheskyy analiz. *Nauka. Kul'tura. Obshchestvo*, Vol. 28, No. 4, pp. 97–108. [Online]. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sotsialno-politicheskoy-konsolidatsii-rossiyskogo-obshchestva-i-gosudarstva-v-usloviyah-provedeniya-spetsialnoy-voennoy> [In Russian].
22. Mereminskaya K. (2023). Tret'ya sila. Chto moglo by usilit' vliyaniye sanktsiy. *Vazhnyye istorii*. 7 sentyabrya. [Online]. Available from: <https://stories.media/opinions/2023/09/07/tretya-sila-chto-moglo-bi-usilit-vliyanie-sanktsii/> [In Russian].
23. Z pochatku povnomasshtabnoyi viyny RF zarobyla mayzhe 550 mlrd. yevro na eksporti nafty ta hazu. (2023). *New Voice*. 16 lystopada. [Online]. Available from: <https://biz.nv.ua/ukr/world/geopolitics/rf-zarobila-550-mlrd-yevro-na-eksporti-nafti-ta-gazu-z-pochatku-viyni-novini-rosiji-50368671.html> [In Russian]; Fajo bejelentest tett Oroszorszag. (2023). *Portfolio*. December 17. [Online]. Available from: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/2023.12.17/fajo-bejelentest-tett-oroszorszag-658197> [In Hungarian].
24. Uzhvak, P. (2022). Vse plokhoye u nas yeshche vpered. *Vazhnyye istorii*. 26 dekabrya. [Online]. Available from: <https://stories.media/opinions/2022/12/26/vse-plochoe-u-nas-yeshche-vpered/> [In Russian]; Mi folyik itt? Halalra itelt területen porogtek fel az oroszok. (2023). *Portfolio*. November 6. [Online]. Available from: <https://www.portfolio.hu/global/20231106/mi-folyik-itt-halalra-itelt-terulet-en-porogtek-fel-az-oroszok-649845> [In Hungarian].
25. Putin hotuyet'sya do tryvaloyi viyny, shchob realizuvaty "koreys'kyy stsenariy" v Ukrayini – polkovnyk Hrant. (2023). *EspresoTV*. 25 lystopada. [Online]. Available from: <https://espresso-tv/putin-gotuetsya-do-trivaloi-viyni-shchob-realizuvati-koreyskiy-stsenariy-v-ukraini-polkovnik-grant> [In Ukrainian].
26. "Nu proyavite fantaziyu!" Kak rossiyskiye kompanii oplachivayut postavki. (2023). *Vazhnyye istorii*. 27 iyulya. [Online]. Available from: <https://stories.media/opinions/2023/07/27/nu-proyavite-fantaziyu-kak-rossiyskiye-kompanii-oplachivayut-postavki/> [In Russian].
27. Valyutnyy detoks. K chemu privel ukhod Rossii ot dollarov i yevro v torgovle. (2023). *Vazhnyye istorii*. 18 iyulya. [Online]. Available from: <https://stories.media/opinions/2023/07/18/valyutni-detoks-k-chemu-privel-uchod-rossii-ot-dollarov-i-yevro-v-torgovle/> [In Russian].

28. Partsvaniya, V. (2023). Bomba zamedlennogo deystviya: kak sanktsii istoshchayut rossiyskoye avtomobilstroyeniye. *Riddle*. 7 oktyabrya. [Online]. Available from: <https://ridl.io/ru/bomba-zamedlennogo-deystviya-kak-sanktsii-istoshchayut-rossijskoe-avtomobilestroenie/> [In Russian].
29. V Rossii lish' pyataya chast' grazhdanskikh samoletov imeyet tol'ko rossiyskuyu registratsiyu. (2023). *Black Sea News*. 1 Noyabrya. [Online]. Available from: <https://www.blackseanews.net/read/210340> [In Russian].
30. Moskva "vyletela" iz top-50 vedushchikh nauchnykh tsentrom mira. (2023). *Black Sea News*. 25 Noyabrya. [Online]. Available from: <https://www.blacksea-news.net/read/211292> [In Russian].
31. O chem molchit propaganda: mechty i zhelaniya rossiyan. O nekotorykh mechtakh rossiyan, soglasno dannym oprosov. 20 sentyabrya 2023. [Online]. Available from: <https://prosleduet.media/details/2023-09-20-dreams-of-russians/> [In Russian].
32. Putin vystupil na Valdayskom forumе. 5.10.2023. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch&y=SuKAF8Grrfy> [In Russian].
33. Atomcsapassal fenyegetozik Putyin jobbkeze. (2024). *Portfolio*. Január 11. [Online]. Available from: <https://www.portfolio.hu/global/20240111/atomcsapassal-fenyegetozik-putyin-jobbkeze-662379> [In Hungarian].
34. Vystupleniye Putina na zasedanii Vsemirnogo russkogo narodnogo sobora. 28.11.2023. [Online]. Available from: <https://ria.ru/20231128/putin-1912378747.html> [In Russian].
35. Balanchuk, I. (2023). Liniya z Putinyem: rosiyan naybil'she tsikavyt', koly zakincht'sya viyna – opytuvannya. *Ukrayins'ka pravda*. 6 hrudnya. [Online]. Available from: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/12/6/7431871/> [In Ukrainian].
36. Leonova, O. (2023). U Zelens'koho ozvuchyly perspektyvy provedennya perehovoriv iz Rosiyeyu. *Novyny Live*. 29 lystopada. [Online]. Available from: <https://vijna.novyny.live/u-zelenskogo-ozvuchili-perspektivi-provedennia-peregovoriv-iz-rosiieiu-135139.html> [In Ukrainian].
37. Spodivayemosya, respublikantsi pochuly poslannya: u Bilomu domi prokomentuvaly preskonferentsiyu Putina. (2023). *Slovo i dilo*. 15 hrudnya. [Online]. Available from: <https://www.slovoidilo.ua/2023/12/15/novyna/politik/spodivayemosya-respublikanczi-pochuly-poslannya-u-bilomu-domi-prokomentuvaly-preskonferencziyu-putina> [In Ukrainian].
38. ES ukhvalyv 12-y paket sanktsiy proty Rosiyi. (2023). *Ukrinform*. 18 lystopada. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3801723-es-shvaliv-12j-paket-sankcij-proti-rosii.html> [In Ukrainian].
39. Shcho vidomo pro 13-y i 14-y sanktsiyni pakety ES proty rf. (2023). *UA.NEWS*. 25 hrudnya. [Online]. Available from: <https://ua.news/ua/ukraine/chto-yzvestno-o-13-m-y-14-m-stantsyonnyh-paketah-evrosoyuza-protyv-rf> [In Russian].
40. U zapekliy viyni Ukrayiny proty rosiys'koyi ahresiyi pershym kapitulyuye Zakhid. (2023). *Ekonomichni novyny*. 28 lystopada. [Online]. Available from: <https://enovosty.com/uk/service-ukr/topnews-ukr/full/2811-u-zapekliy-vijni-ukraini-proti-rosijskoj-agresii-pershim-kapitulyuye-zaxid> [In Ukrainian].
41. Kovács, F. (2023). Ez fog tortenni, ha Oroszország megnyeri a háborút. *Index*. December 23. [Online]. Available from: <https://index.hu/kulfold/2023/12/23/haboru-orosz-ukran-konfliktus-oroszország-gyozelem/> [In Hungarian].
42. Na Zakhodi areshovano rosiys'kykh aktyviv na \$ 320-350 mlrd – Min"yust. (2023). *Black Sea News*. 25 lystopada. [Online]. Available from: <https://www.blacksea-news.net/read/211274> [In Ukrainian].
43. Zelens'kyy nazvav naybolyuchishu vtratu dlya rf. (2024). *ASPI News*. 6 sichnya. [Online]. Available from: <https://aspi.com.ua/news/politika/zelenskiy-nazvav-naybolyuchishu-vtratu-dlya-rf#gsc.tab=0> [In Ukrainian].

44. Byudzhnet - 2024 - stagnatsiya i spekulyatsiya. Sovet po vneshney i oboronnoy politike. 8.10.2023. [Online]. Available from: <https://svop.ru/main/49462/budzhnet-2024-stagnatsiya-i-spekulyatsiya/2023-10-08/> [In Russian].
45. Grozovskiy, B. (2023). Voyennyy byudzhnet khoroshego nastroyeniya. *Vazhnyye istorii*. 2 oktyabrya. [Online]. Available from: <https://stories.media/opinions/2023/10/02/voennii-byudzhnet-khoroshego-nastroeniya/> [In Russian].
46. Vlada rf vymahaye vid velykykh kompaniy prodaty dolary, shchob vryatuvaty rubl'. (2023). *Informatsiynyy sprotyv*. 10 zhovtnya. [Online]. Available from: <https://sprotyv.info/ekonomika/vlada-rf-vimagae-vid-velikih-kompanij-prodati-dolari-shhob-vryatuvaty-rubel/> [In Ukrainian].
47. Kabmin RF rassmotrit utochnenny makroprognoz na 2024-26 gg. (2023). *Interfaks*. 22 sentyabrya. [Online]. Available from: <https://www.interfax.ru/business/922071> [In Russian].
48. Katasonov, V.Yu. Ekonomicheskaya traektoriya Rossii. Prognozy na 2024 god. *Russkoye ekonomicheskoye obshchestvo*. [Online]. Available from: <https://reosh.ru/valentin-katasonov-ekonomicheskaya-traektoriya-rossii-prognozy-na-2024-god.html> [In Russian].
49. Putyin: megtalaltak a kibuvokat a szankciok alol, szarnyal az orosz gazdasag. (2023). *Portfolio*. Január 11. [Online]. Available from: <https://www.portfolio.hu/global/20240111/putyin-megtalaltak-a-kibuvokat-a-szankciok-alol-szarnyal-az-orosz-gazdasag-662257> [In Hungarian].
50. Myurid, E. (2024). Nulevaya rentabel'nost'. *Kasparov.ru* [Online]. Available from: <https://www.kasparov.ru/material.php?id=659D681D16C53> [In Russian].
51. Maris beindult a lejaratogepezet Putyin egyetlen kihivoja ellen. (2023). *Portfolio*. December 21. [Online]. Available from: <https://www.portfolio.hu/global/20231221/maris-beindult-a-lejaratogepezet-putyin-egyetlen-kihivoja-ellen-659141> [In Hungarian].
52. Tsykh vyboriv ne bude: dyplomat Ohryzko pro 5-y termin Putina. (2023). *Espresso*. 25 lystopada. [Online]. Available from: <https://espresso.tv/tsikh-viboriv-ne-bude-diplomat-ogrizko-pro-5-y-termin-putina> [In Ukrainian].

Derzhaliuk M., Derzhaliuk O. The Ruscist Regime Dooms Russia to Serious Shocks.

The article analyzes the development of the Russian Federation during the 33 years after independence. It was noted that during the first years, decisive measures were taken to dismantle the communist regime, all its key institutions, and introduce in its place a democratic and legal system, a market economy on a multi-system basis, the modernization of its leading industries, the development of the socio-economic sphere and the provision of the primary needs of citizens, solving international problems in the country itself.

In foreign policy, the leadership of the Russian Federation sought to form equal, democratic and mutually beneficial relations, especially with such world centers as the EU and the Atlantic countries. The same principles were initiated in relation to other world regions and states, in particular, in relation to the post-Soviet countries that continued to cooperate within the framework of the CIS.

Since the beginning of the 21st century, the departure of the Russian Federation from the democratic values developed by Western civilization began, since a number of provisions regarding the transformation of socio-political, socio-economic and national development, which were recommended for borrowing, ran counter to the interests of Russia and contradicted the national idea. In the activities of the new elite of the Russian Federation, their own geopolitical and geoeconomic interests, which were aimed at reviving the positions of the great powers in the world, ensuring the security and integrity of the multinational state, were increasingly strengthened.

At the final stage of transformational transformations in the Russian Federation, the final establishment of a totalitarian model of the state system took place, the main features of which were: in domestic politics – over-centralism, dictatorship, militarism, revival and development of the Military Industry; on the international arena – revanchist and aggressive policy; it is increasingly

obvious that the principles of peaceful coexistence, equal cooperation, and the strengthening of the dominance of its geopolitical interests are being ignored.

It is emphasized that the establishment of a dictatorial model of the state system in post-Soviet Russia took place primarily because the tsarist-imperial centralist and great-state traditions most corresponded to the implementation of its tasks in domestic and foreign policy.

It is proved that the dominance of internal rather than external factors was the reason for the inability of the Russian Federation to form a progressive political-legal, democratic and economic model of the development of the state and society, to build international relations, in particular with neighboring states, on a legal, competitive and mutually beneficial basis.

It was noted that the growing aggressive policy of the Russian Federation towards Ukraine and other countries did not receive timely and appropriate countermeasures from world states and international organizations. Only the heroic resistance of the Ukrainian nation to the invaders forced the collective West to provide active assistance to Ukraine and to introduce effective sanctions against the Russian Federation.

It is emphasized that the war of aggression of the Russian Federation against Ukraine, the annexation of part of its territories, the barbaric destruction of the civilian population and industrial infrastructure are aimed at the liquidation of the Ukrainian state and the Ukrainian nation, the colonization of its territory. The ideology of ruscism must be condemned and banned at the international level and its bearers and those involved in the commission of crimes must be punished.

Keywords: *the Russian Federation, the formation of the state, traditions, the model of power, the social sphere, international relations, aggressive politics, ruscism, the war against Ukraine, Western sanctions, the isolation of the Russian Federation.*

УДК 94 (327.7:477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-4>

Мелещенко Т.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>

УКРАЇНА-НАТО: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПАРТНЕРСТВА

Стаття містить огляд еволюції відносин Україна-НАТО від початку незалежності нашої держави до сьогодні. Авторка зробила спробу визначити та охарактеризувати основні періоди формування відносин Україна-НАТО, означити ключові проблеми розвитку партнерства. Констатується, що на початку незалежності, Україна обрала нейтральний та позаблоковий статус, а далі задекларувала багатовекторність як основу зовнішньої безпекової політики, що була історично обумовленою необхідністю у перехідний період. Водночас Україна залишалася в полі інтересів Росії, яка прагнула відновити свої позиції на пострадянському просторі, а тому не мала можливості повноцінно інтегруватися до євроатлантичних структур.

Через складне геополітичне становище Україна була змушена маневрувати між Сходом і Заходом щоб утвердитися в міжнародному полі та зайняти своє місце в європейській архітектурі безпеки. В 1990-і рр. відносини Україна-НАТО розвивалися досить жваво, але не достатньо для того, щоб Україна стала членом НАТО. Однак, Україна спромоглася здобути статус особливого партнера, що у подальшому сприяло поглибленню двосторонніх відносин.

У 2000-х рр. спочатку відбулася активізація відносин Україна-НАТО, а з приходом до влади В. Януковича Євроатлантичну інтеграцію України було призупинено. Ситуація змінилася після Революції Гідності, коли до влади прийшли демократичні проєвропейські сили. Подальша політика спрямована на поглиблення відносин України з Альянсом. Україна остаточно визначилася зі своїм курсом, однак для успішної інтеграції потрібно виконати необхідні умови. Також зі свого боку НАТО має проводити більш цілеспрямовану політику не зважаючи на Росію, яка не є такою сильною, як створила про себе образ шляхом пропаганди. Україна отримує беззаперечну підтримку Альянсу, але, на жаль, цього не достатньо для припинення війни та відновлення територіальної цілісності. Вступ України до НАТО гарантував би з одного боку безпеку України, а з іншого укріпив цінності Альянсу. Тому НАТО потрібно більше рішучості у приєднанні України до Альянсу.

Ключові слова: Україна, НАТО, безпека, оборона, політика, стратегічне партнерство, євроатлантична інтеграція.

Кінець ХХ ст. ознаменувався кардинальними змінами у сфері міжнародних відносин. Найбільш знаковим явищем стала зміна біполярного світу на багатополосний. Розпад СРСР, як одного з центрів сили, сприяв процесам суспільно-політичної трансформації на європейському континенті. Переважна більшість країн, що тривалий час перебувала під комуністичним впливом, обрала орієнтиром розвитку демократизацію суспільства, ринкову економіку та євроатлантичну інтеграцію. Внутрішньополітичний вектор країн, що звільнилися від радянського впливу, спрямовувався на подолання економічної відсталості, формування ціннісних орієнтирів, утвердження демократії, забезпечення прав і свобод людини та розвиток громадянського суспільства.

Не менш важливим став зовнішньополітичний вектор. Відбувалася переорієнтація і відхід від того центру сили, який раніше був представлений комуністичним блоком. Посткомуністичні країни включилися у процес глобалізації, що передбачав сповідування європейських цінностей й включав безпековий компонент, що базувався на співробітництві у військовій сфері та прагненні до вступу в НАТО.

Сама ж Організація Північноатлантичного договору перейшла до політичної та військової трансформації своїх структур з метою адаптувати Альянс до нової ситуації в сфері безпеки. Ці наміри були зафіксовані у «Лондонській декларації про трансформований Північноатлантичний альянс» схваленій у липні 1990 р. [1]. І вже через рік у 1991 р. на Римському саміті НАТО представила Стратегічну концепцію із баченням загальних підходів до безпеки на основі діалогу, співпраці та збереження потенціалу колективної оборони. Передбачалися радикальні зміни в збройних силах НАТО, зокрема їх значне скорочення, посилення мобільності, гнучкості та спроможності адаптуватись до різних непередбачуваних ситуацій, розширення використання багатонаціональних формувань та адаптація оборонного планування Альянсу. [2]. Ще одним документом, який визначав майбутні завдання і політику НАТО щодо загальної інституційної структури майбутньої європейської безпеки стала «Декларація про мир і співробітництво» [3]. Альянс прагнув поширення свого впливу, налагодження діалогу та співробітництва, встановлення широких контактів та партнерських відносин з метою здійснення колективної оборони, посилення стабільності та безпеки в Європі.

У цей історичний період у надзвичайно складній ситуації опинилася Україна, яка здобувши незалежність мала визначитися як будувати свої відносини і з країнами колишнього СРСР і з європейськими державами. Це питання ускладнювалося тим, що Москва постійно тримала Україну в полі своїх інтересів, прагнула відродження імперського союзу та сприймала рух України до євроатлантичного партнерства як особисту загрозу. Така позиція російської держави вплинула на визначення та розвиток зовнішньої політики України, особливо щодо євроатлантичної інтеграції, що мало свої наслідки і в майбутньому.

То ж метою дослідження є аналіз історичної ретроспективи взаємовідносин України – НАТО, виокремлення помилок, які були допущені в процесі формування зовнішньої політики, розкриття сучасного становища взаємин та визначення перспектив євроатлантичної інтеграції України.

Тема дослідження є надзвичайно актуальною. Питання інтеграції України до НАТО та її місця у формуванні європейської системи безпеки є об'єктом наукових інтересів багатьох дослідників. Серед імен науковців можна виокремити такі Л. Алексієвець, М. Алексієвець [4], В. Горбулін [5], Б. Гуменюк [6], А. Кудряченко [7], О. Палій [8], Г. Перепелиця [9], І. Тодоров [10], С. Троян [11] та інші.

Україна пройшла шлях від позаблоковості й багатовекторності у зовнішній політиці до чіткого курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. На початку свого незалежного функціонування було важко позбутися російського впливу, тому основним напрямком стратегічного партнерства залишалося партнерство з Російською Федерацією. Росія не могла допустити, щоб сусідня держава інтегрувалася до НАТО і в неї був би спільний кордон з країною НАТО. Таке партнерство призвело до того, що Україна мала шукати можливі шляхи співпраці з НАТО, але щоб зберегти свою цілісність і незалежність змушена була маневрувати між Сходом і Заходом. Тому можна вважати, що позаблоковість та багатовекторність зовнішньої політики України на початку незалежності була необхідною.

Окреслену позицію підтримує й історик О. Палій, який зазначає, що Росія завдяки організації різноманітних інтеграційних ініціатив, намагається утвердити себе в якості інтеграційного центру на пострадянському просторі, і їй дуже важливо втягнути в це Україну – найбільшу територіально державу Європи яка має ключове стратегічне розташування стосовно одразу до кількох регіонів (Чорноморського, Північнокавказького, Центральноєвропейського, Балканського). І ще крім того, Росія усвідомлює, що без України вона втрачає статус євразійської імперії, тому такими настирливими були прагнення включити її до СНД [8, с. 74-75].

Ще один сучасний дослідник С. Троян, визначає, що Москва намагалася розглядати весь пострадянський простір як зону «легітимних», життєво важливих своїх інтересів. Але Україна і Росія мали діаметрально протилежні погляди на СНД. Україна вбачала у Співдружності організацію у якій Україна перебуватиме лише до часу подальшої інтеграції з Об'єднаною Європою. Тобто СНД виступає як механізм «цивілізованого розлучення» республік колишнього СРСР. А Росія, розглядала СНД як проміжну форму відновлення колишньої імперської державності [11, с. 26].

Однак Україна шукала шляхи гарантування безпеки і зайняла обережну позицію входження у майбутньому в європейську систему колективної безпеки. І хоча з 1992 р. почалися активні контакти з НАТО, у Воєнній доктрині України, від 19 жовтня 1993 р., було зафіксовано статус позаблоковості. Йшлося про наступне: «Україна виступає за створення всеохоплюючих систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки. Дотримуючись позаблокового статусу, Україна сприяє створенню надійних міжнародних механізмів та загальноєвропейської структури безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях з метою зміцнення довір'я і партнерства на основі принципів взаєморозуміння і відкритості у воєнно-політичній діяльності» [12].

Україну для НАТО і НАТО для України відкрив сьомий Генеральний секретар НАТО, німецький політик, дипломат та військовий М. Вернер, який 22-23 лютого 1992 р. прибув з першим візитом до Києва. Він офіційно запросив

Україну до участі в РПАС (Рада північноатлантичної співпраці) і вже 10 березня 1992 р. вона стала її членом, а 8 липня 1992 р. Президент України Л. Кравчук здійснив візит до штаб-квартири Альянсу в Брюсселі [13]. Важливим кроком у розвитку відносин між Україною і НАТО стало відкриття у вересні 1992 р. Посольства України в Брюсселі, яке стало контактною платформою між Україною та НАТО. Відправною точкою, коли Україна спробувала більш сміливо окреслити вектори зовнішньополітичного спрямування стало визначення статусу України Постановою Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. [14].

Цей документ задекларував, що Україна виступає за створення всеохоплюючих міжнародних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них базовим компонентом своєї національної безпеки. Ми заявили, що маємо розвивати широке співробітництво з іншими державами, зокрема сусідніми, та міжнародними організаціями, включаючи військово-політичні задля побудови ефективних механізмів європейської регіональної та глобальної безпеки.

Україна у цій же постанові задокументувала, що «з огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки». Свою військову доктрину Україна визначила як оборонну, яка передбачає налагодження військово-політичного співробітництва з іншими, насамперед, сусідніми державами та міжнародними організаціями, зокрема НАТО» [14].

У цитованому документі простежується еволюція підходу України до співпраці з НАТО. Але була б хибною думка, що цей документ чітко визначав орієнтацію нашої держави на вступ до НАТО. Тут, радше, можна говорити про загальну європейську архітектуру безпеки. Але Україна, займаючи обережну позицію, заявила про можливість у разі необхідності та зміни умов поглиблювати співпрацю у безпековій сфері з різними блоками. Враховуючи тогочасну геополітичну ситуацію, українська влада розуміла, що суб'єктність держави на міжнародній арені, залежить від того як і до яких інтеграційних процесів Україна буде залучена. В цих умовах потрібно було вибудовувати свій індивідуальний шлях таким чином, щоб не призвести до ескалації відносин з Росією та зберегти цілісність держави.

Ще одним важливим кроком для України стало приєднання до програми Партнерства заради миру (ПЗМ). 8 лютого 1994 р. підписано рамковий документ, який проголошував, що: «Це Партнерство започатковується як вираз спільної переконаності у тому, що стабільність і безпека в Євро-Атлантичному регіоні може бути досягнута лише шляхом співробітництва і спільних дій.

Захист та підтримка основних прав і свобод людини, забезпечення свободи, справедливості й миру шляхом демократії є загальними цінностями, які мають основоположне значення для Партнерства» [15].

Цей документ мав на меті дещо ширший контекст ніж збереження миру, було задекларовано захист демократичних цінностей та прав людини. Як влучно сказав тогочасний міністр закордонних справ А. Зленко, схваливши програму ПЗМ, Україна підтвердила свої фундаментальні політичні пріоритети та вибір на користь повернення в Європу, від якої вона була штучно відмежована [16, с. 60]. Формально процедура приєднання України до програми ПЗМ завершилась ухваленням Індивідуальної програми партнерства між Україною і НАТО 14 вересня 1995 р., через півтора року після підписання Рамкового документа ПЗМ. Приєднання до програми ПЗМ зумовило пріоритетність інтеграції до євроатлантичних структур. І тут мова йшла не лише про безпеку, а й про співпрацю в економічній та політичній сферах.

Що стосується самого Альянсу, то Брюссельський саміт 1994 р. та ПЗМ започаткували трансформацію НАТО та створили передумови для його подальшого розширення. Початком процесу розширення став Мадридський саміт, який відбувся у липні 1997 р., у результаті якого Польща, Чехія та Угорщина пізніше стали членами НАТО. Україна в результаті Мадридського саміту в липні 1997 р. підписала з Організацією північноатлантичного договору «Хартію про особливе партнерство». Хартія зафіксувала політичні зобов'язання сторін на найвищому рівні і визначила необхідність «розширити та посилити своє співробітництво та розвивати особливе та ефективне партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності та спільних демократичних цінностей в Центральній-Східній Європі» [17]. Таким чином Україні було офіційно відведено, хоча й переважно пасивну, але окрему роль у системі європейської безпеки.

Хартія про особливе партнерство відіграла для України позитивну роль. Вона сприяла військовій реформі, передбачала постійно діючий механізм консультацій, політичну підтримку, економічну та військову допомогу. Україна стала невід'ємною частиною субрегіону Центрально-Східної Європи. Однак Хартія мала і слабкі місця. Найчастіше експерти висловлювали такі зауваження: ініціатива в тлумаченні змісту хартії належала керівництву Альянсу; набуття Україною статусу партнера НАТО не відкривало прямого шляху до системи колективної оборони Альянсу [18, с. 10].

Попри певні вади, підписання Хартії засвідчило принципову позицію НАТО щодо підтримки суверенітету України, її незалежності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, демократичного розвитку та економічного процвітання як ключових факторів стабільності і безпеки в Євроатлантичному регіоні, визнання України невід'ємною складовою частиною ЦСЄ, підтримки курсу України на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур [16, с. 60].

Отже, Мадридська Хартія стала певним рамковим документом, який визначив напрями та шляхи практичної співпраці. У цей період відбулося офіційне закріплення партнерства Україна-НАТО, яке сприяло просуванню вперед на шляху формування власне європейської системи безпеки і оборони.

Вдосконаленню співпраці Альянсу з країнами партнерами сприяла Рада Євро-атлантичного партнерства (РЄАП) заснована у травні 1997 р. Вона забезпечувала загальні рамки для проведення консультацій з політичних питань і проблем безпеки та вдосконалення співпраці у Партнерстві заради миру. У грудні 1997 р. РЄАП прийняла План дій на 1998-2000 рр. У відповідь на бажання своїх членів розвивати більш дійове і практичне партнерство між собою.

Якщо оцінювати відносини Україна-НАТО у 1990-х рр., то у 1990-1994 рр. Україна зробила кроки до міжнародної суб'єктності заявивши про незалежність та підкріпивши її документами та дипломатичними стосунками. Наступні роки – 1994-1997 ознаменувалися укладенням низки угод про партнерство та співробітництво з НАТО. Період 1998-2000 рр. позначився продовженням політики багатовекторності.

На розвиток відносин Україна-НАТО свій відбиток наклала пропаганда та міфотворчість створювана і нав'язувана північним сусідом та прихильниками «руського мира» в Україні. Образ НАТО змальовувався як негативний, загарбницький, руйнівний [19]. І до нині позицією Росії залишається неприйнятність кордону з країною НАТО, заяви про спільність народів та територіальні претензії. Зокрема такий погляд викладено у відносно нещодавній антинауковій та антиісторичній пропагандистській статті В. Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев» [20]. Таким чином В. Путін озвучив імперські зазіхання та продемонстрував зневагу до суверенітету незалежної держави.

Повертаючись до ідеї дотримання Україною статусу нейтралітету і позаблоковості у 1990-х рр. то вона була зумовлена боротьбою одних політиків проти розширення впливу Заходу і НАТО, інших – проти розширення впливу Росії і перебування на території України російських військ; намаганням невизначеним становищем України підвищити до неї інтерес великих держав і міжнародних організацій; невідповідністю суспільства до однозначного геополітичного вибору; небажання українського керівництва шкодити своїм відносинам з однією із сторін.

Питання євроатлантичного вектора розвитку України у 1990-і рр. мало здебільшого декларативний характер. Хоча Україна і мала досягнення у рамках співпраці з НАТО, але вони були не достатні. Україна не спромоглася до кінця визначити свої пріоритети у зовнішній політиці та активно просунутися до набуття повноправного членства у Північноатлантичному альянсі. Однак вона заклала підвалини для майбутньої співпраці.

Нова активізація відносин Україна-НАТО відбулася на початку 2000-х рр. З одного боку цьому факту сприяло чергове розширення НАТО у 2004 р. за рахунок країн Центрально-Східної Європи, а з іншого – зміна політичної влади в Україні. Президент В. Ющенко взяв курс на зближення з НАТО, так як розумів, що членство в Альянсі забезпечило б Україні збереження державного суверенітету, територіальної цілісності та національної ідентичності, а також поглибило б демократичні процеси. У результаті в 2005 р. Україну запросили до Інтенсифікованого діалогу щодо набуття членства [9]. Важливим кроком було видання В. Ющенком указу, який передбачав створення Міжвідомчої комісії з підготовки України до вступу в НАТО [21]. У такий спосіб Україна задекларувала готовність інтегруватися до Альянсу та долучитися до ПДЧ. Однак В. Ющенку не вдалося здійснити обраний курс, зокрема через суспільні настрої переважної більшості населення, які не були позитивними, а більшість не підтримувала вступу до НАТО.

Євроатлантичну інтеграцію було призупинено у зв'язку з політикою уряду, який очолив В. Янукович у 2006 р. і який повернув курс на зближення з Росією. Під час свого візиту до Брюсселю у 2006 р. він відмовився від приєднання до Плану дій щодо набуття Україною членства в НАТО. У свою чергу Росія вдалася до погроз у разі прагнення України вступити до НАТО. Зокрема міністр оборони Росії С. Іванов, під час візиту до Києва у грудні 2006 р., озвучив, що вступ України до НАТО матиме «негативні наслідки» для її відносин з Росією [9]. Росія бачила Україну чи то у Митному союзі чи Євразійському економічному союзі, який вона намагалася створити. У подальшому для України це матиме негативні наслідки, вона втратила можливість отримати гарантії незалежності. Закріпивши позаблоковий статус і розвернувши політику в бік Москви, В. Янукович, вже за часи свого президенства, остаточно підважив українську безпеку. Саме він підписав з російським Президентом Д. Медведєвим у 2010 р. Харківську угоду, яка продовжила присутність російських ВМС в Криму до 2042 року в обмін на поставку більш дешевого російського газу [22].

Завдяки агресивній політиці доля В. Януковича відома і закінчилася втечею з країни. Однак, своїми попередніми діями він дав Росії додаткові важелі впливу, що в результаті вилилися в окупацію Криму та війну на Сході. Позаблоковість України призвела до втрати територіальної цілісності внаслідок агресії з боку Росії. Ця ситуація показала безальтернативність євроатлантичного вибору, до якого Україна повернулася після Революції гідності. Президент П. Порошенко взяв курс на інтеграцію до НАТО та ЄС. Верховна рада ухвалила у 2014 р. закон про скасування позаблокового статусу України [23].

Для України модернізація та трансформація відносин з НАТО стала пріоритетною. Відносини спрямувалися в бік стратегічного партнерства на основі подальшої реалізації Хартії про особливе партнерство та декларації про її доповнення і практичної діяльності комісії Україна-НАТО щодо поглиблення

відносин у сфері безпеки та оборони держави відповідно до натовських стандартів, здійснення заходів із підтримки нашої країни у протистоянні російській агресії [4].

У результаті НАТО надало Україні підтримку реформ у галузі безпеки й оборони, що сприяє зміцненню здатності забезпечувати власну оборону. Держави-члени Альянсу засудили незаконну анексію Криму та агресію на Сході України. Було активізовано співпрацю у військово-морській галузі та збільшено присутність НАТО у Чорному морі. З 2016 р. Україна отримує практичну допомогу у рамках Комплексної програми допомоги (КПД). У рамках цієї програми надається підтримка реформування структур безпеки і оборони та розбудови інституцій у цій галузі, що сприяє підвищенню здатності України гарантувати національну безпеку [24].

Наступним кроком до зближення стало ухвалення Верховною Радою України у червні 2017 р. закону в якому членство України в НАТО знову проголошено стратегічним пріоритетом зовнішньої безпекової політики. До Конституції була внесена відповідна поправка, яка набрала чинності у 2019 р.

Сучасна влада декларує пріоритетність вступу до НАТО. Одним з останніх важливих рішень у напрямку втілення курсу інтеграції до НАТО є Указ Президента України № 307/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 червня 2021 р. «Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору». Згідно цього документу набуття членства України в НАТО проголошено пріоритетним державним завданням [25].

У червні 2021 р. в Брюсселі відбувся саміт країн-членів НАТО де вони видали Комюніке. У документі окрім гарантій країнам-членам безпеки, свободи та цінностей, йде мова про засудження дій Росії, яка продовжує порушувати цінності та несе загрозу і тому потребує стримування. Україна є однією з перших держав, яка відчуває на собі ці дії та загрози, вона піддається постійним атакам російської гібридної війни. Для того щоб цьому протистояти необхідною є підтримка союзників, зокрема НАТО, яке підтверджує «підтримку територіальної цілісності та суверенітету України в межах їх міжнародно визнаних кордонів. Країни Альянсу закликали Росію вивести війська, які вона розмістила у всіх трьох країнах без їх згоди, підкреслили, що засуджують та не визнають незаконну та нелегітимну анексію Криму і його тимчасову окупацію, також припинити порушення прав людини. Вони запевнили у посиленні підтримки України [26].

Ситуація загострилася у лютому 2022 року, коли 24 лютого Росія напала на суверенну демократичну державу у центрі Європи, що стало найбільшою загрозою європейській безпеці. Від того, чи зможе колективний захід забезпечити підтримку України, захистити цінності та стабілізувати існуючий світопорядок значною мірою залежить сучасна архітектура європейської та світової безпеки.

Україна розраховує на підтримку НАТО в умовах війни. І сам Альянс і окремі країни, що є членами НАТО надають можливу підтримку. Звичайно, ми потребуємо потужнішої і оперативнішої підтримки, але маємо також належним чином оцінювати те, що отримали. Бо на жаль, прослідковуються і негативні тенденції. Зокрема, як зазначив дослідник І. Тодоров, у березні-квітні 2022 р. завдяки непродуманим і некомпетентним крокам окремих представників влади в українському суспільстві склалися завищені очікування оцінки спроможностей НАТО. Виникла загроза позитивному сприйняттю НАТО серед українців. У вітчизняних та європейських медіа ширилися наративи про те, що НАТО не може зробити (запровадити заборонену для польотів зону, відправити військові контингенти). Аргументи про те, що Україна не є членом НАТО і тому на неї не може бути поширена дія Північноатлантичного договору, багатьма не сприймалися [10].

Такого роду інформаційні приводи не сприяють подальшій інтеграції та формують неправильну позицію щодо євроатлантичної інтеграції, а також щодо нашого сприйняття на міжнародній арені. Курс на вступ до НАТО має залишатися пріоритетним. І Україна має виконувати певні завдання, щоб відповідати стандартам членів НАТО. Зокрема здійснити реальні зміни у політичній та економічній площині, боротьбі з корупцією, а також трансформація сектору безпеки і оборони у відповідності до цінностей та цілей Заходу, поглибити взаємодію у безпековій та оборонній сфері з сусідніми державами та окремими країнами північної та західної Європи, посилити довіру, відкритість для партнерів оборонно-промислового комплексу для реалізації спільних проєктів, запровадити цільові посили та кампанії про цінність України в Альянсі для окремих країн НАТО, у яких поширені скептичні настрої [27].

Альянсом у червні 2022 р. на Мадридському саміті було ухвалено стратегічну концепцію НАТО – 2022 у якій підтверджено прагнення захищати свободи і демократію, сприяти міжнародному миру й безпеці. Серед проблем визначено, що «Загарибницька війна Російської Федерації проти України похитнула мир й значно погіршила наше середовище безпеки. Жорстоке і беззаконне вторгнення Росії, неодноразові порушення нею міжнародного гуманітарного права, її жахаючі військові напади і звірства спричинили невимовні страждання і спустошення. Сильна і незалежна Україна є вкрай важливою для стабільності на євроатлантичному просторі» [28]. Таким чином, враховуючи нові реалії, у Стратегічній концепції НАТО ключовим концептом є спрямування на гарантування колективної оборони на основі підходу «на 360 градусів», що включає стримування і оборону; запобігання і врегулювання криз; а також безпеку шляхом співпраці.

НАТО підтвердило дотримання політики відкритих дверей відповідно до Статті 10 Північноатлантичного договору. «Безпека держав, які претендують на вступ до Альянсу, невіддільно пов'язана з нашою власною безпекою. Ми

рішуче підтримуємо їхні незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Ми активізуємо політичний діалог і співробітництво з державами, які прагнуть вступити до Альянсу, допоможемо їм підвищити стійкість проти зловмисного втручання і розбудувати їхні спроможності... Ми і надалі розвиватимемо партнерство з Боснією і Герцеговиною, Грузією та Україною з метою просування нашої спільної зацікавленості у мирі, стабільності і безпеці на євроатлантичному просторі» [28]. У результаті Мадридський саміт НАТО не відкрив двері для вступу України, однак задекларував готовність повернутися до переговорів щодо механізму вступу України до НАТО після перемоги Києва [29].

Черговий символічний крок Україна зробила 30 вересня 2022 р. подавши заявку щодо вступу в НАТО. Однак процедурно це не має юридичного значення, бо механізм приєднання до організації визначає, що Альянс ініціює вступ. Але таким чином Україна підкреслила свої прагнення стати членом Альянсу. Однак відповідь НАТО була стриманою. Так зокрема 29-30 листопада 2022 р. в Бухаресті на зустрічі міністрів закордонних справ НАТО, де був учасником і Д. Кулеба, було наголошено, про посилення допомоги і підтримки України у відновленні енергетичної інфраструктури, модернізації оборонного сектору та зміцненні довгострокової оперативної сумісності та стриманні майбутньої агресії. Було підкреслено, що Альянс буде надавати допомогу скільки це буде потрібно [30].

Про зміцнення політичних зв'язків між Україною і НАТО і підвищення ступеню інтеграції України до Альянсу свідчить започаткування у 2023 р. Ради Україна-НАТО. Перше засідання Ради відбулося 2 липня 2023 р. у рамках Вільнюського саміту. Тут Україна засідає з усіма державами-членами на засадах рівності. Засідання Ради може скликати як Генеральний секретар, так і окремі країни-учасниці, включаючи Україну, для проведення кризових консультацій [31]. Раду започатковано як один з елементів пакету допомоги, що наближає Україну до НАТО. Цей пакет включає також багаторічну програму допомоги сприяння Збройним Силам України у досягненні ними цілковитої оперативної сумісності зі збройними силами Альянсу. Також він включає підтвердження того, що Україна стане членом НАТО, коли держави-члени погодяться і будуть виконані умови [32].

29 листопада 2023 р. відбулося перше засідання Ради Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних справ. Метою зібрання стало подальше узгодження спільних дій для сприяння поглиблення відносин між Україною і НАТО та нарощення політичної і практичної підтримки України. Тут було презентовано робочу програму на 2024 р. Згідно програми Україна і НАТО вже нині співпрацюють і ухвалюють спільні рішення на засадах рівності з широкого кола питань, включаючи оперативну сумісність, енергетичну безпеку, інновації, кіберзахист і стійкість. Ці сфери співробітництва будуть розвиватися і надалі. НАТО продовжить надавати Україні невідкладну нелетальну допомогу.

Комплексну програму допомоги перетворено на багаторічну програму, яка сприятиме Україні у перебудові її структур безпеки і оборони й розвитку національної системи стримування і оборони на довгострокову перспективу. Розробляється дорожня карта з метою забезпечення переходу України до цілковитої оперативної сумісності з НАТО. Також розробляються нові проекти у таких галузях, як гуманітарне розмінування, медична реабілітація поранених українських військовослужбовців і військовослужбовиць, а також розвиток оборонно-промислового потенціалу України на основі стратегічного огляду оборонних закупівель [33].

На прохання України чергове засідання Ради Україна-НАТО відбулося 10 січня 2024 р. після нещодавніх повітряних атак Росією мирного населення. Члени Альянсу вже надали Україні великий набір систем ППО та підтвердили зобов'язання посилювати українську оборону і надалі, посилювати ППО України, надавати Україні основну військову, економічну і гуманітарну допомогу на мільярди євро [34].

Важливість підтримки України підкреслив Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг 16 січня 2024 р. на щорічному зібранні Всесвітнього економічного форуму в Давосі. Він підкреслив, що «підтримка України – не благодійність, це інвестиція в нашу власну безпеку» [35].

У свою чергу Президент України В. Зеленський зустрівся з Генсеком НАТО Є. Столтенбергом. Під час зустрічі вони обговорили підготовку наступного саміту Альянсу у Вашингтоні. Глава держави наголосив, що Україна очікує ухвалення рішень, які наблизять її членство в НАТО [36].

Отже, Україна чітко формулює свої прагнення вступу до НАТО. Нині, коли йде війна за свою територіальну цілісність і незалежність, Альянс зайняв обережну політику побоюючись погроз Кремля. Однак, вже майже два роки як Україна воює, маючи недостатньо ресурсів, але протистойть Росії, цим самим демонструючи, що агресор не настільки сильний, як створює ілюзію. Союз з Україною буде гарантувати з одного боку безпеку України, а з іншого укріпить цінності Альянсу та зможе повністю знешкодити Росію. Тому НАТО варто переглянути політику щодо місця України в системі європейської та світової безпеки і здійснити рішучі кроки з приєднання її до Альянсу.

Список використаних джерел та літератури

1. Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council ("The London Declaration") 05 Jul. 1990 – 06 Jul. 1990. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23693.htm?selectedLocale=uk
2. The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council 07 Nov. 1991 – 08 Nov. 1991. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk
3. Римська декларація сесії ради НАТО про мир і співробітництво 7-8.11.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_011#Text

4. Алексієвєць Л., Алексієвєць М. Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект. *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 126–142.
5. Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека. *Політична думка*. 1997. № 1. С. 76–88.
6. Гуменюк Б. Війна Росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси. URL: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/5-2022.pdf>
7. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична*. Вип. 10. К., 2009. С. 772–786.
8. Палій О. Навіщо Україні НАТО? Київ: Дніпро, 2006. 144 с.
9. Перепелиця Г.М. Україна і НАТО на роздоріжжі. *НАТО ревію*. Літо 2007. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/ukrainian/art2.html>
10. Тодоров І. Україна – НАТО: сучасний стан відносин і перспективи. *Міжнародний науковий вісник*. 2023. № 1-2 (27-28). С. 10–20.
11. Троян С. Характер і специфіка пострадянських інтеграційних процесів і Україна. *Історія в рідній школі*. 2016. № 5. С. 25–28.
12. Постанова Верховної ради України «Про Воєнну доктрину України», 1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text>
13. Довідник НАТО. Brussels: Office of Information and Press, 2001. 608 с.
14. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України», 1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>
15. Партнерство заради миру. Рамковий документ, 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001#Text
16. Проблеми прикордонних регіонів у контексті розширення НАТО. *Матеріали науково-практичного семінару*. Чернівці: БУКРЕК, 2001. 120 с.
17. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text
18. Толстов С. Після «Холодної війни». *Політика і час*. 1999. № 3. С. 9–19.
19. Мелещенко Т., Стоян Т., Цибух В., Карабардін А. Сучасні тенденції міжнародних відносин. *Збірник матеріалів всеукраїнської конференції*. Київ, 2021. 150 с.
20. Путин В. «Об историческом единстве русских и украинцев». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/173>
21. Указ Президента України № 215/2006 Про Національну систему координації співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2152006-3993>
22. Незалежна і суверенна Україна є ключем до євроатлантичної безпеки. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2020/07/08/nezaleyona-suverenna-ukrana-klyuchem-do-vroatlantichno-bezpeki/index.html>
23. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>
24. Програма комплексної допомоги Україні. URL: www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_10/20161017_1610-compreh-ass-package-ukrain.pdf
25. Указ Президента України № 307/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 червня 2021 року «Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3072021-39461>
26. Brussels Summit Communiqué Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm
27. Концепція зовнішньої політики України. *Експертні рекомендації*. 2020. С. 12–14.
28. Стратегічна концепція НАТО – 2022. URL: <https://cutt.ly/n1zFksD>

29. Результати Мадридського саміту НАТО 29-30 червня. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-madrydskoho-samitu-nato-29-30-cherhvnya>
30. Statement by NATO Foreign Ministers. Bucharest, 29-30.11.2022. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_209531.htm?selectedLocale=en
31. Відносини з Україною. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm
32. Рада Україна – НАТО. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_217652.htm?selectedLocale=uk
33. Заява Ради Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних справ. Видана за підсумками засідання, яке відбулося 29 листопада 2023 року у Брюсселі. URL: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_220818.htm?selectedLocale=uk
34. Засідання Ради Україна – НАТО, союзники обіцяють більше систем ППО. 10.01.2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_221643.htm?selectedLocale=uk
35. Генеральний секретар НАТО на Всесвітньому економічному форумі: «Підтримка для України – не благодійність; це інвестиція в нашу власну безпеку» 15-17.01.2024. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_221715.htm?selectedLocale=uk
36. У Давосі Президент зустрівся з Генеральним секретарем НАТО 16.01.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/last?date-from=21-01-2023&date-to=21-01-2024&page=2>

References

1. Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council (“The London Declaration”) 05 Jul. 1990 – 06 Jul. 1990. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23693.htm?SelectedLocale=uk [In English].
2. The Alliance’s New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council 07 Nov. 1991 – 08 Nov. 1991. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk [In English].
3. Rym's'ka deklaraciya sesiyi rady NATO pro myr i spivrobitnyctvo 7-8. 11. 1991. [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_011#Text [In Ukrainian].
4. Aleksiievets, L., Aleksiievets, M. (2020). Transformatsiia vidnosyn Ukrainy ta NATO v 1991–2019 rr.: istorychnyi aspekt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, pp. 126-142. [In Ukrainian].
5. Horbulin, V. (1997). Natsionalna bezpeka Ukrainy ta mizhnarodna bezpeka. *Politychna dumka*, 1, pp. 76–88. [In Ukrainian].
6. Humenyuk, B. Vijnna Rosiyi proty Ukrayiny: yiyi vplyv na rehional"ni ta hlobal"ni procesy. [Online]. Available from: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/5-2022.pdf> [In Ukrainian].
7. Kudriachenko, A. (2009). Yevroatlantychnyi postup Ukrainy ta yii vidnosyny z Rosiieiu. *Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shchorichnyk*, 10, pp. 772–786. [In Ukrainian].
8. Palij, O. (2006). *Navischo Ukraini NATO?* Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
9. Perepelycia, G. (2007). Ukraina i NATO na rozdorizhzhii. *NATO revyu*. [Online]. Available from: <https://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/ukrainian/art2.html> [In Ukrainian].
10. Todorov, I. (2023). Ukrayina – NATO: suchasnyj stan vidnosyn i perspektyvy. *Mizhnarodnyj naukovyj visnyk*, 1-2 (27-28), pp. 10-20. [In Ukrainian].
11. Troyan, S. (2016). Kharakter i specyfika postradyans"kykh intehtacijnykh procesiv i Ukrayina, *Istoriya v ridnij shkoli*, 5, pp. 25-28. [In Ukrainian].
12. Postanova Verkhovnoyi rady Ukrayiny “Pro Voyennu doktrynu Ukrayiny”. (1993). [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text> [In Ukrainian].
13. *Dovidnyk NATO*. (2001). Brussels: Office of Information and Press. [In Ukrainian].

14. Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy "Pro osnovni napryamy zovnishn"oyi polityky Ukrainy". (1993). [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> [In Ukrainian].
15. Partnerstvo zarady myru. Ramkovyj dokument. (1994). [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001#Text [In Ukrainian].
16. Problemy prykordonnykh rehioniv u konteksti rozshyrennya NATO. (2001). *Materialy naukovopraktychnoho seminaru*. Chernivci: BUKREK. [In Ukrainian].
17. Khartiya pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoyu ta Orhanizatsiyeyu Pivnichno-Atlantychnoho dohovoru. (1997). [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text [In Ukrainian].
18. Tolstov, . (1999). Pislya "Kholodnoyi viyny". *Polityka i chas*, 3, pp. 9-19. [In Ukrainian].
19. Meleshchenko, T., Stoyan, T., Cybukh, V., Karabardin, A. (2021). Suchasni tendencyi mizhnarodnykh vidnosyn. *Zbirnyk materialiv vseukrayins'koyi konferencyi*. Kyiv. [In Ukrainian]
20. Putyn, V. "Ob ystorycheskom edynstve russkyyh y ukayncev". [Online]. Available from: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/173> [In Russian].
21. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 215/2006 Pro Nacional"nu systemu koordynatsiyi spivrobitnytstva Ukrainy z Orhanizatsiyeyu Pivnichnoatlantychnoho dohovoru. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/documents/2152006-3993> [In Ukrainian].
22. Nezalezhna i suverenna Ukraina ye klyuchem do yevroatlantychnoyi bezpeky. [Online]. Available from: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2020/07/08/nezaleyona-suverenna-ukraina-klyuchem-do-vroatlantichno-bezpeki/index.html> [In Ukrainian].
23. Zakon Ukrainy Pro vnesennya zmin do deyakyx zakoniv Ukrainy shhodo vidmovy Ukrainy vid zdijsnennya polityky pozablokovosti. [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text> [In Ukrainian].
24. Prohrama kompleksnoyi dopomohy Ukraini. [Online]. Available from: www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_10/20161017_1610-compreh-ass-package-ukrain.pdf [In Ukrainian].
25. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 307/2021 Pro rishennya Rady nacional"noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 4 chervnya 2021 roku "Pro nevidkladni zakhody shhodo pohlyblennya intehratsiyi Ukrainy do Orhanizatsiyi Pivnichnoatlantychnoho dohovoru". [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/documents/3072021-39461> [In Ukrainian].
26. Brussels Summit Communiqué Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm [In English].
27. Koncepciya zovnishn"oyi polityky Ukrainy. (2020). *Ekspertni rekomendatsiyi*, pp. 12-14. [In Ukrainian].
28. Strategichna koncepciya NATO – 2022. [Online]. Available from: <https://cutt.ly/n1zFksD> [In Ukrainian].
29. Rezul'taty Madryds'koho samitu NATO 29-30 chervnya. [Online]. Available from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-madrydskoho-samitu-nato-29-30-chervnya> [In Ukrainian].
30. Statement by NATO Foreign Ministers. Bucharest, 29-30.11.2022. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_209531.htm?SelectedLocale=en [In English].
31. Vidnosyny z Ukrainoyu. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm [In Ukrainian].
32. Rada Ukrainy – NATO. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_217652.htm?selectedLocale=uk [In Ukrainian].
33. Zayava Rady Ukrainy-NATO na rivni ministriv zakordonnykh sprav. Vydana za pidsumkamy zasidannya, yake vidbulosya 29 lystopada 2023 roku u Bryusseli. [Online]. Available from: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_220818.htm?selectedLocale=uk [In Ukrainian].

34. Zasidannya Rady Ukrayina – NATO, soyuznyky obicyayut" bil"she system PPO. 10.01.2024. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_221643.htm?selectedLocale=uk [In Ukrainian].
35. Heneral"nyj sekretar NATO na Vsesvitn"omu ekonomichnomu forumi: "Pidtrymka dlya Ukrayiny – ne blahodijnist"; ce investyciya v nashu vlasnu bezpeku" 15-17.01.2024. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_221715.htm?selectedLocale=uk [In Ukrainian].
36. U Davosi Prezydent zustrivsya z Heneral"nym sekretarem NATO 16.01.2024. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/news/last?date-from=21-01-2023&date-to=21-01-2024&page=2> [In Ukrainian].

Meleshchenko T. Ukraine-NATO: Problems and Prospects of Partnership.

The article contains an overview of the evolution of Ukraine-NATO relations from the beginning of our state's independence to the present. The author made an attempt to identify and characterize the main periods of the formation of Ukraine-NATO relations, to identify the key problems of partnership development. It is noted that at the beginning of independence, Ukraine chose a neutral and non-aligned status, and then declared multi-vectorism as the basis of foreign security policy, which was a historically determined necessity in the transition period. At that time, Ukraine remained in the field of interests of Russia, which sought to restore its position in the post-Soviet space, and therefore did not have the opportunity to fully integrate into the Euro-Atlantic structures.

Due to the difficult geopolitical situation, Ukraine was forced to maneuver between the East and the West in order to establish itself in the international field and take its place in the European security architecture. In the 1990s, Ukraine-NATO relations developed quite briskly, but not enough for Ukraine to become a NATO member. However, Ukraine managed to gain the status of a special partner, which subsequently contributed to the deepening of bilateral relations.

In the 2000s, Ukraine-NATO relations first intensified, and after Yanukovich came to power, Ukraine's Euro-Atlantic integration was suspended. The situation changed after the Revolution of Dignity, when pro-European democratic forces came to power. Further policy is aimed at deepening Ukraine's relations with the Alliance. Ukraine has finally decided on its course, but the necessary conditions must be met for successful integration. Also, for its part, NATO should conduct a more targeted policy regardless of Russia, which is not as strong as it has created an image of itself through propaganda. Ukraine receives the undisputed support of the Alliance, but, unfortunately, this is not enough to end the war and restore territorial integrity. Ukraine's accession to NATO would guarantee Ukraine's security on the one hand, and strengthen the Alliance's values on the other. Therefore, NATO needs more determination in Ukraine's accession to the Alliance.

Keywords: *Ukraine, NATO, security, defense, politics, strategic partnership, Euro-Atlantic integration.*

УДК: 930+94(410)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-5>

Іванов Д.І.

<https://orcid.org/0000-0003-2921-0880>

ОБГОВОРЕННЯ В БРИТАНСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ ТЕНДЕНЦІЙ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ (1990-2010 РР.)

Стаття присвячена обговоренню питань європейської безпеки в Британському парламенті у постбіполярний період. Після розпаду Радянського Союзу перед британським істеблішментом постало питання про перегляд зовнішньополітичної доктрини Сполученого Королівства з метою адаптувати її до реалій постбіполярної доби. Протягом розглянутого періоду парламентарії обговорювали майбутню роль НАТО після розпуску його стратегічного супротивника – Організації Варшавського договору. Політичний істеблішмент Великої Британії продовжував вважати військовий блок НАТО основою євроатлантичної системи колективної безпеки. Після зникнення прямої стратегічної загрози з боку СРСР у британському уряді виникли певні складнощі з формулюванням стратегічної мети існування Північноатлантичного альянсу. Іншим важливим питанням було створення Європейського Союзу, його майбутнє розширення у Центрально-Східній Європі та формулювання найкращого підходу Великої Британії до європейської політики в нових умовах. В британському парламенті простежувалася стратегічна згода стосовно того, що концепція «Європи націй» найкраще відповідає інтересам Сполученого Королівства. Британський уряд стримував спроби Франції та ФРН перетворити ЄС на федеративну наддержаву. Водночас британському істеблішменту довелося шукати рішення для врегулювання етнічних конфліктів на Балканському півострові, що знайшло своє відображення в гострих дебатах в обох Палатах Парламенту. У випадку з ухваленням рішень про військові інтервенції у зонах регіональних конфліктів доступні документальні джерела підтверджують, що британський істеблішмент початково бажав уникнути військового втручання у Балканську кризу. Однак унаслідок зростання тиску з боку союзників, які почали нести економічні та репутаційні втрати, британський уряд був змушений переглянути своє ставлення до цієї проблеми. Гуманітарна інтервенція в Косово заклала прецедент який пізніше був використаний для обґрунтування інтервенцій до Афганістану та Іраку. Окрім того на парламентських засіданнях обговорювалися Нагірно-Карабаський конфлікт та війни в Грузії.

Ключові слова: Велика Британія, НАТО, ЄС, Балкани, пострадянський простір, Кавказ.

Протягом «холодної війни» (1945–1989 рр.) одним з головних завдань британської зовнішньої політики було забезпечення національної безпеки країни через розбудову й утримання системи колективної безпеки на основі блоку НАТО. Комплекс військових та політичних заходів був спрямований на те, щоб стримати розширення сфери впливу Радянського Союзу за допомогою конвенційних та ядерних сил. Після поразки СРСР в біполярному протистоянні зникла головна причина існування Альянсу, що поставило на порядок денний питання про переосмислення ролі НАТО в постбіполярному світі. Ця проблема була загалом очевидною для британського політичного істеблішменту, який висловлювався на користь подальшої розбудови Північноатлантичного альянсу.

Вже на засіданні Палати лордів 17 квітня 1991 р. це питання стало темою жвавого обговорення, яке розпочалося з виступу лейбориста лорда В. Дж. Моллоя. Під час свого виступу Моллой заявив, що «певна кількість відомих журналів та так званих експертів закликали до ревізії НАТО. Я вірю, що це правильна ідея. Однак деякі вже використовують це як привід заявити, що НАТО має бути послаблене. Я вважаю, що це дуже небезпечна пропозиція. Переоцінка НАТО має відбуватися з великою обережністю. Стверджувалося, що НАТО було створено для війни, яка так і не сталася, і це чиста правда. Ця війна не сталася завдяки існуванню НАТО, що саме собою є великим досягненням. Саме тому ми повинні з великою обережністю вирішувати, яким має бути майбутнє цієї організації в наступному десятилітті» [1]. Опісля слово взяв представник консерваторів лорд В. Уейд, який підтримав попереднього промовця та висловив занепокоєння стосовно розбудови країнами ЄЕС альтернативної системи колективної безпеки на базі Західноєвропейського союзу, оскільки це об'єднання не охоплюватиме англосаксонських країн, передусім США: «будь-яке припущення, що закінчення Холодної війни та відродження західноєвропейських економік дають привід нам діяти без участі північноамериканців, має відкидатися і на політичному, і на військовому рівні. НАТО передусім є політичною організацією. Дуже важливо, щоб політична єдність НАТО вижила та не була замінена розчиненою, безсилою, всеєвропейською альтернативою. НАТО репрезентує унікальний форум, на якому спільноти Західної Європи та Північної Америки можуть координувати свою політику з питань безпеки» [1]. Альтернативну позицію висловив і представник Ліберально-демократичної партії К. Мейх'ю, який зауважив, що архітектуру НАТО треба перебудувати, щоб Альянс зв'язував між собою Західну і Східну Європу та створив можливості для узгодження спільної оборонної політики і спільних військових підрозділів у рамках ЄЕС: «Ми віримо, що потрібно розширити функціонал Європейської співдружності на питання оборони. Це аномально, що європейська спільнота має спільну політику в торгівлі та міжнародній допомозі та більш-менш спільну в зовнішній політиці, але не робить нічого в питаннях оборони. Чому Західноєвропейський союз не може бути реформований або замінений Європейською оборонною співдружністю – з регулярними зустрічами ради міністрів оборони Співдружності та загальноєвропейським директором з питань оборони? Чому не має бути більше спільних Європейських військових формувань? Чому у випадку зменшення присутності армії США в Європі не має бути створене військове командування Європейської співдружності?» [1]. Ця позиція не мала широкої підтримки, оскільки була основана на прихильності ліберал-демократів до посилення євроінтеграції, з чим не погоджувалися консерватори та лейбористи, вважаючи це надмірною ціною для британського суверенітету.

Британський уряд також обговорював це питання в рамках переговорів з іншими членами Альянсу. 24 жовтня 1990 р. міністр закордонних справ Д. Херд

підтвердив, що серед учасників переговорів існує згода стосовно того, що має зберегтися об'єднане командування, присутність на європейському континенті підрозділів армії США та ефективне поєднання конвенційних та ядерних сил [2]. Після саміту НАТО в Римі 7–8 листопада 1991 р. прем'єр-міністр Дж. Мейджор виступив у Палаті громад і представив концепцію діяльності НАТО в постбіполярну епоху. У своїй промові він наголосив, що «НАТО залишиться основою західної безпеки. Стратегія (НАТО) підтверджує потребу в колективній безпеці, заснованій на об'єднаних військових структурах НАТО, та потребу в ядерних і конвенційних силах, збережених на необхідному рівні у зменшеній кількості. Сили Альянсу в кожній країні НАТО будуть меншими, мобільнішими та гнучкішими. На саміті ми підтримали створення нових Сил швидкого реагування, в яких Сполучене Королівство буде командувати наземним елементом» [3]. У рамках цього процесу Північноатлантичний альянс мав істотно розширити свою роль – не тільки підтримувати мир у країнах блоку, а й сприяти стабілізації ситуації в країнах за його межами. Інститути Західноєвропейського союзу мали використовуватися для посилення європейської колони Альянсу. Лідер опозиції, лейборист Н. Кіннок, підтримав урядову концепцію та порушив питання участі Альянсу в контролі за озброєннями та збереження примату НАТО в архітектурі безпеки, тим самим підтверджуючи наявний консенсус щодо цього питання. Першість Північноатлантичного альянсу у британському баченні європейської колективної безпеки підтверджується відповіддю Мейджора на запитання Дж. Сміта стосовно ролі ЗЄС у системі колективної безпеки: «Він не має дублювати прийняття рішень НАТО, не має дублювати структури НАТО, не має бути підконтрольним ані Союзу, ані НАТО та не має дискримінувати країни, які не входять до ЄЕС» [3]. Після цього він додав, що «примат НАТО важливий не тільки для безпеки нашої країни, але і для миру в Європі» [3].

Подальші дебати розвивалися на тлі Балканської кризи, яка підтвердила необхідність участі НАТО у врегулюванні конфліктів на європейському континенті. Головні тодішні проблеми досить чітко охарактеризував посол Великої Британії при НАТО Дж. Гулден у своїй презентації Королівському об'єднаному інституту оборонних досліджень (Royal United Services Institute) 3 жовтня 1996 р. Він сформулював три головні пріоритети для НАТО в Центральній та Східній Європі: розширення Альянсу, Партнерство заради миру та відносини з Росією та Україною. Вступ країн Центрально-Східної Європи був закономірним кроком для Альянсу, оскільки він давав змогу гарантувати стабільність для нових демократичних держав регіону та сприяти посиленню демократичних інституцій.

Завданням програми «Партнерство заради миру» було встановлення відносин з новоутвореними країнами на континенті, незалежно від їхнього бажання приєднуватися до НАТО, використовуючи індивідуальні підходи до співробітництва з питань безпеки та оборони. Співробітництво з Російською

Федерацією та Україною було необхідним для стабілізації Східної Європи й недопущення поновлення військового протистояння. Окрім цього, Гулд окреслив головні проблеми, які мають розв'язати члени Альянсу: скорочення військових витрат країн-членів; нерівномірність фінансового внеску країн; необхідність реформи бюрократичного апарату та бюджету НАТО; формулювання стратегічного напрямку розвитку Альянсу [4, р. 29–32].

На засіданні Палати громад 4 липня 1995 р. міністр оборони М. Ріфкінд підтвердив підтримку Великою Британією «Партнерства заради миру», заявивши, що «Партнерство заради миру надає не тільки найкращу основу для країн, зацікавлених у членстві, але й платформу для двосторонньої співпраці для таких країн, як Росія, Україна та інші, які не збираються вступати до Альянсу. Вона дозволяє нам створювати безпекові відносини з усіма цими країнами, що, як я вірю, є в інтересах нашої національної безпеки» [5].

Новий лейбористський кабінет продовжив курс на розширення Альянсу. 17 липня 1998 р. міністр закордонних справ Р. Кук зазначив важливість НАТО для підтримки миру та стабільності і згадав у цьому контексті втручання Альянсу в Боснійський та Косовський конфлікти [6]. Після цього Дж. Корбін запитав у міністра Р. Кука, чому для вирішення конфліктів не використовують можливості ООН, а «спираються на підзвітний їй військовий Альянс» [6]. Кук відповів, що НАТО використовується для цих цілей, оскільки колективна безпека, спільні збройні сили та прихильність до спільних цінностей дозволяють ефективно використовувати його можливості для проведення таких операцій. Р. Кук також підтвердив, що Польща, Угорщина та Чеська Республіка вступають до Альянсу найближчим часом [6].

Проблему ставлення Росії до розширення НАТО порушив депутат Т. Дейліел, запитавши, як відреагують на цей процес російські націоналістичні сили, особливо у випадку балтійських країн. Кук відповів: «Ми завжди стверджували, що російська стурбованість невинуватна. НАТО – це оборонний альянс; його головним завданням є захист його членів від агресії з будь-якої причини. Повернення стабільності в ті частини Європи, які зараз нестабільні, на кшталт Західних Балкан, є найважливішим завданням на цьому етапі. Здатність НАТО відновити стабільність у суміжних з РФ регіонах відповідає російським інтересам» [6]. Наступною темою для обговорення стала кількість країн, які мали прийняти до Альянсу. Окрім уже згаданих, пропонувалися Словенія та Румунія, що тоді не знайшло підтримки в більшості членів НАТО. Серед депутатів своєю позицією виділявся Дж. Корбін, який наполягав на демілітаризації Альянсу. З цим не погоджувалися інші депутати, зокрема Дж. Мепла, який аргументував, що військові сили необхідні для подолання регіональних криз і проведення миротворчих операцій, та що країни Центрально-Східної Європи бажають вступу до Альянсу через його гарантії безпеки [6]. За підсумками дебатів стосовно темпів розширення депутати

погодилися, що на переведення збройних сил нових членів на стандарти НАТО піде до 10 років, тож і процес прийняття нових країн може зайняти певний час.

Якщо стосовно питання організації та розвитку НАТО в більшості членів і Консервативної, і Лейбористської партій встановився консенсус, то щодо взаємодії між НАТО та ЄС виявилися значні суперечності. На обговоренні питання про Європейську стратегічну оборонну ініціативу 24 січня 2000 р. депутат-лейборист Д. Макшейн запитав у міністра оборони Дж. Хуна про жорстку критику проекту з боку лідера опозиції І.Д. Сміта, хоча цей проект був підтриманий за часів прем'єрства Мейджора [7].

Після подій 11 вересня 2001 р. функціонування НАТО розглядалася в контексті антитерористичної діяльності. Коли на засіданні Палати громад 30 листопада 2006 р. було порушено питання про проблеми, які розглядатимуть на Ризькому саміті, міністр оборони Д. Броуні заявив, що головним завданням НАТО є захист країн-членів та їхніх спільних цінностей, і що Велика Британія зосередиться під час саміту на наступних пріоритетах: забезпеченні успіху військових операцій НАТО, передусім в Афганістані; покращенні експедиційних можливостей Альянсу; посиленому співробітництві з цивільними організаціями та міжнародним товариством. Загалом, за його словами, у військовій операції в Афганістані взяли участь 32 тис. осіб військового персоналу. Отож нагальним питанням для Альянсу було розгортання сил швидкого реагування [8].

Після розпаду соцтабору країни Центрально-Східної Європи опинилися на роздоріжжі. В очах світової громадськості насильницький розпад Югославії підтвердив ризик зростання націоналістичних та екстремістських настроїв у країнах Центрально-Східної Європи внаслідок економічної кризи, яка була спричинена транзитом до ринкової економіки.

Уряд консерваторів підтримував розширення ЄЕС (з 1993 р. – ЄС), яке мало покінчити з розколом в Європі на Захід і Схід та сприяти встановленню стабільних демократичних режимів у Східній Європі. Уже 14 липня 1992 р. це питання стало темою дебатів у палаті лордів. Дебати розпочалися з доповіді лорда Алдінгтона, який схвалив курс на розширення об'єднання: «На наш погляд, країни ЕФТА (Європейської зони вільної торгівлі) мають бути прийняті першими» [9]. Після цього мало розглядатися питання про країни, які не були членами зони вільної торгівлі – Туреччину, Мальту та Кіпр. Ці країни, на його думку, не могли розраховувати на членство найближчим часом з об'єктивних причин. Водночас лорд Алдінгтон вважав, що потрібно розпочинати переговори з Польщею, Чехословаччиною та Угорщиною. Майбутнє розширення вже тоді спричиняло дискусії з питання про те, як ефективно керувати союзом 20-25 країн. Сам речник пропонував притримуватися принципу субсидіарності, згідно з яким наднаціональні інституції мали вирішувати тільки ті питання, які національні уряди не могли вирішувати самостійно. Після цього лорд Хілі заявив, що країни ЄЕС мають сприяти

якнайшвидшому вступу Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Свою думку він аргументував тим, що країни регіону перебувають у зоні ризику через проблеми, пов'язані з економічною нестабільністю [9] та реконструкцією ядерних реакторів типу РБМК: «ми досі винищуємо овець в Камбрії через вибух на радянській АЕС в Україні. Східна Європа нині забудована подібними небезпечними атомними електростанціями. Минулого тижня G7 заявили, що можуть запропонувати тільки 100 мільйонів доларів на вирішення цієї проблеми в Східній Європі та Радянському Союзі, тим часом як ціна реконструкції електростанцій оцінюється в 10 мільярдів доларів» [9]. На думку Хілі, якщо країни ЄЕС не дадуть ради цій проблемі, то «ми не тільки зіткнемося з економічною катастрофою, але й з політичними протиріччями, які призведуть до зростання націоналізму та екстремізму в регіоні. Тим часом економічна ситуація в Східній Європі перебуває на межі колапсу. У трьох країнах, які ми вважаємо потенційними членами нашої Співдружності, виробництво безперервно падає протягом останніх двох років, а безробіття сягнуло позначок небачених у західному світі» [9]. Після цього на засіданні палати обговорювалося ще кілька важливих проблем, на кшталт створення політичного форуму країн Європи на базі ОБСЄ та реформування інституцій ЄЕС для ефективної взаємодії 20-25 країн. Уже тоді британські політики усвідомлювали головні структурні проблеми європейського інтеграційного проекту. Лорд Десай стверджував, що «з одного боку, ми – за ліберальний рух капіталу та робочої сили через кордони, з іншого – ми за гармонізацію та регулювання» [9]. Водночас лорд Баттерворф порушив питання про можливість реалізації концепції «Європи різних швидкостей» [9].

Перемога нових лейбористів не привела до суттєвих змін у курсі на розширення ЄС, однак продемонструвала відмінності в підходах консерваторів та лейбористів до організації цього процесу. На засіданні Палати громад 4 грудня 1997 р., присвяченому доповіді з питань прогресу програм ЄС, новий міністр закордонних справ Р. Кук виступив з промовою щодо успіхів у цьому питанні. Р. Кук аргументував, що завдяки пом'якшенню європейської політики Велика Британія стане спонсором та патроном держав, які бажають вступити до ЄС, що мало принести значні переваги для британської економіки внаслідок введення до Спільного ринку 100 млн нових споживачів [10]. Кук звинуватив попередній консервативний уряд, який також підтримував розширення ЄС, у тому, що вони «не бачили проблеми в приховуванні того, що вони хочуть бачити ці країни частиною невдалої, широкої та слабкої Європи», тимчасом як ці країни «не хочуть слабкої Європи: вони хочуть бути членами сильної Європи». Кук згадав про досягнення уряду на Амстердамському саміті. Велика Британія ветоувала поглинання Західноєвропейського союзу ЄС, що запобігло появі в Союзі оборонних повноважень [10], та залишила за собою контроль за британськими кордонами. Протилежну точку зору на цю проблему висловив М. Говард – колишній міністр внутрішніх справ в уряді Дж. Мейджора. Говард

заявив, що консерватори погоджуються з лейбористами стосовно необхідності розширення, відкритості та конкурентоспроможності ЄС, однак він звинуватив уряд Т. Блера в тому, що їхня риторика не збігається з їхніми діями [10]. Усі уряди країн Європи на словах підтримували розширення союзу, але не звертали уваги на проблеми, які конче потрібно було розв'язати в рамках цього процесу, на зразок реформи Спільної сільськогосподарської політики, зниження зовнішніх торговельних тарифів чи спрощення бюрократичних процедур: «розширення можливе тільки якщо Європейський Союз змінить підходи щодо підприємництва»; «Чим більше держав ми матимемо у своєму складі, тим більшу гнучкість має проявляти Європейський Союз», оскільки «інституції, створені у 1950-х рр. для шести подібних європейських країн, не можуть ефективно служити новій Європі в усьому її різноманітті. Амстердамський саміт був можливістю зробити це правильно – перебудувати європейські інституції, щоб зробити їх придатними до розширеної спільноти. Натомість, замість деволуції повноважень, Амстердам централізував їх ще більше. Він встановив спільну соціальну та робітничу політику та розширив повноваження Комісії і Європейського суду» [10]. У баченні консерваторів проблема полягала саме в передачі суверенних повноважень від держав-членів до наднаціональних органів ЄС. Лейбористи ж вважали підходи консерваторів неефективними, оскільки відсутність спільної політики та єдиного центру ухвалення рішень неминуче призвела б до суперечностей між усіма учасниками Союзу на ґрунті національних інтересів.

Подальше обговорення цього питання у британському парламенті відбувалося в тому ж руслі. Коли 16 квітня 2002 р. депутат від Лейбористської партії Д. Уейн поставив на порядок денний обговорення розширення, мова також йшла про інституційну структуру ЄС та захист національних інтересів. Уейн повторив тезу про те, що розширення ЄС несе великі економічні переваги за рахунок нових ринків збуту в зоні вільної торгівлі, сприяє кооперації та співпраці між європейськими країнами та стабілізує ситуацію в безпековій сфері на європейському континенті [11]. Подальша дискусія на засіданні йшла в цьому ж ключі. Обидві сторони підтримували розширення ЄС. Питання полягало лише в тому, яку ціну доведеться заплатити за це Великій Британії: «Частина мого аргументу полягає в тому, що якщо ЄС буде занадто швидко просувати свою лінію з централізації повноважень та амбіцію вирішувати дедалі ширше коло політичних питань, то прийняття нових країн стане значно складнішим. Протягом розвитку ЄС в ньому завжди існувало протистояння між відкриттям дверей новим країнам з європейського континенту, чи провести швидко централізацію силами обмеженої кількості країн задля створення подоби великої федеральної Німеччини на рівні ЄС». [11]. Депутат-консерватор Дж. Редвуд наголошував, що його ідеалом був би «Європейський союз незалежних національних демократій, що співпрацюють разом» [11], тимчасом як, на його думку, в ЄС просувалася інша лінія: «Ми всі знаємо про існування

порядку денного, спрямованого на створення ЄС-подібної держави, заснованої на німецьких конституційних засадах» [11].

Аналіз дебатів у Палаті громад свідчить, що представники лейбористів та консерваторів обстоювали власне бачення розвитку структури ЄС, основане на англосаксонських традиціях, які відрізнялися від континентальних підходів до формування наднаціональних організацій. Лейбористи погоджувалися з консерваторами в цьому питанні. Міністр Європи уряду Блера П. Хейн у своїй промові заявив: «... важливо спростувати його (Дж. Редвуда) ідею про те, що розширення призведе до створення великої федеральної Німеччини. Це буде відбуватись зовсім інакше. Ми будемо Європейський союз вільних співпрацюючих незалежних держав-націй. У цьому полягає бачення уряду та бачення всіх країн-кандидатів, що нещодавно вибороли свою незалежність з-під радянського ярма. Вони не мають наміру віддавати свою незалежність, і ми поділяємо це прагнення» [11].

Тож в обох партій існувало більш-менш спільне бачення з зазначеного питання. Відмінність полягала у шляхах досягнення цієї мети. Консервативна критика лейбористського уряду зосереджувалася на тому, що, на відміну від уряду Мейджора, який залишив за собою право не приєднуватися до деяких положень Маастрихтської угоди, уряд Блера пішов шляхом домовленостей, які значно покращили становище і статус Великої Британії в Європі, але вимагали погодитися на відмову від частки суверенних повноважень. Водночас лейбористи погоджувалися з консерваторами в необхідності реформи Спільної сільськогосподарської політики та винесення питання вступу до Єврозони на референдум.

Після прийняття країн Центрально-Східної Європи та Балтії до ЄС у 2004 р. перед британським істеблішментом постало питання про подальші напрями розширення Союзу. 19 липня 2005 р. це питання обговорювали на засіданні Палати громад, де міністр закордонних справ Дж. Строу підтвердив, що «Фессалонікський саміт 2003 р. запропонував західнобалканським країнам перспективу членства в ЄС, за умов виконання політичних та економічних умов, враховуючи кооперацію з Міжнародним трибуналом в Гаазі. У липні 2005 р. Європейська Рада підтримала цю позицію. Майбутнє Західних Балкан – у ЄС, який є найкращою гарантією мирного та демократичного майбутнього регіону, у порівнянні з історією етнічного кровопролиття та конфлікту» [12]. У випадку Сербії перспектива членства прив'язувалася до остаточного врегулювання статусу Косова. Подібна проблема поставала і перед Македонією, яка мала б врегулювати з Грецією питання щодо своєї назви. А вже 6 грудня 2006 р. депутат від Лейбористської партії К. Ваз підтвердив, що «стосовно розширення урядова позиція полягає в однозначній підтримці вступу Туреччини до ЄС» [12].

Війна в Югославії стала головною проблемою для системи колективної безпеки на європейському континенті в період 1990-х рр. Розпад

багатонаціональної федерації загрожував дестабілізувати балканський півострів, який проходив через складні ринкові реформи. Уряд Дж. Мейджора активно долучився до спроб врегулювати цей конфлікт, що привело до жвавої дискусії серед політичних діячів, преси та громадськості.

З початком бойових дій, спершу між Хорватією та Сербією, а пізніше на території Боснії між хорватами, мусульманами та сербами, головним предметом обговорення було питання військової інтервенції Великої Британії у конфлікт. Варто зауважити, що лінія між прихильниками невтручання та прихильниками інтервенції не проходила по партійній приналежності.

Початково уряд Дж. Мейджора сподівався, що Великій Британії та іншим провідним західним державам вдасться врегулювати конфлікт дипломатичним шляхом. Військове втручання несло занадто великі ризики. На засіданні Палати громад 14 жовтня 1991 р. міністр закордонних справ Д. Хогг підтвердив прихильність уряду до невійськових методів: «єдиним довгостроковим рішенням є політичне, яке буде сприйнято самими югославами. Військового вирішення цієї проблеми не існує, щоб там не заявляли ззовні. В сучасних обставинах “миротворчість” не є політичною опцією, тому що ми не маємо миру, який можна підтримувати: ми не можемо використовувати військову силу для розмежування комбатантів» [13]. Депутати погоджувалися з думкою Дж. Кауфмана, що відновлення Югославії неможливе і потрібно підтримати розбудову національних держав уздовж етнічних кордонів. Як інструмент тиску на уряд С. Мілошевича пропонувалося використовувати економічні санкції. Однак подальші події досить швидко спростували сподівання на швидке закінчення конфлікту.

Навесні 1992 р. світова громадськість узгодила відправку сил ООН до Югославії задля надання гуманітарної допомоги. У рамках цього контингенту Велика Британія відправила логістичний батальйон з тисячі осіб. Тоді ж стало зрозуміло, що уряди інших держав ЄЕС, передусім ФРН, мають інші погляди на вирішення Балканської кризи, що виявилось у визнанні незалежності Хорватії та Словенії, проти чого виступала Велика Британія. Під час обговорення цих подій 5 березня 1992 р. Д. Хоуел вказував, що Мілошевич розраховує, що введення миротворчого контингенту призведе до заморожування конфлікту, й це дасть йому змогу залишити за собою захоплені в Хорватії та Боснії території з сербськими анклавами [14]. Під час подальшої дискусії лунали аргументи «за» та «проти» інтервенції. Лейборист Т. Дейліел виступив проти поглиблення втручання країни в Боснійську кризу, вважаючи, що ризик ескалації конфлікту є занадто високим. Із ним не погодився колишній лідер Лейбористської партії М. Фут: «Я підтримував це рішення (про міжнародне втручання) ще до того, як воно було прийнято, оскільки без нього вбивства будуть продовжуватися. Якщо це станеться, ситуація почне виходити з-під контролю не тільки на Балканах, але й за їх межами» [14].

У лютому 1993 р. в журналі *The World Today* Королівського інституту міжнародних відносин *Chatham House* вийшло дві статті, у яких обговорювалися аргументи «за» і «проти» інтервенції в Боснію [15; 16]. Серед аргументів на користь інтервенції Дж. Шарп доводила очевидність агресії з боку Сербії у війні проти Боснії. На її думку, виклик «Новому світовому порядку» може стати небезпечним прецедентом. Головними аргументами на користь інтервенції біли недопущення етнічних чисток та запобігання ризику посилення суперечностей між християнським та ісламським світом [15, р. 30–31]. Наостанок Дж. Шарп зазначила, що це найефективніший спосіб уникнути розповзання конфлікту в інші країни балканського регіону [15, р. 31].

Своєю чергою М. Дівар висловив аргументи проти інтервенції. Він вважав, що розмежування комбатантів у Боснії буде складним завданням через етнічну строкатість регіону та розмитість межі між комбатантами та нон-комбатантами. Окрім того, розпорошеність етнічних анклавів призводила до відсутності лінії фронту та необхідності розміщення військового контингенту у 200 тис. осіб на довгостроковий період [16, р. 32–33].

Ескалація конфлікту супроводжувалася загостренням дискусії, оскільки з плином часу ставало зрозуміло, що без зовнішнього втручання війна та етнічні чистки продовжуватимуться доти, доки одна зі сторін не досягне своєї мети. Після артобстрілу в Сребрениці, під час якого загинули десятки цивільних осіб, це питання вкотре було порушено на засіданні Палати громад 29 квітня 1993 р. Міністр закордонних справ Д. Херд підтвердив, що уряд намагатиметься уникнути повноцінної військової інтервенції в Боснію: «якщо ми будемо виходити з того, що військову інтервенцію на суші не можна розглядати, то в такому випадку ми маємо обирати з менш радикальних рішень для досягнення мети. Жодне з них не є гарантовано ефективним. Усі вони мають недоліки, деякі більш серйозні, ніж інші. Ми маємо притримуватися нашої загальної мети – створити основу для політичного рішення, щоб змусити сербів у Боснії та Сербії припинити використання сили, послабити страждання цивільних та не допустити поширення війни, наприклад, у Хорватію, Косово, Македонію і навіть далі» [17]. Херд наголошував, що економічні санкції працюють, підриваючи сербську економіку, але головною проблемою, на його думку, є небажання лідерів боснійських сербів йти на компроміс. Серед можливих рішень для розв'язання кризи пропонувалося створення зон безпеки під охороною контингенту ООН, зняття збройного ембарго для боснійських мусульман та проведення точкових авіаударів по сербським позиціям, щоб змусити їх відступити зі захоплених ними територій [17].

Дебати в парламенті зосередилися довкола кількох основних аргументів. Противники втручання (Е. Хіт, Т. Бенн) доводили, що подібна операція вимагатиме використання великого збройного контингенту (до 250 тис. осіб), щоб примусити ворожі табори припинити бойові дії. На думку опонентів інтервенції, таке втручання призвело б до ще більшої ескалації конфлікту, що

поставило б під загрозу місцеве цивільне населення та британських військових у регіоні. Своєю чергою прихильники інтервенції (М. Тетчер, М. Ріфкінд, М. Мадден, К. Маллін) вважали, що невтручання в Балканську кризу повторює «умиротворення» А. Гітлера перед Другою світовою війною та стимулює Мілошевича продовжувати війну і геноцид [17].

Відповідаючи на питання лейбориста Т. Бенна щодо розуміння США можливих наслідків втручання, Д. Херд підтвердив, що будь-який із запропонованих варіантів має чималі ризики, й тому вони мусять бути узгоджені з союзниками. Після цього Д. Херд заявив, що Велика Британія не може втручатися в будь-яку трагедію, що привернула увагу світової громадськості, оскільки: «внесення лепти у створення більш впорядкованого і порядного світу, безумовно, входить до британських інтересів. Однак було б надмірним вважати, що в британських інтересах втручатися та вирішувати будь-яку трагедію, що привернула людську увагу. Я ніколи не вважав фразу «ми маємо щось зробити» такою, що може переконати когось у таких місцях, як Палата громад чи уряд, де люди мусять ухвалювати рішення. Уряди й парламенти зобов'язані оцінювати ситуацію. Боснія – це не те саме, що Кувейт чи Фолкленди, в її історії, обставинах чи можливих ризиках» [17].

Варто зазначити, що складність проблеми посилювалась розумінням того, що військова операція може затягнутися на роки. Лейборист Дж. Спеллар, відповідаючи своєму однопартійцю Дж. Канінгему щодо прохання представників Боснії скасувати ембарго та завдати авіаудари по сербським позиціям, зазначив, що у випадку інтервенції НАТО доведеться встановити постійну військову присутність у регіоні: «...фактично нам доведеться не просто провести вторгнення, а встановити постійну військову присутність. Нам треба буде не просто досягти військової перемоги, а відновити цивільну владу. Це означатиме армійські патрулі на кожному вуличному перехресті та створить майже нескінченну проблему, яку нам буде дуже складно розв'язати. Так може тривати багато років» [17]. Водночас мотивацію прихильників інтервенції висловив лейборист М. Мадден, наголошуючи на важливості зупинити конфлікт та геноцид боснійського населення: «головною політичною метою є зупинення геноциду та захоплення територій військовим шляхом, створення зон безпеки, сприяння спільним переговорам задля майбутнього політичного врегулювання, забезпечення постачання продовольства, води та медикаментів, звільнення полонених, підтримка переміщених осіб, давайте не забувати, що їх зараз близько 2-3 мільйонів, та передача військових злочинців правосуддю» [17]. Позиція Маддена демонструвала поступове зростання популярності ідеї гуманітарної інтервенції, яка збігалася з зовнішньополітичними принципами Лейбористської партії: «На мою думку, ми маємо зобов'язання перед людьми Боснії – мусульманами, хорватами та сербами – захистити їхню незалежну країну від зовнішньої агресії» [17].

Хоча уряд Мейджора і більшість депутатів вважали Сербію головним агресором, визнаючи, звісно, що всі сторони конфлікту скоювали військові злочини, у парламенті були і просербські налаштовані депутати, зокрема, Р.Н. Уорінг, який був противником інтервенції, вважаючи, що занадто сильний тиск на Сербію призведе до її фашизації: «авіаудари, посилення військової інтервенції або навіть посилення санкцій не знищать режиму Мілошевича на користь демократичних сил. Вони приведуть порядних сербських громадян під знамена Шешеля (лідер сербських радикальних націоналістів. – Д.І.), йому подібних та військових злочинців» [17].

Протягом наступних двох років позиції інтервенціоністів посилювалися, оскільки ставало зрозумілим, що для припинення конфлікту доведеться застосувати військову силу. 18 квітня 1994 р. генеральний секретар ООН написав запит генеральному секретарю НАТО з проханням завдати авіаудари для захисту зон безпеки, які потрапили під артилерійські обстріли з боку боснійських сербів. Тиск західних держав призвів до підписання Дейтонських угод у листопаді 1995 р. після завдання авіаударів по сербським позиціям, які були відповіддю на різанину у Сребрениці (13–22 липня 1995 р.). Упродовж наступних двох років британська присутність в регіоні посилювалася, зокрема в зв'язку з розміщенням Сил стабілізації НАТО в Боснії (СФОР, 1996 р.).

Після перемоги лейбористів на виборах 1997 р. центр уваги на Балканському півострові перемістився до Косово, де спалахнула війна між косовськими албанцями та сербським урядом С. Мілошевича. Однак цього разу реакція світової громадськості була значно жорсткішою. Західні політики не мали бажання повторювати негативний досвід Боснійської війни. Уряд Т. Блера відразу зайняв жорстку позицію в цій кризі. 19 травня міністр закордонних справ Р. Кук оголосив цілі, які ставила Велика Британія: «Ми хочемо політичної угоди, ми працюємо над дипломатичним рішенням, але ми не хочемо угоди за будь-яку ціну. Ми постійно нагадуємо, що не може бути компромісів стосовно наших цілей. Насильство та репресії в Косові мають бути припинені негайно. Сербська армія, поліція та парамілітарні сили мають залишити Косово. Усім біженцям має бути гарантоване безпечне повернення під захистом міжнародної військової присутності НАТО як гаранта» [18].

Оцінка операції НАТО у Косово й досі залишається дискусійним питанням. Колишній депутат-консерватор Р. Скідельський, який виступав проти інтервенції, згадував у колонці в газеті «Guardian» (2008 р.), що цю операцію вважали небезпечним прецедентом для міжнародних відносин, який не вартий попередження конфлікту сербів та косовських албанців. Головна претензія противників інтервенції полягала в тому, що, на їхню думку, уряд Блера не використав усіх можливостей для дипломатичного вирішення проблеми [19]. Загалом навіть прихильники втручання визнавали його значні недоліки. Тімоті Гартон Еш у статті від 4 вересня 2000 р. вказував на те, що Косово привернуло увагу західних політиків через те, що цей конфлікт був у центрі уваги ЗМІ, а

використання формулювання «гуманітарна катастрофа» давало юридичний привід для проведення операції без санкції ООН. Стратегічно операція досягла успіху, змусивши С. Мілошевича зупинити етнічні чистки, але це стало можливим тільки завдяки авіаударам по території самої Сербії. До того ж аж до окупації Косово 1999 р. авіації НАТО не вдалося завадити сербським військовим підрозділам продовжувати військові дії проти косовських албанців [20].

Якщо Балканський півострів опинився в центрі британської зовнішньої політики та став ключовою темою для обговорення, то у випадку з країнами пострадянського простору ситуація була значно складнішою. Перед урядом та міністерством закордонних справ стояло завдання сприяти стабілізації регіону, що теоретично передбачало й сприяння врегулюванню конфліктів. Проблема полягала в тому, що на практиці це суперечило інтересам британського бізнесу в регіоні та подекуди створювало передумови для вступу в конфронтацію з урядами окремих нових незалежних держав, передусім з Російською Федерацією. У практичній площині це не приносило користі Великій Британії, на відміну від можливості брати участь в розвитку бізнес-проектів у нових незалежних країнах. Власне це можна побачити на прикладі двох конфліктів, які дискутувалися у Палаті лордів у цей період: Карабаського конфлікту та Першої чеченської війни.

На засіданнях Палати лордів конфлікт між Вірменією та Азербайджаном неодноразово ставав предметом обговорення. Основні оратори, що брали участь в обговоренні, нерідко входили до парламентських груп співробітництва з країнами-учасниками конфлікту. Головними захисниками інтересів Вірменії виступали баронеса Кокс та граф Шеннон, які на засіданні 15 грудня 1992 р. закликали до зняття блокади з Вірменії, припинення вогню та допуску міжнародних спостерігачів у зону конфлікту [21]. Учасники дискусії чудово розуміли, що відбувається та яку роль у цьому конфлікті відіграють сусідні держави: Росія, Туреччина та Іран: «я вважаю, що цілком правильно буде сказати, що Росія відіграла не дуже конструктивну роль у врегулюванні багатьох конфліктів, що виникли на території колишнього Радянського Союзу, і не тільки обговорюваного зараз, але і в Молдові, Таджикистані, Південній Осетії та Абхазії. Вірмени попросили Росію відправити миротворчі війська, але головнокомандувач СНД маршал Євгеній Шапошніков їдко заявив, що це не їхня робота розбороняти ворогуючі племена. Це свідчить про ставлення Росії до цього конфлікту» [21]. Оскільки уряд Дж. Мейджора вважав можливим вирішення конфлікту лише за умови збереження азербайджанського суверенітету, то для реалізації цієї цілі пропонувалися такі заходи: введення миротворців, продовження тиску на Азербайджан та надання гуманітарної допомоги. Наступного разу конфлікт розглядався 28 жовтня 1993 р. До того часу оскільки особливих успіхів у врегулюванні конфлікту досягнуто не було. Баронеса Кокс прямо звинуватила британський уряд в ігноруванні кризи у

Вірменії заради економічних інтересів Великої Британії: «я попросила Форин-офіс спробувати переконати азербайджанців відмовитися від їхньої брутальності та звернула увагу на похвальну ініціативу Сполучених Штатів з внесення поправок у Freedom of Support Act з метою припинити економічне співробітництво з Азербайджаном, поки він не припинить блокаду Вірменії та Карабаху. Британія відмовилася виробити подібний документ. Навпаки, один зі співробітників вищого ешелону Форин-офісу сказав мені, що жодна країна не переймається іншою – важливі тільки власні інтереси; і в нас є нафтові інтереси в Азербайджані». [22]. На її думку, британський уряд був зацікавлений у цьому конфлікті тільки в контексті розробки Каспійського нафтового шельфу, що призвело до підписання «Контракту століття» в 1994 р. Згідно з цим договором British Petroleum отримав у консорціумі з розробки нафтових покладів Азербайджану частку обсягом у 17,9%. Представниця уряду баронеса Чалкер оф Веллесі прямо підтверджувала прагматичні інтереси уряду Мейджора: «Я вірю, що Британія має право бути задоволена тим, що британська компанія є членом консорціуму, який допоможе Азербайджану розробляти нафтові поклади» [22]. Позиція ж уряду, за її словами, була така: «Позиція Сполученого Королівства збігається з позицією інших західних держав. Принцип непорушності наявних кордонів визнаний міжнародним товариством. Це також є базовим принципом ОБСЄ. Якщо ми відмовимося від нього, то це призведе до абсолютного хаосу в сучасних обставинах» [22]. Тому уряд Великої Британії намагатиметься сприяти дипломатичному вирішенню конфлікту через Мінську конференцію ОБСЄ, але не зашкоджуючи власним інтересам.

Наступне обговорення відбулося вже після припинення бойових дій у 1994 р. На засіданні 1 липня 1997 р. було відзначено порівняно слабкий інтерес світової громадськості до цієї проблеми, порівняно з увагою до інших міжнародних проблем. Велика Британія не брала офіційної участі в Мінській контактній групі з Нагірного Карабаху. Головний інтерес стосувався питань безпеки постачання нафти [23]. Подальші дії Російської Федерації, пов'язані зі спробами саботувати будівництво нових нафтопроводів у Закавказзі, підтверджують важливість регіону для великих держав [24].

Іншою темою, пов'язаною з конфліктами на пострадянському просторі, було визначення ставлення до Першої чеченської війни. На засіданні Палати лордів 18 квітня 1995 р. лорд Белхевен енд Стентон виступив з доповіддю, присвяченою передісторії та контексту введення російських федеральних військ у Чечню. Доповідач відверто негативно оцінював дії Росії: «Я маю сказати вашим лордствам та моєму другові міністру, що внаслідок цих варварських дій Росія повернула до життя всі страхи російських сусідів та її колишніх сателітів. Царі та Ради пішли у небуття, але російський ведмідь не змінився» [25]. Белхевен відверто звинуватив уряди західних держав в ігноруванні цього конфлікту та виникненні ризику геноциду місцевого (чеченського) населення. Белхевен порівнював ситуацію з першою половиною ХХ ст., коли уряди

західних держав «навіть не звернули уваги на голод в Україні в 1930-х років або на депортації 1940-х» [25]. Ця позиція прямо суперечила заяві міністра закордонних справ Д. Хогга, що «на відміну від інших лідерів етнічних регіонів у Росії, зокрема тих, де проживає мусульманське населення, таких як Татарстан, генерал Дудаєв відмовився вести перемовини стосовно статусу республіки у складі федерації. Під його правлінням економіка сколапсувала, злочинність досягла небачених висот та демократична опозиція була придушена. Понад 100 тис. осіб були вимушені втекти з республіки» [25].

Подібно до ситуації з Нагірним Карабахом, дії британського уряду обмежувалися деклараціями із закликами припинити порушення прав людини обома сторонами конфлікту. Утім, це не вплинуло на видачу нових кредитів російському уряду. Як виявилось, констатував віконт Вейверлі, «Чечня не має міжнародної підтримки її незалежності. Сполучені Штати, Сполучене Королівство та Європейський Союз проголосили конфлікт внутрішньою справою, в яку вони не можуть втручатися» [25]. На засіданні Палати лордів 16 січня 1996 р. представниця уряду баронеса Чалкер оф Веллесі підтвердила, що британський уряд не наполягатиме на наданні Чечні незалежності та працюватиме над вирішенням конфлікту в руслі пошуку шляху «можливості вираження чеченської ідентичності у складі Російської Федерації» [26].

Як бачимо, британська зовнішня політика стосовно Кавказького регіону будувалася на прагматичних засадах. Для Великої Британії, як і для США, цей регіон становив інтерес передусім як джерело видобутку енергоресурсів та ареал забезпечення транспортних комунікацій для постачання енергоносіїв. Відповідно головним завданням міністерства закордонних справ у цьому регіоні була підтримка політичної стабільності, яка була потрібна для забезпечення сталого постачання нафтопродуктів з каспійського нафтового шельфу.

Якщо ж говорити про Абхазію та Південну Осетію, то після підписання домовленостей 1993 р. Велику Британію цілком влаштовував стан замороженого конфлікту. У такому підвищеному стані ситуація зберігалася до 2008 р., коли Грузія спробувала відновити контроль над Південною Осетією у відповідь на, як заявляв уряд у Тбілісі, провокації з боку підконтрольного Москві режиму. Російська Федерація у відповідь розпочала повномасштабне вторгнення в Грузію, використавши дії Грузії як привід, через що адміністрація Дж. Буша-мол. звинуватила її в підготовці до цього конфлікту [27].

Для Великої Британії та Заходу це створило серйозну проблему, оскільки подібні дії знову поставили під загрозу стабільність регіону і створювали небезпечний прецедент силової зміни кордонів. Внаслідок цих подій налагодження відносин з Росією було призупинено. На засіданні Палати громад 20 січня 2009 р. це питання було порушено в рамках обговорення подальших перспектив відносин між Великою Британією, ЄС та Росією. Міністр Європи в уряді Г. Брауна К. Флінн виступила з доповіддю про стан переговорів про

партнерство між ЄС та Російською Федерацією, які були призупинені через російську агресію, висловивши думку, що «ізоляція Росії не входить до чийось інтересів» [28]. Після цього депутат-консерватор М. Франсуа промовисто описав ситуацію навколо відносин ЄС та Росії у таких формулюваннях: «Бекграундом виступає російське вторгнення в Грузію в серпні 2008 р., яке в багатьох аспектах стало неприйнятним поверненням до найбільш небажаних епізодів європейської історії. Воно порушило не тільки міжнародне право, але, що важливо, надані Росією гарантії визнання територіальної цілісності Грузії, висловлені в багатьох резолюціях ООН, зокрема в резолюції 1808, яку у квітні попереднього року підтримала Росія. Щоб хто не думав про дії Грузії 7 серпня, Росія використала надмірну силову відповідь, визнавши пізніше підтримку режимів в Абхазії та Південній Осетії, та певною мірою намагається перемалювати карту Європи, використовуючи силу» [28]. Після цього депутат Е. Макінлей прямо звинуватив лейбористський уряд та консервативну опозицію у виникненні цієї ситуації: «обидві команди передньолавочників верзуть нісенітницю стосовно самочинного перегляду кордонів Європи. Це ЄС свідомо анулював останні Гельсінські домовленості стосовно Косово. Безумовно підтверджувалося, що не може бути зміни кордонів у Європі. Як тільки ця лінія була перейдена – мали бути і наслідки. Це стало зеленим світлом для Росії вирішувати питання з цими трьома територіями так, як вони вважають за потрібне. Це можна було передбачити. Усім це було зрозуміло, всім, окрім тамтешніх передньолавочників торі та лейбористів» [28]. Проблематичність ситуації, що склалася, підтвердив і М. Франсуа: «Давайте будемо відверті: Росія виконала умови припинення вогню лише частково. Якщо бути точними, вони не відвели свої збройні сили на позиції, які вони займали до початку бойових дій. Російські збройні сили залишаються в Південній Осетії та Абхазії, зокрема в таких населених пунктах, як Ахлагорі в Південній Осетії та Кодорська ущелина в Абхазії, які були грузинськими за етнічним складом та керувалися Грузією до російського вторгнення, але більше не є такими після етнічної чистки» [28].

Підсумовуючи проведене дослідження ми можемо дійти декількох висновків:

- Політичний істеблішмент Великої Британії продовжував вважати військовий блок НАТО основою євроатлантичної системи колективної безпеки, адаптованої до реалій постбіполярного світу. Після зникнення прямої стратегічної загрози з боку СРСР у британського уряду виникли певні складнощі з формулюванням стратегічної мети існування Північноатлантичного альянсу.

- В британському парламенті простежувалася стратегічна згода стосовно того, що концепція «Європи націй» найкраще відповідає інтересам Сполученого Королівства. Британський уряд стримував спроби Франції та ФРН перетворити ЄС на федеративну наддержаву. Головне протиріччя полягало у

різних поглядах щодо європейської політики всередині британського істеблішменту. Консерватори вважали, що захист суверенних повноважень має бути пріоритетом, у той час як лейбористи були готові до поступок в обмін на переваги від посилення британського впливу в ЄС.

- У випадку з ухваленням рішень про військові інтервенції у зонах регіональних конфліктів доступні документальні джерела підтверджують, що британський істеблішмент початково бажав уникнути військового втручання у Балканську кризу. Однак унаслідок зростання тиску з боку союзників, які почали нести економічні та репутаційні втрати, британський уряд був змушений переглянути своє ставлення до цієї проблеми. Гуманітарна інтервенція в Косово заклала прецедент який пізніше був використаний для обґрунтування інтервенцій до Афганістану та Іраку.

Список використаних джерел та літератури

1. NATO's Role in the 1990s / HL Deb. 17 April 1991. Vol. 527. Cols1530-48. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1991/apr/17/natos-role-in-the-1990s>
2. United States of America / HC Deb. 24 October 1990. Vol. 178. Cols318-9. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1990/oct/24/united-states-of-america>
3. NATO Summit / HC Deb. 12 November 1991. Vol. 198. Cols901-14. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1991/nov/12/nato-summit>
4. Goulden J. NATO ApproachingTwoSummits: the UK Perspective. *RUSI Journal*. 1996. Vol. 141, iss. 6. P. 29–32.
5. Partnership for Peace / HC Deb. 04 July 1995. Vol. 263. Cols129-30. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1995/jul/04/partnership-for-peace>
6. NATO Enlargement / HC Deb. 17 July 1998. Vol. 316. Cols681-702. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1998/jul/17/nato-enlargement>
7. European Strategic Defence Initiative / HC Deb. 24 January 2000. Vol. 343. Cols 17-8. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/2000/jan/24/european-strategic-defence-initiative>
8. NATO Summit / HC Deb. 30 November 2006. Vol. 453. Cols1239-1251. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmhansrd/cm061130/debtext/61130-0007.htm>
9. Enlargement of the Community: ECC Report / HL Deb. 14 July 1992. Vol. 539. Cols 145-97. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1992/jul/14/enlargement-of-the-community-ecc-report>
10. European Union / HC Deb. 4 December 1997. Vol. 302. Cols 513-69. URL: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1997/dec/04/european-union#column_513
11. EU Enlargement / HC Deb. 16 April 2002. Vol. 383. Cols 101-23WH. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/westminster-hall/2002/apr/16/eu-enlargement>
12. EU Enlargement (Balkans) / HC Deb. 19 July 2005. Vol. 436. Cols 1091-1133. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmhansrd/vo050719/debtext/50719-01.htm>
13. Yugoslavia / HC Deb. 14 October 1991. Vol. 196. Cols 40-7. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1991/oct/14/yugoslavia>
14. Yugoslavia / HC Deb. 05 March 1992. Vol. 205. Cols461-95. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1992/mar/05/yugoslavia>
15. Sharp J. M. O. Intervention in Bosnia – The case for. *The World Today*. 1993. Vol. 49, no. 2. P. 29–32.

16. Dewar M. Intervention in Bosnia – The case against. *The World Today*. 1993. Vol. 49, no. 2. P. 32–34.
17. Bosnia / HC Deb. 29 April 1993. Vol. 223. Cols1167-248. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1993/apr/29/bosnia>
18. Kosovo / HC Deb. 18May 1999. Vol. 331. Cols882-970. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1999/may/18/kosovo>
19. Skidelsky R. The Kosovo effect. *The Guardian*. 2008. 21 April. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/apr/21/thekosovoeffect>
20. Ash T. G. The war we almost lost. *The Guardian*. 2000. 4 Sep. URL: <https://www.theguardian.com/world/2000/sep/04/balkans2>
21. Armenia and Nagorno-Karabakh / HL Deb. 15 December 1992. Vol. 541. Cols 516-50. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1992/dec/15/armenia-and-nagorno-karabakh>
22. Armenia and Nagorno-Karabakh / HL Deb. 28 October 1993. Vol. 549. Cols 963-86. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1993/oct/28/armenia-and-nagorno-karabakh>
23. Nagorno-Karabakh and Azerbaijan / HL Deb. 01 July 1997. Vol. 581. Cols154-71. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1997/jul/01/nagorno-karabakh-and-azerbaijan>
24. Tisdall S. Back to the future in the Caspian corridor. *The Guardian*. 2008. 30 October. URL: <https://www.theguardian.com/world/2008/oct/30/russia-armenia-azerbaijan-nagorno>
25. Chechnya / HL Deb. 18 April 1995. Vol. 563. Cols460-78. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1995/apr/18/chechnya>
26. Chechnya / HL Deb. 16 January 1996. Vol. 568. Cols567-88. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1996/jan/16/chechnya>
27. Traynor I. Moscow accused of planning invasion but remains deaf to critics. *The Guardian*. 2008. 12 August. URL: <https://www.theguardian.com/world/2008/aug/12/georgia.russia1>
28. EU-Russia Relations / HC Deb. 20 January 2009. Vol. 486. Cols680-704. URL: <https://hansard.parliament.uk/commons/2009-01-20/debates/09012058000001/EU-RussiaRelations>

References

1. NATO's Role in the 1990s / HL Deb. 17 April 1991. Vol. 527. Cols1530-48. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1991/apr/17/natos-role-in-the-1990s> [In English].
2. United States of America / HC Deb. 24 October 1990. Vol. 178. Cols318-9. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1990/oct/24/united-states-of-america> [In English].
3. NATO Summit / HC Deb. 12 November 1991. Vol. 198. Cols901-14. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1991/nov/12/nato-summit> [In English].
4. Goulden, J., (1996) NATO Approaching Two Summits: the UK Perspective. *RUSI Journal*, Vol. 141, Iss. 6, pp. 29–32. [In English].
5. Partnership for Peace / HC Deb. 04 July 1995. Vol. 263. Cols129-30. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1995/jul/04/partnership-for-peace> [In English].
6. NATO Enlargement / HC Deb. 17 July 1998. Vol. 316. Cols681-702. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1998/jul/17/nato-enlargement> [In English].

7. European Strategic Defence Initiative / HC Deb. 24 January 2000. Vol. 343. Cols 17-8. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/2000/jan/24/european-strategic-defence-initiative> [In English].
8. NATO Summit / HC Deb. 30 November 2006. Vol. 453. Cols 1239-1251. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmhansrd/cm061130/debtext/61130-0007.htm> [In English].
9. Enlargement of the Community: ECC Report / HL Deb. 14 July 1992. Vol. 539. Cols 145-97. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1992/jul/14/enlargement-of-the-community-ecc-report> [In English].
10. European Union / HC Deb. 4 December 1997. Vol. 302. Cols 513-69. *Hansard*. [Online]. Available from: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1997/dec/04/european-union#column_513 [In English].
11. EU Enlargement / HC Deb. 16 April 2002. Vol. 383. Cols 101-23WH. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/westminster-hall/2002/apr/16/eu-enlargement> [In English].
12. EU Enlargement (Balkans) / HC Deb. 19 July 2005. Vol. 436. Cols 1091-1133. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmhansrd/vo050719/debtext/50719-01.htm> [In English].
13. Yugoslavia / HC Deb. 14 October 1991. Vol. 196. Cols 40-7. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1991/oct/14/yugoslavia> [In English].
14. Yugoslavia / HC Deb. 05 March 1992. Vol. 205. Cols 461-95. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1992/mar/05/yugoslavia> [In English].
15. Sharp, J. M. O. (1993). Intervention in Bosnia – The case for. *The World Today*, Vol. 49, no. 2, pp. 29–32. [In English].
16. Dewar, M. (1993). Intervention in Bosnia – The case against. *The World Today*, Vol. 49, no. 2, pp. 32–34. [In English].
17. Bosnia / HC Deb. 29 April 1993. Vol. 223. Cols 1167-248. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1993/apr/29/bosnia> [In English].
18. Kosovo / HC Deb. 18 May 1999. Vol. 331. Cols 882-970. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1999/may/18/kosovo> [In English].
19. Skidelsky, R. (2008) The Kosovo effect. *The Guardian*, 21 April. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/apr/21/thekosovoeffect> [In English].
20. Ash, T. G. (2000). The war we almost lost. *The Guardian*, 4 Sep. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2000/sep/04/balkans2> [In English].
21. Armenia and Nagorno-Karabakh / HL Deb. 15 December 1992. Vol. 541. Cols 516-50. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1992/dec/15/armenia-and-nagorno-karabakh> [In English].
22. Armenia and Nagorno-Karabakh / HL Deb. 28 October 1993. Vol. 549. Cols 963-86. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1993/oct/28/armenia-and-nagorno-karabakh> [In English].
23. Nagorno-Karabakh and Azerbaijan / HL Deb. 01 July 1997. Vol. 581. Cols 154-71. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1997/jul/01/nagorno-karabakh-and-azerbaijan> [In English].
24. Tisdall, S. (2008). Back to the future in the Caspian corridor. *The Guardian*, 30 October. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2008/oct/30/russia-armenia-azerbaijan-nagorno> [In English].
25. Chechnya / HL Deb. 18 April 1995. Vol. 563. Cols 460-78. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1995/apr/18/chechnya> [In English].
26. Chechnya / HL Deb. 16 January 1996. Vol. 568. Cols 567-88. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1996/jan/16/chechnya> [In English].

27. Traynor, I. (2008). Moscow accused of planning invasion but remains deaf to critics. *The Guardian*, 12 August. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2008/aug/12/georgia.russia1> [In English].
28. EU-Russia Relations / HC Deb. 20 January 2009. Vol. 486. Cols680-704. *Hansard*. [Online]. Available from: <https://hansard.parliament.uk/commons/2009-01-20/debates/09012058000001/EU-RussiaRelations> [In English].

Ivanov D. The Discussion of the Tendencies and Evolution of the European Security Issues in the British Parliament (1990-2010).

The article is devoted to the discussion of European security issues in the British Parliament in the post-bipolar period. After the collapse of the Soviet Union, the British establishment had to revise the foreign policy doctrine of the United Kingdom to adapt it to the demands of the post-bipolar age. During this period, parliamentarians discussed the future role of NATO after the dissolution of the Warsaw Pact. The political establishment has continued to define NATO as the foundation of the Euroatlantic system of collective security. After the direct military threat from the USSR vanished, the British elites had difficulties formulating the strategic goal of the North Atlantic alliance's existence. Another important topic was the creation of the European Union, its future enlargement in Central-Eastern Europe, and the search for the best approach to British European policy under new circumstances. There was an agreement that the idea of the "Europe of Nations" was best suited to British national interests. The British government also deterred attempts by France and Germany to transform the European Union into a federal superstate. The Balkan crisis also became a central topic that caused heated debates in Parliament in an attempt to find a path to a peaceful settlement. In the case of military interventions in local conflicts, the British establishment tried to evade direct intervention in the Balkan crisis but was forced to reconsider its position under growing pressure from allies, who began to experience economic and reputational damage. The humanitarian intervention in Kosovo created a precedent that was used to justify interventions in Afghanistan and Iraq. Additionally, the conflicts in Nagorno-Karabakh and Georgia were also discussed.

Keywords: Great Britain, NATO, EU, Balkans, post-soviet area, Caucasus.

УДК 94:316.422 (540)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-6>

Лукаш О.І.

<http://orcid.org/0000-0002-8682-0848>

СУЧАСНА ІНДІЯ НА ШЛЯХУ УСПІШНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ: МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ

У дослідженні представлено спробу провести комплексний аналіз моделі розвитку Республіки Індія з часів її утворення у 1950 році до наших днів, показати її досягнення та проблеми на шляху перетворення з постколоніальної, відсталого країни у державу, яка претендує на провідні позиції у світі. Доведено, що задля модернізаційних перетворень країна обрала ефективну, але складну гібридну модель розвитку. Індійська модель суттєво відрізняється від східноазійської, вона не схожа на жодну іншу, це особливий тип моделі розвитку. Показано, що перед дослідниками постає величезна перехідна економіка із яскраво вираженими контрастами. Зокрема, високий рівень освіти та великий сектор висококваліфікованих фахівців поєднуються із сотнями мільйонів неписьменних, значний середній клас (що є далеко не в кожній перехідній економіці) – з масовою бідністю. Наявність контрастів характерна для всіх країн з перехідною економікою, які швидко розвиваються. Однак в Індії є особливість, що властива майже їй одній – поєднання так званих «трьох світів», трьох соціально-економічних моделей розвитку, що спостерігаються у наш час. Цей своєрідний «мікс» дозволив раціонально використовувати особливості та переваги кожної з вказаних систем на різних етапах розвитку країни. Особлива модель прогресу надала можливість Індії подолати (або нівелювати) значну кількість найскладніших економічних, науково-технічних, соціальних проблем, зробити колосальний ривок із колоніальної відсталості до глобального лідерства, стати цікавим і корисним прикладом для багатьох країн. Такого унікального поєднання, очевидно, немає в жодній іншій країні, саме воно значною мірою визначає особливості індійської моделі розвитку та успішні перетворення на шляху модернізації.

Ключові слова: сучасна Індія, модель розвитку, особливості соціально-економічної системи, чинники успішних перетворень.

Одним із найяскравіших прикладів стрімкого піднесення від статусу країни «третього світу» до одного з ключових суб'єктів сучасної геополітичної та гео економічної системи є Індія. Окрім того слід зазначити, що за розгляду процесів соціально-економічних змін у світовому господарстві з макроісторичного погляду, така могутня економіка як в Індії багато в чому не просто входить до лав найбільш значущих світових центрів.

Аналізуючи проблему успішних перетворень у сучасній Індії, завжди необхідно брати до уваги ту найважливішу обставину, що країна протягом кількох десятиліть відновлювала позиції, втрачені нею внаслідок тривалої, майже 200-річної колоніальної залежності. Остання призвела до гальмування зростання населення, що було викликано масовим голодом, війнами та іншими супутніми факторами колоніальної залежності, і як наслідок, до значного зниження ВВП на душу населення та інших серйозних соціально-економічних проблем у країні.

Слід зазначити, що складність внутрішніх соціально-економічних процесів у величезній, новоствореній після проголошення незалежності у 1947 р. країні (республікою Індія стала у січні 1950 року), а також її розділ, що створив нові кордони та держави за релігійною ознакою, поступовий, але непростий та тривалий процес становлення демократичного суспільства, не дозволили їй зробити якісний економічний ривок у перші десятиліття незалежності.

Проте у подальшому, подолавши деколонізаційний період нестабільності у соціальній-економічній сфері (1950–1970-і рр.), коли в середньому темпи зростання ВВП були лише близько 3,5%, Індія продемонструвала значні економічні успіхи, які в наш час (з урахуванням її демографічного потенціалу) перетворюють цю країну на глобальний геоекономічний центр. І якщо раніше економічне зростання Індії помітно поступалося зростанню багатьох інших великих країн-конкурентів, відомих як країни НІС (наприклад, Південна Корея, Індонезія чи Таїланд), то нині серед великих економік темпи зростання індійської економіки (ВВП) одні з найвищих у світі, за різними джерелами він у середньому становив 6,7 % у 2023 р.¹ (хоча деякі індійські джерела піднімають цю планку до 7,2%) [1].

Цікавим із цього погляду є порівняння динаміки зростання ВВП Індії зі світовими темпами зростання економіки (середні показники по країнах світу) до пандемії COVID-19, яка суттєво загальмувала економічне зростання у багатьох країнах світу, зокрема в Індії. Наприклад, у 2010–2015 рр., коли індійські показники зростання валового внутрішнього продукту були найвищими і загальна картина для порівняння мала такий вигляд [2].

Табл. 1.

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Індія (ВВП, %):	10,3	6,6	5,5	6,5	7,2	7,9
Світова економіка у цілому (ВВП, %):	5,4	4,2	3,5	3,4	3,5	3,4

Варто підкреслити, що 2007 р. економіка Індії увійшла до 20 найкрупніших економік світу. Окрім того, у багатьох міжнародних документах Індія характеризувалась як країна, де ринок стрімко розширювався. Згідно з даними швейцарського інвестиційного банку Credit Suisse, того ж року Індія увійшла до елітного клубу 12 країн з економікою в трильйон доларів США. А вже 2011 р. за ВВП паритетом купівельної спроможності Індія стала третьою економікою у світі [3].

Наступними роками зростання в Індії залишалося високим за підтримки макроекономічної та фінансової стабільності. Певним винятком були роки

¹ Показники економічного зростання (ВВП) в Індії у 2023 р. можуть коливатися від 6,3% до 7,2% у залежності від джерел їх поширення. Це пов'язано з різними методиками обчислювання та завданнями тих установ, що цим займаються (для східних країн можуть існувати тенденції до завищення показників з метою покращення результатів).

пандемії (2019–2021 рр.), коли спостерігалось суттєве зниження основних параметрів економічного зростання. Надалі ситуація поступово вирівнювалася, про що можуть свідчити основні показники економічного розвитку Індії у 2022–2023 рр. (так, у другому кварталі 2023 р. темпи зростання ВВП були досить високими) [4; 5].

Табл. 2.

Показник	Значення	Період
Обсяг ВВП	3385 USD млрд.	2022
Темп зростання ВВП (квартальний, найвищий)	7.8 %	2023 (2 кв.)
Темп зростання ВВП (квартальний, середній)	1.9%	2023 (2 кв.)
ВВП на душу населення (річний, середній)	2085 USD	2022
Рівень інфляції (на серпень 2023)	6.83 %	2023 (сер.)
Процентна ставка (на жовтень 2023)	6.5%	2023 (жов.)
Рівень безробіття (середній протягом року)	7.1 %	2023
Міжнародні валютні резерви	586.91 млрд. USD	2023 (вер.)

Прогнозовано, що у 2023/24 і 2024/25 фінансових роках реальний середньорічний ВВП зросте на 6,3% [6], а загальна інфляція та певне падіння цих показників (як результат пандемії та кризових явищ) поступово знизяться, хоча перша з них залишається нестабільною через шоки цін на продукти харчування. У майбутньому цифрова інфраструктура країни та потужна державна інфраструктурна програма продовжуватимуть підтримувати зростання індійської економіки. Індія має потенціал для ще більшого зростання з великим ринком праці та людського капіталу (де величезну частку, майже 1/4 складає молодь), якщо будуть здійснені комплексні реформи. У демографічному вимірі Індія у 2023 р. перегнала Китай за чисельністю населення й вийшла на перше місце у світі за цим показником. На початок січня 2024 р. населення Індії було понад 1,441 млрд а населення Китаю становило більше 1,425 млрд. осіб [7; 8].

Безсумнівно, величезні успіхи Індії у соціально-економічному розвитку за останні десятиліття, особливості та закономірності її постколоніального та сучасного розвитку викликають великий науковий інтерес світової спільноти, значно підвищують її міжнародний авторитет, роль та вплив у світовій геополітиці та спонукають звернутися до вивчення і аналізу індійської моделі

розвитку, тобто теми, яка практично не знайшла висвітлення в українській історіографії до нашого часу. Індійська модель розвитку становить великий науковий інтерес, її дослідження може мати важливе практичне значення для повоєнної відбудови та розвитку України.

Перш за все необхідно підкреслити, що Індія обрала ефективну, але складну «гібридну модель» розвитку. Вона являє собою особливу систему (або формат) розвитку й несхожа на більшість соціально-економічних моделей в інших країнах, зокрема східних, азійських. Необхідно наголосити, що протягом десятиріч країна долала складний шлях від суспільства патріархального (значною мірою неписьменного та дуже бідного) до індустріального, інформаційного, міського. Розвиток Індії протягом майже в 75 років представляв собою своєрідний синтез різних соціально-економічних систем. У цьому, на наш погляд, знайшла прояв унікальна здібність індійської цивілізації (яка своїм корінням сягає далеких тисячоліть) до абсорбції, вдалого запозичення та пристосування до своїх національних потреб досягнень інших цивілізацій, країн, суспільств, що були корисними за для неї на різних етапах еволюції (тобто ми спостерігаємо саме розумний індійський прагматизм).

Нині ми бачимо в Індії перехідну економіку величезного масштабу, котрій притаманні суттєві контрасти та суперечності. З одного боку – це ще мільйони неписьменного населення, значна бідність та відсталість, а з іншого боку – хороший рівень освіти, міцний сектор висококваліфікованих фахівців, високі технології, новий, швидко зростаючий середній клас, що виступає підґрунтям сучасного розвитку країни, а це явище спостерігається далеко не в усіх перехідних економіках.

Відомо, що великі контрасти притаманні багатьом країнам, що розвиваються, але тільки для Індії характерна така унікальна особливість та своєрідність, як співіснування або поєднання важливих елементів відомих у наш час так званих «світів», які фахівці називають, зазвичай, соціально-економічними системами різних країн: розвинених капіталістичних («перший світ»), соціалістичних («другий світ») та країн, що розвиваються («третій світ»).

Унікальність полягає у тому, що для моделі соціально-економічного розвитку Індії характерним є досить вдале поєднання цих трьох різних систем, як було відзначено – такої, що розвивається, соціалістичної та капіталістичної (тобто «трьох світів»). Низка відомих фахівців справедливо підкреслювали, що саме таке унікальне співіснування майже не спостерігається в інших суспільствах. Вочевидь, ця унікальність (тобто своєрідний синтез), й виступає головною особливістю моделі соціально-економічного розвитку сучасної Індії [9].

Синтез був характерним й для становлення індійського політичного простору, також спостерігаємо своєрідне об'єднання класичної вестмінстерської (англійської) системи та елементів демократій інших країн.

У хронологічному вимірі ця головна особливість індійської моделі розвитку, починаючи з проголошення Індії республікою, знайшла вияв у тому, що в 1950–1980-х рр. індійське керівництво використало для перебудови старої колоніальної економіки своєрідне поєднання важливих елементів західного лібералізму та радянської (соціалістичної) планової системи, а з 1990-х рр. воно обережно і поетапно перевело економіку країни у формат вільного (капіталістичного) ринку, здійснивши надзвичайно важливі економічні реформи та розпочавши успішну модернізацію [10].

Наступною, дуже суттєвою особливістю індійської моделі розвитку, безперечно, треба вважати бідність, неписьменність, убогість значних мас населення. Природно, що «третій світ» пов'язаний із бідністю та демографічним тиском, з відтоком молоді із села до міста. Досі селянство поки що переважає в демографічній структурі Індії; малоземелля та поступове зростання продуктивності праці у землеробстві викликають аграрне перенаселення, збіднення, зростання безробіття. На жаль, і до нашого часу зберігається значна неписьменність серед дорослого населення, особливо серед жінок. Певними рудиментами можна вважати й неофіційні органи общинного самоврядування, що зберігаються в селах (панчаяти), а також діючі елементи класичної індійської кастової системи.

Методи і механізми, котрі характерні для соціалістичної системи, зокрема, проявлялися в Індії в таких аспектах, як активна економічна діяльність держави в галузі інфраструктури та економіки, заснованої на п'ятирічних планах (найважливіша особливість соціалістичної системи); саме держава на першому етапі повністю регулювала економіку та соціальне життя країни. Соціалістичні механізми проявлялися й пізніше: у підтримці малого бізнесу шляхом регулювання, ліцензування та квотування; у захисті права працівників спеціальним законодавством, у спробах забезпечити мінімум засобів існування серед селян, включаючи залучення їх до громадських робіт; у квотуванні місць до представницьких органів самоврядування для жінок та членів нижчих каст; у заходах демографічного регулювання та багатьох інших.

Що стосується особливостей, характерних для капіталістичної системи, то варто звернути увагу на наступне. Відомо, що в Індії існують усталена демократія, інститут приватної власності та інші важливі інститути недержавної економіки, зокрема великі приватні корпорації, ринок цінних паперів тощо. Важливо також відзначити існуючу і досить ефективно працюючу юридичну та судову систему, зазвичай, вони є рідкістю для східних країн, що розвиваються, але в Індії така ситуація була обумовлена спадщиною колоніальних часів. Також у індійському суспільстві присутні великі прошарки, що складаються з робітників вільних професій та висококваліфікованих фахівців, які зайняті у приватному бізнесі.

На даний момент до цього варто додати багато досягнень, включаючи напрацювання у галузі інновацій та фундаментальних наук. За кількістю

наукових та технічних працівників Індія займає третє місце у світі; з числа 500 провідних компаній світу, близько 200 використовують індійські послуги програмного забезпечення, до них приєднуються й багато найбільших світових корпорацій. Індія є лідером у кількості компаній, які отримали сертифікати про якість програмного забезпечення, має власні космічну та ядерні програми. Вона не тільки отримує великий обсяг інвестицій із-за кордону, але й має значну кількість компаній та ТНК, що активно інвестують за кордон, до того ж обсяг такого роду інвестицій швидко зростає.

Таке органічне поєднання елементів різних соціально-економічних систем, зазвичай, не спостерігається в жодній країні, що розвивається. Якщо ми порівнюємо, наприклад, з Китаєм, то соціалістичні та капіталістичні елементи чітко простежуються там і унікально перетинаються, а інші не справили значного впливу, як в Індії. В Азії, у сусідніх з Індією країнах (наприклад, у Пакистані та Бангладеш) демократія розвивається досить складно. Певною мірою можна говорити про поєднання трьох соціально-економічних систем стосовно низки країн Латинської Америки (враховуючи, що вони давно розвивали приватну власність), особливо такі держави, як Аргентина, Чилі чи Мексика. Однак рівень розвитку демократії там значно відстає від індійського, а кількість кваліфікованих фахівців, нові високі технології дуже обмежені. Порівняно з іншими країнами, що розвиваються, на думку багатьох іноземних дослідників, саме унікальний синтез трьох соціально-економічних систем надає Індії широкі можливості в адаптації до різних складних явищ сучасності [9].

Виходячи із зазначених вище головних характеристик соціально-економічного розвитку сучасної Індії, а саме суттєвого впливу на нього розглянутих факторів взаємодії різних систем, складних історичних обставин та умов формування під впливом відомих цивілізаційних основ та принципів, що виникли й були сформовані ще у далеку давнину, а також проведеної сучасної модернізації і останніх економічних, науково-технічних та інноваційних досягнень, доцільно виокремити основні *економічні особливості* індійської моделі розвитку, до них можна віднести:

1) провідну роль держави в усіх сферах соціально-економічного розвитку, яка разом із тим суттєво поетапно зменшувалася, починаючи з 1991 року і пізніше ще більше скорочувалася з 2014 року; 2) державний контроль над банківським сектором та досить суворим регулюванням валюти, які теж значно пом'якшуються останнім часом; 3) чисельність та роль великих багатогалузевих приватних та державних корпорацій за наявності величезної кількості малих та найменших підприємств у промисловості; 4) переважаюча у структурі економіки сектору послуг, включаючи фінансові та інші сучасні сектори з швидким зростанням промисловості; 5) значну наявність великих експортних високотехнологічних секторів та кваліфікованих послуг (комп'ютерні, інформаційні (ІТ), створення програмних продуктів, поширення аутсорсингу), що дозволило Індії зайняти особливе місце в міжнародному

поділі праці; 6) широке залучення іноземних інвестицій та технологій; 7) досить високий рівень накопичення капіталу; велика увага до інфраструктури та наукових і технічних інновацій; 8) акцент на внутрішньому споживанні як локомотиві розвитку при заохоченні експорту та обмеженні і стимулюванні заміщення імпорту; 9) ролі іноземних індійських громад в інвестиціях, припливі іноземної валюти (індійська діаспора нараховує у провідних країнах світу більше 25 млн. і постійно зростає; вона займає друге місце у світі за кількістю після китайців; у США індійці складають третю за величиною групу серед азійського населення країни).

До *соціально-історичних особливостей* індійської моделі розвитку, безумовно, варто віднести такі досить добре відомі чинники:

1) широке використання англійської мови, особливо серед освічених індійців, а також розповсюдження англійської літератури та інформації; важливим є та обставина, що багато книг та журналів публікуються англійською мовою одночасно в Англії, США та Індії; 2) високий рівень індійської вищої освіти та увага до фундаментальної науки, що дозволяє підготувати фахівців різних профілів високої кваліфікації (інженерів, лікарів, економістів та інших), які розмовляють англійською мовою; 3) наявність великої кількості висококваліфікованих кадрів в інноваційних галузях, що є наслідком перших двох переваг, а також особливих зусиль індійського уряду; така ситуація дозволила Індії створити міцну галузь високих послуг у програмуванні, інженерії, інформації та інших сферах; 4) за світовими стандартами індійські фахівці мають низьку заробітну плату, що забезпечує великий попит на їх роботу в США та у світі в цілому; активний процес відтоку створює дефіцит індійських професійних фахівців на батьківщині, однак, з іншого боку, ця ситуація сприяє виникненню великої іноземної діаспори, що є важливим джерелом доходу валюти до Індії, а також отримання передової інформації та корисних контактів; 5) останнім часом спостерігається певний зворотній відтік фахівців назад до батьківщини, що дає Індії додаткові переваги, оскільки на індійські терени повертаються фахівці, збагачені передовим цінним досвідом праці у провідних розвинених державах.

Варто зазначити, що серед різних індійських фахівців (економістів, політологів, істориків, державних керівників) є досить суттєві розбіжності як в оцінках результатів економічного розвитку Індії, методів та форм його здійснення керівництвом країни, так й в ефективності обраної моделі розвитку. Якщо зробити спробу систематизувати їх за напрямками, то блок досліджень, присвячених різним проблемам економічного розвитку видається найбільшим. Так, серед них виокремлюються дослідження, присвячені проблемам індійської моделі економічного розвитку, особливо роботи: А.С. Рея, С. Бхадурі [11], П. Патнаика [12], К. Кокхари, У. Кумара [13; 14].

Велику увагу індійські дослідники приділяють питанням впливу та наслідкам глобалізації на розвиток національної економіки. Суттєвий внесок у

дослідження цієї теми зробив своїми працями відомий індійський дослідник, керівник департаменту економіки Державного університету штату Тамил Наду (Thiruvalluvar University, Vellore) професор Г. Йоганандхам [15; 16]. Значний обсяг своїх досліджень він також приділив проблемам безробіття та ринку праці [17; 18], а фінансовий сектор країни досить детально проаналізований у роботах індійських економістів С. Шарми та Е. Шарми [19; 20]; надзвичайно цікавим також видається одне із останніх досліджень індійських фахівців, що присвячено впливу та наслідкам останньої пандемії на економіку та індійську модель розвитку [21].

Соціальні аспекти модернізації, проблеми та досягнення у сфері освіти, підготовки висококваліфікованих кадрів, роль та значення культури та цивілізаційних цінностей у досягненні сталого економічного розвитку розглядаються у багатьох роботах індійських фахівців, серед них можна відзначити роботи С. Шривастава, С. Кхана [22], С. Патри, Т. Рея [23].

Арвінд Бірмані, який є членом комісії Національного інституту трансформування Індії – експертного центру при індійському уряді, створеного у 2015 р. замість комісії з планування (англ. NITI Aayog – National Institution for Transforming India, Aayog), у роботі «Модель інклюзивного розвитку Бґарату»², виданій у травні 2023 р. в декількох варіантах у вигляді сучасного трактування моделі розвитку Індії урядом Нарендри Моді [24; 25], відзначав, що останнім часом Індія продемонструвала стабільне зростання (мається на увазі ВВП), попри внутрішні та глобальні виклики, включно з пандемією COVID-19. Остання створила проблеми та кризові явища, супроводжувалася різким зростанням цін, зокрема на нафту.

Він особливо підкреслив, що стратегія розвитку Індії не була статичною, вона еволюціонувала та розвивалася з урахуванням змін та результатів на національному та міжнародному рівні, а важливі пропозиції та ідеї, які висувалися індійськими керівниками, знайшли визнання як в розвинутих, так і в інших країнах світу. Тому, він вважає, це дає підстави для спроби визначити та сформулювати основні параметри *моделі розвитку сучасної Індії*. Якщо її розглядати із точки зору соціально-економічного розвитку, зазначає він, то індійська модель інклюзивного зростання має три базові основи: 1) ринкова економіка, 2) розширення прав і можливостей, 3) прагматизм.

Видається доцільним більш детально проаналізувати визначені базові основи індійської сучасної моделі розвитку з точки зору індійського погляду на цю надзвичайно важливу проблему.

Ринкова економіка, її характеристики та особливості у розумінні індійських

² Бґарат – староіндійська назва Індії на санскриті (у наш час вона активно застосовується індійськими державними та політичними керівниками, особливо у документах та промовах мовою гінді). Бґарат – чол. роду, тому за перекладом українською мовою ця назва буде відмінюватися (напр.: Бґарату, Бґарата).

фахівців мають такий вигляд: приватна ініціатива та конкуренція є рушійною силою зростання економіки та зайнятості праці; бізнес відіграє ключову роль в економічному житті нації, виробляючи та продаючи товари і послуги, а також створюючи робочі місця; усі форми бізнесу є частиною цього економічного життя: великі та малі компанії, малі та середні підприємства, зокрема самозайняті, традиційні та сучасні, а також національний та іноземний бізнес.

Індійський уряд створює та буде наполегливо створювати у майбутньому економічне та соціальне середовище, щоб такі підприємництва могли процвітати та розвиватися у кожній громаді, соціальній та соціально-економічній групі, які проживають у кожному районі, у кожному географічному регіоні цього величезного та різноманітного субконтиненту (цікавим є те, що у цьому аналітичному матеріалі/статті субконтинентом називають не усю Південну Азію, а саме Індію).

Далі йдеться про те, як індійський досвід, проблеми та надбання (тобто попередня, стара модель розвитку) показали, що державна монополія на ресурси та економічну і соціальну діяльність є неефективною, оскільки природа та структура стимулів уряду не завжди «неминуче спонукають бізнес до ведення бізнесу», а «мінімум уряду, максимум управління» – такий девіз, що відображає суть даного положення. Якщо роль уряду в економіці не буде ретельно обмежена окремими сферами, це, швидше за все, призведе до витіснення приватної виробничої ініціативи та діяльності, яка є більш ефективною, результативною та стійкою за умови зменшення тиску та контролю з боку уряду. Стійке, інклюзивне (мається на увазі – внутрішнє, національне) довготермінове зростання є головною метою; водночас короткотермінові потреби ретельно контролюються державою, щоб мінімізувати вплив на довготермінові інвестиції та зростання.

Підкреслюється також, що приватна соціальна ініціатива вітається та є невід'ємною частиною демократії, оскільки приватні соціальні організації можуть доповнювати та підтримувати громадськість у тих сферах, де потрібен гуманний, особистий підхід на рівні громади. Уряд може й повинен надавати фінансову підтримку, але бюрократія, зазвичай, не дуже ефективна в наданні постійної допомоги тим, хто потребує особистої, емоційної та соціальної підтримки, взаємодії (тобто сироти, інваліди, розумово відсталі, вдови, літні люди, яких досить багато в індійському соціумі). Окремі спеціальні громадські організації, що працюють у місцевих громадах, мають найкращі можливості у цьому напрямі. Крім того, вони також можуть доповнювати уряд у тих сферах, де він замало ефективний або неефективний у наданні основних послуг менш забезпеченим членам суспільства, які складають до нашого часу величезну частку населення Індії. Індійські фахівці вважають, що *такий підхід є гнучким і сумісним з ринковою економікою й відрізняється більшою турботою про незабезпечене населення країни, а також нівелює неспроможність сучасного ринку задовольнити потреби, знижує тиск зовнішніх викликів,*

інформаційну асиметрію та обмежені можливості для таких верств населення країни.

Зокрема, вказаний підхід до економічного розвитку країни включає наступні питання: а) ринкова конкуренція, олігополія³ та монополія; б) громадська економіка та економіка добробуту: надання суспільних благ урядом у випадках, що вимагають державних стимулів або субсидій; в) неокласична динаміка зростання: важливість фізичного капіталу (інвестицій); людський капітал (робочі навички), технології, знання, ефективність та продуктивність; г) шumpетерівські інноваційні принципи підприємництва задля стимулювання нових технологій, науково-дослідних та досвідно-конструкторських розробок (НДДКР) і проривних інновацій.

Індійські фахівці вважають, що ці кардинальні заходи спонукають уряд створити сприятливу політику та інституційне середовище для приватних підприємств, щоб залучати капітал, будувати підприємства та розвивати конкуренцію; це така політика, коли залучають необхідні ресурси та умови і сприяють приватному сектору виробляти те, що він може робити найкраще. Враховуючи менталітет контролю та складну мережу законів, правил і положень, створених індійським соціалізмом у 1950–1980 рр., першим і найважливішим завданням вони вважають виявити та усунути засоби контролю з кожного підприємства, продукту, природних ресурсів і зовнішніх факторів та замінити їх на сучасні правила, де нові принципи та методи є економічно виправданими.

План дій з реформування бізнесу систематично скорочує або спрощує величезну кількість нормативних актів та обмежень, щоб полегшити сучасним підприємствам та фірмам дотримуватися нормативних вимог. Спираючись на реформи, проведені раніше, індійське керівництво розпочало протягом останніх 10 років (а саме з 2014 року) низку реформ, які конкурують з тими (тобто суттєво відрізняються від тих), що проводилися протягом 1990-х рр. Основна ідея полягає в тому, щоб сприяти приватній конкуренції, ліквідувати основні крупні монополії, створені попередньою державною політикою, використовувати сучасні правила для регулювання економікою, зменшити зовнішні виклики та навантаження інформаційної асиметрії, зберегти (обмежене) державне виробництво та послуги лише у сферах, які мають безпосереднє відношення до національної безпеки. До них належать лібералізація ринків товарів і послуг, а також ринків виробництва (яких не торкнулися попередні реформи), розвідка та видобуток природних ресурсів, приватне будівництво та обслуговування інфраструктури, підприємства державного сектору, банки і фінансові установи, а також цифрові технології і «зелена економіка» (тобто сталий розвиток з мінімальним ризиком для довкілля).

³ Олігополія – структура ринку, за якої в одній галузі домінує невелика кількість конкуруючих фірм, при цьому хоча б одна або дві з них виробляють значну долю продукції даної галузі, а поява нових ускладнена чи неможлива (тобто, це тип ринкової структури з недосконалою конкуренцією).

Особливо підкреслюється, що цей підхід є протилежним комуністично-соціалістичному, командно-контрольному підходу до економіки, якому багато освічених інтелектуалів і науковців віддавали перевагу протягом майже півстоліття після здобуття незалежності. Індивідуальна ініціатива, а не уряд є рушійною силою економічного зростання та створення робочих місць; уряд може сприяти і повинен сприяти та забезпечувати рівні можливості для всіх членів індійського суспільства.

Таким чином, уряд створив великий простір, щоб зосередитися на заповненні прогалин і вирішенні питань, які приватний сектор за низки певних чинників не може або не хоче здійснити – надання суспільних благ, фінансування та регулювання інфраструктури. Важливою роллю уряду є забезпечення того, щоб транспортна, енергетична, комунікаційна, промислова, міська та сільська інфраструктура були побудовані та забезпечені економічно, а також робочою силою в найефективніший спосіб. Така політика призводить до розділення більшості інфраструктури на частини, які виступають відповідними суспільними благами і послугам й водночас піддаються ринковій конкуренції.

Відокремлені частини додатково розбиваються на сегменти фінансування, будівництва та надання послуг, якщо це необхідно для максимізації конкурентоспроможності. З одного боку, інфраструктура та послуги мобільного зв'язку, а також електростанції можуть фінансуватися та будуватися приватним сектором, але мають регулюватися сучасним професійним регулятором та правилами, які сприяють конкуренції та захищають розумні інтереси споживачів. З іншого боку, суспільні блага, такі як сільські сполучні дороги та місцеві дороги, повинні повністю фінансуватися центральним або державним урядом, але можуть будуватися приватним сектором і підтримуватися місцевими органами влади. Для будівництва таких суспільних благ широко й ефективно повинні використовуватися конкурси, тендери приватних організацій. Однак низка послуг та товарів особливого значення, такі як залізничні лінії та системи сигналізації, передача і розподіл електроенергії або великі порти, фінансуються і в основному будуються та управляються центральними урядами та урядами штатів.

Серед них – низка будівельних робіт, технічне обслуговування, послуги і обладнання, пов'язані з автомагістралями, залізницями, аеропортами, портами, водними шляхами, енергетикою та телекомунікаціями, для яких використовуються різні комбінації державно-приватної участі. Інфраструктурні об'єкти, які піддаються стягненню плати з користувачів приватним сектором і є прибутковими, такі як аеропорти, малі порти, причали у великих портах і залізничні станції, продаються на аукціонах. Аукціони субсидій використовуються там, де інфраструктура є нерентабельною через низьку щільність населення або віддаленість.

Акцентується увага на тому, що уряд Індії став передовим у сфері цифрових суспільних технологій і програмного забезпечення інфраструктури. Це включає розробку унікального ідентифікатора для всіх громадян – резидентів (Aadhar),

універсального платіжного інтерфейсу (UPI) для платежів (Digi Locker, India Stack, Health Stack). Він просуває та стимулює такі електронні ринки, як урядовий електронний ринок (GeM) для купівлі товарів і послуг (GOI), відкритий для всіх урядів штатів, національний сільськогосподарський ринок (eNAM) і відкрита мережа цифрової комерції (ONDC) – все це надзвичайно важливо для такої величезної держави як Індія.

До цього додається розвиток людського капіталу, чому сприяла низка інформаційних та освітніх програм. Медична освіта і політика загальної державної освіти були повністю переглянуті відповідно до вимог XXI ст. Професійно-технічна освіта та розвиток професійних навичок є невід’ємною частиною цієї політики, зокрема політики розвитку навичок підприємництва. Було запущено низку схем і програм для стимулювання інновацій серед різних соціальних груп, так Інноваційна місія (Atal) є першою у своєму роді індійською програмою, яка стимулює інтерес та розвиток інновацій на професійному рівні, активує створення стартапів.

Приватні традиційні підприємці та неформальний сектор (ММСП) стимулюються та підтримуються (портал UDAYAM) до переходу від неформального до офіційного сектору за допомогою низки ініціатив. Вони охоплюють навчання, кредитні системи, розрахункові апарати (RBI), облікові записи (RBI), технічне сприяння і технологічну модернізацію, підвищення кваліфікації (MCY), інновації, інфраструктуру та взаємодію з національними та міжнародними ринками.

Не викликає сумнівів те, що більшість представлених та проаналізованих вище інфраструктурних та інноваційних проектів та програм Індії, які є складовими нової передової моделі економічного розвитку, можуть представляти великий інтерес для майбутньої відбудови повоєнної України. Окреслені підходи до перебудови принципів та методів сталого економічного розвитку, зміни державної політики у цьому напрямі варті, на наш погляд, подальшого глибокого вивчення та аналізу. Видається доцільним у цьому сенсі розглянути й соціальні аспекти так званої політики «розширення прав і можливостей» сучасної індійської моделі розвитку.

Політика «розширення прав і можливостей» (що представляє соціальні складові моделі розвитку Індії) має свої специфічні риси та особливості. Насамперед, звертається увага на значення посилення взаємозв’язку, взаємодії, взаємодопомоги у соціумі заради досягнення більш ефективного та швидкого соціально-економічного прогресу. Вірогідно, для Індії такий підхід особливо важливий, беручи до уваги її складну соціальну структуру, касти, мови, релігії, розмаїття народів та національностей. Дійсно цікавий і новаторський вигляд мають у даному контексті зусилля індійського уряду відзначати кожне свято, кожен день народження видатних національних (регіональних, місцевих) лідерів національно-визвольного руху, які брали участь у боротьбі за свободу.

Індійські автори підкреслюють, що такі акції є спробою підключитися до

повсякденного життя кожного громадянина країни й таким чином створити непрямий зв'язок з ним. У цьому напрямі регулярна щомісячна радіо-промова прем'єр-міністра Індії «Манн Кі Бат» («відверті розмови») має таку саму мету – встановити особистий зв'язок із кожним індійцем, зокрема з молоддю та студентами. Це може стати основою взаємного співчуття та порозуміння між різними громадянами, незалежно від того, наскільки різним є походження, одяг, харчові звички, духовна орієнтація, культурні символи та спосіб життя. Вони вважають, що соціальне співчуття виступає одним із результатів цього взаємного співпереживання та спілкування, що об'єднує індійський соціум.

Іншим напрямом вказаної політики є розширення соціальних можливостей через визнання значення та збереження давньоіндійської спадщини, відчуття гідності за унікальні цивілізаційні цінності та стимулювання загальнонаціонального руху до побудови «індійського суспільства добробуту». Така держава добробуту повинна бути зосереджена на поліпшенні стану найнижчих верств суспільства, соціально-економічному розвитку та зближенні рівнів доходів. У даному випадку часто цитуються відомі слова Махатми Ганді: «Пригадайте обличчя найбіднішої та найслабшої людини, яку ви бачили, і запитайте себе, чи цей крок, який ви плануєте, принесе їй користь» [26]. Природно, що в Індії з цим погоджується переважна більшість громадськості, практично кожна спільнота, соціально-економічна група та політична партія.

Підхід індійської держави до соціального забезпечення у політиці «поширення прав та можливостей» є багатограним, включаючи прямі трансфери одержувачам і непрямі субсидії через постачальників послуг, грошові трансфери та трансфери в натуральній формі, такі як безкоштовне або нижче за ринкову ціну надання товарів і послуг (наприклад, таких як стипендії), а також широкий спектр так званих «базових потреб». Цікавим є те, що індійські економісти з питань соціально-економічного розвитку дослідили та кількісно визначили деякі з цих програм добробуту та розвитку з точки зору практичних результатів, які називаються «багатовимірною бідністю».

Необхідно зазначити, що піклування про добробут найбідніших, недієздатних людей похилого віку та тих, хто зіткнувся з особистими трагедіями і нещастями, є невід'ємною частиною індійської культурної спадщини, спеціальні заходи поступово адаптують цю частину соціуму до сучасного світу, вони мають свій особливий формат. Так, цільові, вибіркові мережі безпеки призначені для тих, хто постраждав від стихійних лих і макрошоків, зокрема від природних та медичних трагедій, з якими не здатні впоратися навіть передові домогосподарства. Забезпечення безкоштовною їжею (переважно злаками) 2/3 населення Індії (> 900 мільйонів людей) під час пандемії COVID-19 є прикладом такого підходу. Іншим прикладом є Національна схема медичного страхування, яка охоплює 100 мільйонів бідних і вразливих сімей.

В індійських джерелах відзначається, що концепції та пріоритети вказаних

програм і проектів змінювалися та розвивалися з часом, а існуючі схеми були перероблені, перезавантажені та реалізовані з набагато більшою енергією та скороченням часових рамок; було запроваджено багато нових програм у різних областях. Така еволюція здійснювалася з точки зору розвитку, зміцнення та вдосконалення концепції розширення прав і можливостей, зокрема у низці проектів (JDY, JAM, PMBSY). На цей процес вплинули такі вище розглянуті чинники, як різноманітність та культурно-цивілізаційна спадщина.

Значний вплив на соціальний розвиток має величезна різноманітність серед населення Індії, зокрема різноманітність походження та індивідуальних прагнень і цілей; до речі, така ситуація значно контрастує з одноманітністю соціумів у європейських державах та у багатьох африканських і азійських країнах. Також необхідно брати до уваги, що величезна різноманітність Індії протягом усієї її історії традиційно узгоджується з культурно-цивілізаційною спадщиною єдності, яка сягає тисячоліть до ведичних часів (тут ми бачимо у дії відомий стародавній принцип «єдності у різноманітності») [27]. Важливу роль і вплив також відіграють різні можливості, що існують для різних груп людей, які мешкають у різних частинах Індії.

Вказані цивілізаційні принципи та особливості призводять до переконання великих верств населення, котрі традиційно спираються у своїх поглядах на стародавню індійську філософію, культуру та історію, що сучасне індійське суспільство, в першу чергу уряд та провідні неурядові організації, повинні значно розширити можливості людей у кожній групі (етнічній, кастовій, релігійній, племінній), надати їм рівні можливості виконувати свої обов'язки, реалізувати особисті інтереси та амбіції.

Але також велике значення має та обставина, що особиста мотивація, індивідуальна наполеглива праця виступають дуже важливими елементами успіху, коли надаються рівні можливості. Тому в індійській концепції моделі соціального розвитку політика «розширення прав і можливостей», програми соціального забезпечення та надання рівних можливостей різним групам населення взаємно обумовлені і значно збігаються. У цьому контексті є також загальні програми для всієї Індії, а також проекти, спеціально спрямовані на окремі неблагополучні регіони та соціально-економічні групи. Разом із тим, індійські автори підкреслюють, що розглянутий підхід до «насичення» таких регіонів може призвести до збігів і втрат, якщо не проводити періодичний моніторинг результатів та оцінку.

Розширення можливостей неблагополучних територій (у першу чергу сільських) і певних груп (наприклад, жінок) досить активно виконується з підходом, орієнтованим на результат. Зокрема, гендерний дисбаланс в Індії намагаються виправити та розширити можливості жінок завдяки таким проектам, як «Beti Bachao, Beti Padhao: Mission Shakti», «Bharat Ayushman», громадським рухам «Одна нація, одна лінія допомоги», «Служба підтримки реагування на надзвичайні ситуації», «Безпечне місто» та багато іншим задля

захисту прав і можливостей жінок, а також розширення допомоги жінкам при працевлаштуванні.

У розробці напрямів моделі розвитку країни на сучасному етапі керівництво Індії надає велику увагу вдосконаленню методів її практичного здійснення та своєрідному використанню задля цього нових та старих класичних концепцій, ідей, теорій. Особливо великого значення та ролі набуває у зв'язку з цим індійська концепція прагматизму.

Відомо, що прагматизм виник у формі філософської течії, що ґрунтується на практиці як критерії істини та смислової значущості. Його появу пов'язують з іменами американських філософів XIX ст. Зокрема, Ч. Пірс першим сформулював головний постулат, так звану «максиму» прагматизму. Якщо трактувати цей постулат у спрощеному варіанті, то він зводиться до того, що будь-яка ідеологія, теорія, ідея може вважатися вірною лише у тому випадку, якщо вона добре працює і має практичну цінність; всі інші – непрактичні, не варті уваги й мають бути відкинуті.

Нинішня індійська влада керується прагматизмом і надає більшу перевагу досвіду та доказам, а не теоріям або ідеологіям. Причому підкреслюється, що докази повинні базуватися на досвіді надійних партнерів або на надійних джерелах. Наголос робиться на тому, що з'ясувати, яка політика спрацює, а яка не дієздатна, які методи та форми ефективніші для досягнення головної мети – це найважливіша умова реформ, модернізації та моделі розвитку загалом. З індійської точки зору найбільш вагомими результати приносить прагматичне формулювання політики, яке надає перевагу не стільки теорії, а офіційним і неофіційним доказам, ітераційному підходу (мається на увазі – поетапному) та зворотному зв'язку.

Найважливіша складова у цьому процесі – саме прагматизм, зокрема, наприклад, у визначенні ролі влади, оскільки відокремлення певних частин інфраструктури та її фінансування полегшує призначення різних пакетів сприяння приватному і державному сектору та державно-приватному партнерству на основі ефективності, мінімізації витрат та максимізації якості. Причому цей підхід реалізується з певною енергією, аби прискорити розвиток ефективної високоякісної інфраструктури

Підкреслюється, що прагматизм, ґрунтований на досвіді, також призводить до фіскального консерватизму. Консервативний принцип інвестицій у бізнесі та у фінансуванні домогосподарств застосовується до державних фінансів, мінімізуючи непродуктивні витрати та запозичення для інвестицій у виробничі активи, в яких прибуток є вищим за вартість запозичень.

У цьому аспекті показовим може бути наступний приклад: незважаючи на загальну міжнародну думку та внутрішній тиск, уряд Індії не вдався до значного поширеного загального фінансового стимулювання з початку пандемії у 2019 році, але ретельно спрямував витрати та фінансову підтримку для тих, хто цього найбільше потребував. Враховуючи невизначеність загальної ситуації, пов'язану з

пандемією і карантинном у 2019–2022 рр., він також застосував поетапний підхід та запровадження спеціальних заходів до поширення необхідної інформації, яка прояснила природу і розміри проблеми, а також допомогла з'ясувати які сектори та сегменти найбільше постраждали, чи проблема була на боці попиту або пропозицій.

Індійські фахівці також доводять, що прагматизм був корисним й в монетарній реформі (проведена у 2016 р.), у необхідності таргетування інфляції (тобто проведення спеціального комплексу заходів уряду з контролю за інфляцією), що було збалансовано з важливістю зростання ВВП та зі складною ситуацією в Індії, викликаною кліматичними умовами та мусонами. До того ж, кредитна політика також використовується в Індії для підтримки фінансової та монетарної системи на основі досвіду. Кредитні заходи були ретельно спрямовані під час пандемії із урахуванням позитивного і негативного дисбалансу між попитом і пропозицією в різних секторах і регіонах. Монетарно-кредитні заходи також узгоджувалися з фінансовими заходами, такими як кредитні гарантії з боку уряду. Таким чином, успішність ітераційного підходу і політики зі зворотним зв'язком була продемонстрована в управлінні фінансовою, монетарною та кредитною системою в умовах безпрецедентного пандемічного потрясіння.

З погляду індійського керівництва, макроекономіка, на відміну від мікроекономіки, є надзвичайно неортодоксальною, не має загальновизнаної теорії чи однозначних емпіричних підтверджень щодо всіх основних макроекономічних змінних. У більшості випадків відомі в науці економічні теорії, як вважають індійські фахівці, були сформульовані на підставі досліджень, проведених у країнах з розвинутою економікою, але їх доцільність та застосовність до країн з ринковою економікою, що розвиваються, і до найменш розвинутих країн має бути додатково доведена.

Емпіричні підтвердження здебільшого були отримані від розвинених країн, оскільки якість досліджень в інших країнах була обмежена недостатньою доступністю та низькою якістю даних. Таким чином, існують відмінності між ефективністю різних політик щодо розвинутих держав та країн, що розвиваються. Отже, емпіричні дані можуть відрізнятися залежно від стадії економічного розвитку, часу, місця та характеру потрясінь. Не існує політики, яка би працювала на прискорення зростання в усіх випадках, є лише набір політик, які ймовірно можна розділити на позитивні, негативні та нейтральні.

Таким чином, як вважають індійські автори, прагматичний підхід до економічного зростання та короткострокового макроекономічного менеджменту може бути виправданим методом, особливо в країнах з ринковою економікою, що розвиваються, і в найменш розвинутих країнах. Це означає, на їх думку, не ігнорування досягнень теоретичних досліджень та емпіричних доказів, а поєднання їх із практичним досвідом макроекономічного менеджменту та прогнозуванням. Що стосується самої моделі розвитку Індії, то її мету та завдання вони формулюють наступним чином: «стійке, швидке, інклюзивне

зростання», де «інклюзивний» означає всебічний розвиток суспільства та розширення можливостей кожного громадянина для розвитку власних здібностей і компетентності шляхом застосування розуму та зусиль [24, р. 11].

В останнє десятиліття Індія переживала період бурхливого економічного зростання, у чому, безперечно, особиста заслуга чинного прем'єр-міністра Н. Моді. Обіцянка зняти торгові бар'єри між штатами, дана ним ще під час його першої виборчої кампанії (2014 р.), набула законної сили в липні 2017 р. Ця подія стала найважливішим кроком на шляху лібералізації індійського ринку з часів реформ М. Сінгха (прем'єр-міністр у 2004–2014 рр.)

А припинення роботи Планової комісії у січні 2015 р. чітко окреслило вектор зміщення регуляторних функцій уряду країни у бік монетарних механізмів впливу на економіку. Такий підхід сприяв залученню іноземних інвестицій на індійський ринок, урядова програма “Made in India” також надала дієві механізми та визначила правові норми активізації іноземних високотехнологічних компаній на території Індії та реекспорту їхньої продукції.

Розширення загального торговельно-економічного простору за межі окремих штатів призвело до зміцнення економічних зв'язків між ними, до зростання більш ніж удвічі обсягів внутрішньої торгівлі та пожвавлення спільної підприємницької діяльності. Збільшилися інфраструктурні вкладення у шосейні дороги, альтернативну енергетику, будівництво аеропортів та модернізацію залізничної мережі.

Довге обговорення пакету законів антикорупційної спрямованості у серпні 2018 р. завершилося підписанням його президентом Індії Р. Н. Ковіндом (2017–2022 рр.). Всі ці заходи стимулювали розвиток індійського середнього класу, зростання його суб'єктності в індійському політичному житті, створили передумови для відмови від хибної практики патерналізму.

Підсумки загальнонаціональних виборів навесні 2019 р. чітко окреслили вирішальну роль численних низів середнього класу, який набуває все більшої політичної ваги та впливу. Кредит довіри до курсу реформ, що розпочалися у 2014 р., виявився досить великим. Середній клас загалом визнав необхідність болючої для нього монетарної реформи та зацікавлений у повній реалізації обіцяних кроків щодо лібералізації ринку нерухомості, доступу до енергомереж, зміни законів про працю і трудові ресурси, купівлі/продажу землі та інших. Проте низка передвиборних обіцянок Н. Моді, зокрема щодо соціальної політики та особливо скорочення безробіття серед молоді, все ще залишається серйозним викликом як для його кабінету, так і для більшості індійців, які мешкають головним чином за межами великих міст.

У період бурхливого економічного зростання індійська політична система нагромадила великий вантаж системних ризиків, складається стійке відчуття важкого пошуку урядом країни найефективніших важелів управління. Подолання корупції в країні, як і раніше, належить до пріоритетних завдань, але

їх виконання вимагає не лише прийняття законодавчої бази, а й удосконалення механізмів винесення судових рішень та захисту преси при їх висвітленні. Реалізація задуманого Н. Моді залежить від того, наскільки високо оцінить новий середній клас проміжні підсумки реформ та перспективу подолання соціальних ризиків, які визначають надалі успішність індійського модернізаційного проекту загалом.

Варто зазначити, що в даний час продовжує існувати низка факторів, котрі ще стримують успішніший розвиток країни та більш упевнене її входження до групи глобальних геоекономічних центрів. До таких можна віднести серйозні соціальні відмінності населення, що зберігаються, значне майнове розшарування, наявність бідності та певного гальмівного тиску традиційних особливостей (наприклад, каст) у процесі сучасного соціально-економічного прогресу, а також вкрай поліетнічний, мультимовний і багатоконфесійний характер країни. Але впевнений курс на поєднання традиціоналізму, науково-технічного та освітнього модернізму, багатовекторність зовнішньої економічної політики, твердість соціально-економічного курсу на викорінення бідності та неписьменності, а також на подальшу модернізацію та імпортозаміщення в умовах демократичної системи має шанси завершитися подальшим успіхом.

Загалом, найімовірніше, економічне зростання індійської економіки у довгостроковій перспективі перевищуватиме не лише середньосвітовий, а й китайський ВВП, що дозволить Індії не лише вирішувати проблеми з бідністю, а й посилювати свої позиції у світовій економіці. Безперечним козирем для Індії має залишитися і демографічний чинник як у контексті потужного внутрішнього ринку, привабливого для власних та зарубіжних компаній, так і у форматі міжнародного аутсорсингу.

В умовах прогресу освітньої системи, що продовжується, і збільшення фахівців у високотехнологічних та наукомістких сферах, зокрема у галузях, що активно розвиваються – інформаційні технології, фармацевтика, біотехнологія та ін., а також з урахуванням наявного величезного демографічного потенціалу з превалюванням молоді, Індія може зайняти важливе місце у ключових світових технологічних ринках.

Загалом прогнози аналітиків щодо становлення Індії як глобального геоекономічного центру відрізняються, хоча в більшості вони позитивні. Існує, наприклад, досить обережний, хоч і оптимістичний для Індії прогноз американських фахівців, які вважають, що Індія здатна стати економічною наддержавою до 2030 року [28]. Безумовно, нині можна стверджувати лише те, що за результатами свого позиціонування у глобальній економіці Індія вже не може бути кваліфікована тільки як велика регіональна держава. Більш того, події останніх років, зокрема період певного економічного спаду у багатьох країнах, що розвиваються, та більш ніж упевнені економічні досягнення індійської економіки, технології, дипломатії, кажуть про те, що Індія вже перейшла рубіж особливої геоекономічної категорії перехідного характеру між

регіональним та глобальним рівнем. Отже, нині економічні, технологічні та інші успіхи однієї з найкрупніших економік світу свідчать про існування Індії у якості нового глобального геоекономічного та геополітичного центру.

Такі результати успішного розвитку майже за 75 років із дня проголошення Республіки Індія можуть підтверджувати те, що керівництво країни (попри досить часті його зміни та певні відмінності у різні періоди) вибрало вірну *модель змішаного «трисистемного» розвитку*. Протягом цього періоду у такій моделі були присутніми та дивним чином перетиналися основні елементи трьох соціально-економічних систем (як відзначалося – тієї, що розвивається, соціалістичної та капіталістичної). Цей своєрідний «мікс» дозволив раціонально використовувати особливості та переваги кожної з вказаних систем на різних етапах розвитку країни. Особлива модель прогресу надала можливість Індії подолати (або нівелювати) значну кількість найскладніших економічних, науково-технічних, соціальних проблем, зробити колосальний ривок із колоніальної відсталості до глобального лідерства, стати унікальним прикладом для багатьох країн.

Індійський досвід, безсумнівно, може бути надзвичайно корисним й для України, як у даній ситуації, так й в повоєнному відродженні та відновленні. Видається, його можна розглядати як своєрідну програму, важливі уроки для інших країн, серед них доцільно виокремити головні, найбільш показові: 1) використання та опора на власні сили; розвиток національних галузей економіки; 2) поступовість та поетапність найважливіших реформ, проведення яких ретельно вивчається та обмірковується; 3) незалежна, самостійна зовнішня політика; 4) чітко поставлені цілі (стратегія) розвитку; виключно прагматичний підхід (методи) її реалізації, гнучка тактика (форми, гасла та інші формати якої могли змінюватися згідно ситуації); консенсус, єдність, згода політичного керівництва з питань внутрішньої та, особливо, зовнішньої політики; 5) інноваційний тип розвитку, значення та практичний розвиток інноваційних технологій; прорив не в усіх (або багатьох) галузях економіки, а в певних, декількох, в яких реально досягнути великих успіхів; 6) у сфері безпеки – наявність сильної армії плюс ядерний статус; 7) у соціальній сфері: розвиток середнього класу як основної рушійної сили, особа увага до молоді у модернізації країни; величезне значення та вплив національних культурно-цивілізаційних традицій; виховання патріотизму, дбайливе ставлення до національної історичної та культурної спадщини; вміле використання «м'якої сили» у зовнішній та внутрішній політиці держави.

Саме цей далеко неповний список основних складових, характерних рис і особливостей унікальної «трисистемної» індійської моделі розвитку дозволить Республіці Індія, на думку автора, досягти багатьох успішних перетворень у майбутньому та увійти до верхівки провідних країн сучасного світу.

Список використаних джерел та літератури

1. An international agency has raised India's GDP forecast to 6.7% for 2023. *TV BRICS*. URL: <https://tvbrics.com/news/mezhdunarodnoe-agentstvo-povysilo-prognoz-vvp-indii-do-6-7-na-2023-god/>
2. World Economic Outlook Database. *International Monetary Fund*. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/01/weodata/index.aspx>.
3. India became third largest economy in 2011: World Bank. *The Hindu*. 01.05. 2014. URL: <http://www.thehindu.com/business/Economy/>
4. International Monetary Fund. 2023. World Economic Outlook: Navigating Global Divergences. Washington, D.C. 2023, October. P. 12. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023>
5. Economy of India. Online statistics. *Take-Profit.org. Exchange portal No. 1*. URL: <https://take-profit.org/statistics/countries/india/>
6. IMF Executive Board Concludes 2023. Article IV. Consultation with India. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/18/pr23458-india-imf-exec-board-concludes-2023-art-iv-consult>
7. India Population 1950–2024. *Macrotrends*. URL: <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/population>
8. China Population. *Worldometers*. URL: <https://www.worldometers.info/world-population/china-population/>
9. Vries P. Escaping Poverty: The Origins of Modern Economic Growth. Vienna: W&R Unipress, 2013. 516 p. URL: <https://www.researchgate.net/publication/282123881>; Taagepera R. A World Population Growth Model: Interaction with Earth's Carrying Capacity and Technology in Limited Space. *Technological Forecasting and Social Change*. 2014. No. 82. P. 34–45. URL: <https://ideas.repec.org/a/eee/tefoso/v82y2014icp34-41.html>; Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах. М., 2016. 496 с. URL: https://www.academia.edu/32784251/%_2016/
10. Лукаш О.І. Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації. *Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті)*: зб. наук. праць / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоціація індологів; Посольство Рес. Індія в Україні. К., 2018. С. 296–310. URL: <http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/novi-nadkhodzhennia-v-biblioteku/indolohiia-v-ukraini56754345.html>
11. Ray A.S., Bhaduri S. The Enigma of the “Indian Model” of Development / Rethinking Development Strategies after the Financial Crisis. Vol. II: Country Studies and International Comparisons. 2014. P. 89–132. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/gdsmdp20152ray_en.pdf.
12. Patnaik P. A Model of Growth of the contemporary Indian economy. *Economic and Political Weekly*. 2007. No. 42 (22). DOI: 10.2307/4419664
13. Kochhar K., Kumar U., Rajan R., Subramanian A., Tokatlidis I. India's Pattern of Development: What Happened, What Follows? *Journal of Monetary Economics*, 2006. Vol. 53. Is. 5. P. 981–1019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp0622.pdf>
14. Advantage India. *Invest India*. URL: <http://www.investindia.gov.in/advantage-india/>
15. Yoganandham G., Varalakshmi M. Impact of Globalization on India's Urbanization, Economic Growth, Environment, Human Rights, and Economic Crisis – A Macro Economic Theoretical Perspectives. *International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM)*. 2023. Vol. 11. Is. 8. P. 1495–1504. URL: <https://www.ijaresm.com/impact-of-globalization-on-india-s-urbanization-economic-growth-environment-human-rights-and-economic-crisis-a-macro-economic-theoretical-perspectives>

16. Yoganandham G., Kareem A. Consequences of Globalization on Indian Society, Sustainable Development, and the Economy – An Evaluation. *Juni Khyat Journal. UGC CARE GROUP*. 2023. Vol. 13. Is. 9. P. 88–95. URL: https://www.researchgate.net/publication/375962799_consequences_of_globalization_on_indian_society_sustainabledevelopment_and_the_economy_-_an_evaluation
17. Yoganandham G. and others. Population growth and Indian Economic Development with reference to Unemployment, Resource Scarcity, Inequality and Poverty. An Assessment. *Kala Sarovar Publisher. UGC Care Group*. 2023. Vol. 26, No. 1. P. 11–23. URL: https://www.researchgate.net/publication/375962982_population_growth_and_indian_economic_development_with_referenceto_unemployment_resource_scarcity_inequality_and_poverty_-_anassessment
18. Yoganandham G. Inequality, Labor Markets, Economic Development and the Impact of Migration on Poverty, Patterns and Employment Dynamics in India. A Macroeconomic Development Viewpoint. *International Journal of Economics, Business and Management Research*. 2022. Vol. 6. No. 12. P. 31–43
19. Sharma S., Sharma, S.K. Financial development and economic growth in selected Asian economies: A dynamic panel ARDL test. *Contemporary Economics*. 2020. Vol. 14 (2). P. 201–218. DOI:10.5709/ce.1897-9254.400
20. Sharma E., Sathish M. CSR leads to economic growth or not: An evidence-based study to link corporate social responsibility (CSR) activities of the Indian banking sector with economic growth of India. *Asian Journal of Business Ethics*. 2022. No. 11 (1). P. 67–103. Doi: 10.1007/s13520-022-00142-5
21. Iyyappan M. Economic Impact of the COVID-19 Pandemic in India. *Contemporary Economic Growth in India-An Assessment of Prospects, Difficulties and Forecasts*. Conference Paper. Thiruvalluvar University (a state university), Tamil Nadu. September 2023. P. 82–89. URL: <https://www.researchgatenet/publication/375927744>
22. Srivastava S., Khan A. Globalization and Development in Contemporary India: Cultural Perspective. *International Journal of Social Science Studies*. Vol. 4, No. 3. March, 2016. P. 18–23. URL: <http://dx.doi.org/10.11114/ijss.v4i3.1375>
23. Patra S., Ray T., and Chaudhuri A.R. Impact of Education Loans on Higher Education: The Indian Experience. New Delhi: Indian Statistical Institute. 2017. DOI:10.35188/UNU-WIDER/2018/566-4
24. Virmani A. The Bharatiya model: A unique path to inclusive development. *NITI Policy Paper*. 2023, May. 20 p. URL: <https://www.policycircle.org/economy/the-bharatiya-model-of-growth/&usq=AOvVaw16gSguhAF5x4ieYS5UObck&opi=89978449>
25. Virmani A. Bharatiya Model of Inclusive Development. *NITI Policy Paper*. 2023, May. 20 p. URL: https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-06/NITI_policy-paper_BMID_2023-May.pdf
26. The Life and Death of Mahatma Gandhi by Robert Payne. New York: SMITHMARK Publishers Inc. 1994. 703 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Life_and_Death_of_Mahatma_Gandhi.html?id=i0lIAAAA
27. Лукаш О.І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації. *Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки): зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; редкол.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. К., 2015. С. 51–60. URL: <http://ivinas.gov.ua/uk/archive/tsyvilizatsiini-chynnyky-svitobudovy-dzherela-pokhodzhennia-potentsial-vzaiemodii-ta-vymiry-konstruktyvizmu-krainy-azii-ta-afryky-zbnaukpr-du-institut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-red-voshved-oilukash-ndhorodnia-k-2015-230-s.htm>*
28. US intelligence sees India as economic powerhouse in 2030, China distant memory. *Archive. Indianexpress*. URL: <http://archive.indianexpress.com/news/us-intelligence-sees-india-as-economic-powerhouse-in-2030-china-distantmemory/1043128/>

References

1. An international agency has raised India's GDP forecast to 6.7% for 2023. (2023). [Online]. *TV BRICS*. Available from: <https://tvbrics.com/news/an-international-agency-has-raised-india-s-gdp-to-6-7-for-2023-year/> [In English].
2. World Economic Outlook Database. International Monetary Fund. (2017). [Online]. *IMF*. Available from: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/01/weodata/index.aspx>. [In English].
3. India became third largest economy in 2011: World Bank (2014). [Online]. *The Hindu*. 01.05. Available from: <http://www.thehindu.com/business/Economy/> [In English].
4. International Monetary Fund. World Economic Outlook: Navigating Global Divergences. (2023). Washington, D.C. October. P.12. [Online]. *IMF*. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023> [In English].
5. Economy of India. Online statistics. (2022). [Online]. *Take-Profit.org. Exchange portal No. 1*. Available from: <https://take-profit.org/statistics/countries/india/> [In English].
6. IMF Executive Board Concludes 2023. Article IV. Consultation with India. (2023). [Online]. *IMF*. Available from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/18/pr23458-india-imf-exec-board-concludes-2023-art-iv-consult> [In English].
7. India Population 1950–2024. (2023). [Online]. *Macrotrends*. Available from: <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/population> [In English].
8. China Population. (2023). [Online]. *Worldometers*. Available from: <https://www.worldometers.info/world-population/china-population/> [In English].
9. Vries, P. (2013). Escaping Poverty: The Origins of Modern Economic Growth. [Online]. *W&R Unipress*. Available from: <https://www.researchgate.net/publication/282123881> [In English]; Taagepera, R. (2014). A World Population Growth Model: Interaction with Earth's Carrying Capacity and Technology in Limited Space. [Online]. *Technological Forecasting and Social Change*. No. 82. P. 34–41. Available from: <https://ideas.repec.org/a/eee/tefoso/v82y2014icp34-41.html> [In English]; Grinin, L.E., Korotaev, A.V. (2016). Blizhnij Vostok, Indiya i Kitaj v globalizacionnyh processah. 496 s. [Online]. *Academia.edu*. Available from: https://www.academia.edu/32784251/%_2016/ [In Russian].
10. Lukash, O.I. (2018). Indii: spetsyfika protsesiv hlobalizatsii ta modernizatsii. *Indolohiia v Ukraini (Vseukrainski konferentsii indolohiv: tezy, dopovidi, promovy, statii): zb. nauk. prats / vidp. nauk. red. O.I. Lukash ; NAN Ukrainy, Vseukr. asotsiatsiia indolohiv; Posolstvo Res. Indii v Ukraini*. Kyiv, 2018, pp. 296–310. [Online]. *Ivinas. gov. ua*. Available from: <http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/novi-nadkhodzhennia-v-biblioteku/indolohiia-v-ukraini56754345.html> [In Ukrainian].
11. Ray, A.S., Bhaduri, S. (2014). The Enigma of the “Indian Model” of Development / Rethinking Development Strategies after the Financial Crisis. Vol. II: Country Studies and International Comparisons. P. 89–132. [Online]. *Unctad.org*. Available from: <https://unctad.org/system/files/official-document/gdsmdp20152rayen.pdf> [In English].
12. Patnaik, P. (2007). A Model of Growth of the contemporary Indian economy. *Economic and Political Weekly*, 42, pp. 3–22. [Online]. Available from: DOI: 10.2307/4419664 [In English].
13. Kochhar, K., Kumar, U. Rajan, R., Subramanian, A., Tokatlidis, I. (2006). India's Pattern of Development: What Happened, What Follows? *Journal of Monetary Economics*. Vol. 53. Is. 5, pp. 981–1019. [Online]. Available from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp0622.pdf> [In English].
14. Advantage India. (2021). [Online]. *INVEST INDIA*. Available from: <http://www.investindia.gov.in/advantage-india/> [In English].
15. Yoganandham, G., Varalakshmi, M. (2023). Impact of Globalization on India's Urbanization, Economic Growth, Environment, Human Rights, and Economic Crisis – A Macro Economic Theoretical Perspectives. *International Journal of All Research Education and Scientific Methods*

- (IJARESM). Vol. 11. Is. 8. P. 1495–1504. [Online]. Available from: <https://www.ijaresm.com/impact-of-globalization-on-india-s-urbanization-economic-growth-environment-human-rights-and-economic-crisis-a-macro-economic-theoretical-perspectives> [In English].
16. Yoganandham, G., Kareem, A. (2023). Consequences of Globalization on Indian Society, Sustainable Development, and the Economy – An Evaluation. *Juni Khyat Journal*. Vol. 13. Is. 9. P. 88–95. [Online]. UGC CARE GROUP. Available from: https://www.researchgate.net/publication/375962799_consequences_of_globalization_on_indian_society_sustainabledevelopment_and_the_economy_-_an_evaluation [In English].
17. Yoganandham, G. and others. (2023). Population growth and Indian Economic Development with reference to Unemployment, Resource Scarcity, Inequality and Poverty. An Assessment. *Kala Sarovar Publisher*. Vol. 26, No. 1. P. 11–23. [Online]. UGC Care Group. Available from: https://www.researchgate.net/publication/375962982_population_growth_and_indian_economic_development_with_referenceto_unemployment_resource_scarcity_inequality_and_poverty_-_anassessment [In English].
18. Yoganandham, G. (2022). Inequality, Labor Markets, Economic Development and the Impact of Migration on Poverty, Patterns and Employment Dynamics in India. A Macroeconomic Development Viewpoint. *International Journal of Economics, Business and Management Research*. Vol. 6. №. 12. P. 31–43. [Online]. Available from: [Doi.org/10.51505/](https://doi.org/10.51505/) [In English].
19. Sharma, S., Sharma, E.K. (2020). Financial development and economic growth in selected Asian economies: A dynamic panel ARDL test. *Contemporary Economics*. Vol. 14 (2). P. 201–218. [Online]. Available from: [DOI:10.5709/ce.1897-9254.400](https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.400) [In English].
20. Sharma E., Sathish, M. (2022). CSR leads to economic growth or not: An evidence-based study to link corporate social responsibility (CSR) activities of the Indian banking sector with economic growth of India. *Asian Journal of Business Ethics*. No. 11 (1). P. 67–103. [Online]. Available from: [Doi: 10.1007/s13520-022-00142-5](https://doi.org/10.1007/s13520-022-00142-5) [In English].
21. Iyyappan, M. (2023). Economic Impact of the COVID-19 Pandemic in India. *Contemporary Economic Growth in India-An Assessment of Prospects, Difficulties and Forecasts*. Conference Paper. Thiruvalluvar University (a state university), Tamil Nadu. September 2023. P. 82–89. [Online]. Available from: [Doi.org/10.22201/fe.01851667p.2021.315.76845](https://doi.org/10.22201/fe.01851667p.2021.315.76845) [In English].
22. Srivastava, S., Khan, A. (2016). Globalization and Development in Contemporary India: Cultural Perspective. *International Journal of Social Science Studies*. Vol. 4, No. 3. March, P. 18–23. [Online]. Available from: <http://dx.doi.org/10.11114/ijsss.v4i3.1375> [In English].
23. Patra, S., Ray, T., Chaudhuri, A.R. (2017). Impact of Education Loans on Higher Education: The Indian Experience. [Online]. *Indian Statistical Institute*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/344448392_Impact_of_Higher_Education_Students_Loan_Scheme_on_Manpower_Development_in_Bayelsa_State [In English].
24. Virmani, A. (2023). The Bharatiya model: A unique path to inclusive development. *NITI Policy Paper*. May/ [Online]. NITI. Available from: <https://www.policycircle.org/economy/the-bharatiya-model-of-growth/&usq=AOvVaw16gSguHAF5x4ieYS5UObck&opi=89978449> [In English].
25. Virmani, A. (2023). Bharatiya Model of Inclusive Development. 2023, May. 20 p. *NITI Policy Paper*. [Online]. NITI. Available from: https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-06/NITI_policy-paper_BMID_2023-May.pdf [In English].
26. The Life and Death of Mahatma Gandhi by Robert Payne. (1994). [Online]. New York: 703 p. SMITHMARK Publishers Inc. Available from: https://books.google.com.ua/books/about/The_Life_and_Death_of_Mahatma_Gandhi.html?id=i0lIAAAA; [In English].
27. Lukash, O.I. (2015). “Iednist u riznomanitnosti” yak holovna osoblyvist rozvytku indiiskoi tsyvilizatsii. *Tsyvilizatsiini chynnyky svitobudovy: dzherela pokhodzhennia, potentsial vzaemodii ta vymiry konstruktivizmu (krainy Azii ta Afriky): zb. nauk. prats / NAN Ukrainy, DU “In-t vsesvit. istorii NAN Ukrainy”*; redkol.: V.O. Shved, O.I. Lukash, N.D. Horodnia ta in. Kyiv, pp. 51–60. [Online]. Available from: ivinas.gov.ua/uk/archive/tsyvilizatsiini-chynnyky-

svitobudovy-dzherela-pokhodzhennia-potentsial-vzaiemodii-ta-vymiry-konstruktyvizmu-krainy-azii-ta-afryky-zbnaukpr-du-institut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-red-voshved-oilukash-ndhorodnia-k-2015-230-s.htm [In English].

28. US intelligence sees India as economic powerhouse in 2030, China distant memory. Archive. (2022). [Online]. *INDIANEXPRESS*. Available from: <http://archive.indianexpress.com/news/us-intelligence-sees-india-as-economic-powerhouse-in-2030-china-distantmemory/1043128/> [In English].

Lukash O. India on the Way of Successful Transformations: Development Model.

The study presents an attempt to carry out a comprehensive analysis of the Republic of India's development model from the time of its formation in 1950 to the present days and to characterize achievements and problems along the path of transformation from a post-colonial, backward country to a state claiming a leading position in the world. It is proven that the country chose an effective but complicated hybrid development model for modernization transformations. The Indian model is significantly different from the East Asian model, it is not like any other, so it is a special type of development model. It has been proven that researchers are faced with a huge transition economy with pronounced contrasts. In particular, a high level of education and a large sector of highly qualified specialists are combined with hundreds of millions of illiterate people and a significant middle class, not present in every transition economy, with mass poverty. The presence of contrasts is characteristic of all countries with transition economies that are developing rapidly. However, India has a feature that is almost unique – a combination of the so-called "three worlds", three socio-economic development models observed in our time. This peculiar "mix" made it possible to rationally use the features and advantages of each of the specified systems at various stages of the country's development. A special model of progress enabled India to overcome (or to reduce) a significant number of the most difficult economic, scientific and technical, social problems, make a colossal leap from colonial backwardness to global leadership, and become an interesting and useful example for many countries. Such a unique combination is obviously not found in any other country, and it largely determines the features of the Indian development model and successful transformations on the path to modernization.

Keywords: modern India, development model, features of socio-economic system, factors of successful transformations.

УДК 930.2:323.2 (73) «1930/1960»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-7>

Луцак В.В.

<https://orcid.org/0000-0003-1142-3271>

СТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НОВОГО КУРСУ (1930-і – ПОЧАТОК 1960-х РР.)

У статті на основі комплексного дослідження наукової та публіцистичної літератури здійснено аналіз становлення американської історіографії Нового курсу. Перші оцінки Нового курсу відносяться до президентської кампанії 1932 р. коли він ще був попередньою теоретичною програмою реформ. У період політичних дебатів 1930-х рр. опоненти Ф. Рузвельта критикували Новий курс за те, що він не відповідав американським традиціям, оперував неамериканськими підходами до державного управління. На його оцінки серйозно вплинула міжнародна ситуація, пов'язана із кризою капіталізму та демократичного управління у Європі. Політичні противники, звертаючись до досвіду за океаном, безпідставно розглядали Новий курс як прояв одного із європейських режимів. Автором статті встановлено, що подібні оцінки не знаходили широкого відгуку у суспільстві, а наукові роботи дослідників, які відстоювали подібні тези, перебували на маргінесі історичних дебатів навколо Нового курсу.

Публікація більшістю членів кабінету Ф. Рузвельта та його радників своїх мемуарів, а також відкриття доступу до бібліотеки президента у Гайд-парку сприяли становленню перших наукових оцінок Нового курсу наприкінці 1940-х рр. У історіографії Нового курсу були свої «батьки-засновники», до яких автор даної статті відносить – А. Шлезінгера-молодшого, Б. Рауха, Р. Гофстадтера, Ф. Фрейделя, Дж. Бернса та В. Лехтенберга. Ці дослідники встановили наукову основу, яка залишається актуальною до сьогоднішнього дня, незважаючи на різні спроби її ревізії. Вони встановили певні історіографічні тренди та підходи щодо дослідження та інтерпретації даного періоду у 1950-х рр. Автором визначено, що 1950-і рр. були позначені дебатами між двома школами історичної думки – прогресистська та консенсусна, на предмет того, чим був Новий курс – продовженням реформістського руху попередніх десятиліть, поворотним моментом, чи революцією в американському житті та політиці. У дослідженні автор розглянув та проаналізував основні аргументи та контраргументи кожної із шкіл.

Ключові слова: Новий курс, прогресистська та консенсусна історіографії Нового курсу, Франклін Рузвельт, реформістські рухи, трансформація державного управління.

Будь-який сучасний автор, який намагається дослідити історію Нового курсу стоїть наприкінці багатой історіографічної традиції. Якщо системне наукове висвітлення Нового курсу розпочалось у 1950-х рр., то мемуарно-публіцистична література почала з'являтися з перших років президентства Ф. Д. Рузвельта.

Перші оцінки та характеристики Нового курсу були зроблені учасниками та сучасниками тих подій. Із послідовною критикою Нового курсу та зусиль адміністрації Ф. Рузвельта виступав колишній президент Г. Гувер. Ще під час програшної для себе президентської кампанії 1932 р. він наголошував на потенційних радикальних змінах для суспільно-політичного життя країни, якщо президентом стане Ф. Рузвельт. Зокрема, під час одного із виступів перед виборцями, Г. Гувер зазначив, що «ця кампанія є змаганням двох філософій

державного управління». Пропонована Г. Гувером філософія полягала у самоврядуванні народу поза урядом, добровільній співпраці всередині спільноти. На його думку, яка очевидно не переконала американського виборця: «... в подальшому розвитку цієї співпраці та усвідомленні її відповідальності ми маємо знайти вирішення багатьох наших складних проблем, а не шляхом розширення та втручання уряду у наше економічне та соціальне життя». Говорячи про плани відновлення, які пропонувала команда Ф. Рузвельта чинний президент зазначив: «...пропозиції наших опонентів представляють собою глибоку зміну в американському житті – не в конкретних пропозиціях, якими б поганими вони не були, а в їх непрямих проявах... за своїм духом вони є радикальним відходом від основ, що склалися за 150 років, які зробили цю країну найвеличнішою нацією у світі... *Ці вибори... це ухвалення рішення про те, в якому напрямку рухатиметься наша нація у найближчі 100 років*» [1]. Після поразки на виборах экс-президент Г. Гувер продовжив свою критику Нового курсу. Він вважав, що підхід Ф. Рузвельта до подолання Великої депресії загрожував економіці вільного підприємництва, суті американських демократичних ідеалів і, що найважливіше, свободі американського народу через постійне розширення повноважень федерального уряду за рахунок штатів та органів місцевого самоврядування¹.

Протягом 1930-х рр. політичні противники Ф. Рузвельта часто виступали проти Нового курсу, називаючи його державним соціалізмом, різновидом комунізму чи фашизмом. Такі публічні особи, як: губернатор і сенатор Луїзіани Г. Лонг, радіо-проповідник Ч. Кофлін, стійкий прихильник Демократичної партії і колишній губернатор Нью-Йорка А. Сміт та ін., здобули національну популярність за різку критику Ф. Рузвельта та Нового курсу. Своїми виступами та публікаціями вони привернули значну увагу американців, незадоволених підходами адміністрації Ф. Рузвельта до боротьби з економічною кризою та його методами управління. Вони заснували організації, які виступали проти Нового курсу, найвідомішою з них була Американська ліга свободи (1934-1940 рр.). Її ціллю була мобілізація мас на «хрестовий похід» проти Нового курсу. Найвпливовішими членами цієї організації були – А. Сміт, Г. Гувер та В. Герст. Посилаючись на «полівіння» реформ Нового курсу у 1935 р. та використовуючи медіаконгломерат В. Герста, вони клеймили ньюдилерів епітетами «комуністи» та «більшовики»². Однак вибори 1936 р.

¹ Див.: Hoover H. The Challenge to Liberty. New York: Charles Scribner's Sons, 1934. 212 p.; Hoover H. American Ideals Versus the New Deal. New York: Charles Scribner's Sons, 1936. 96 p.; Hoover H. America's Way Forward. New York: Charles Scribner's Sons, 1939. 83 p.

² Див.: Brinkley A. Voices of Protest: Huey Long, Father Coughlin, and the Great Depression. New York: Vintage Books, 1983. 445 p.; Fried A. FDR and His Enemies. New York: St. Martin's, 1999. 261 p.; Wolfskill G. The Revolt of the Conservatives: A History of the American Liberty League, 1934-1940. Boston: Houghton Mifflin, 1962. 303 p.

продемонстрували безперспективність такого підходу до критики Нового курсу, і вже на виборах 1940 р. республіканська опозиція змінила свою тактику.

В цілому ця рання критика була націлена не на конкретні дії та кроки, а на цілі та філософію реформ Нового курсу (хоча чимало дослідників вважають, що у Нового курсу її взагалі не було). Простіше кажучи ідеологічна та партійна складова домінували у негативних оцінках діяльності адміністрації Ф. Рузвельта під час його каденцій та була частиною політичних дебатів у країні протягом 1930-х рр. Ця критика черпала своє натхнення із Європи, де в результаті кризи ліберальної демократії до влади прийшли політичні режими лівого та правого спрямування. Частина американських інтелектуалів та політиків безуспішно намагалась вселити страх того, що щось подібне може прижитись на американському ґрунті, коли намагались пов'язати Новий курс з одним із європейських режимів. Доречно згадати у цьому контексті роман-антиутопію першого американського лауреата Нобелівської премії з літератури С. Льюїса під промовистою назвою «У нас це неможливо» (1935 р.). Опублікований у період підйому фашизму/нацизму в Європі роман описує зліт та падіння Базза Уіндріпа, популістського сенатора, який обирається на посаду президента США, пообіцявши докорінні економічні та соціальні реформи, пропагуючи повернення до патріотизму та традиційних цінностей³. Зазначимо, що художня література цього періоду обіймає особливе місце і потребує окремого дослідження. Письменники не гірше за істориків відчували нерв історії, значення подій, що відбувались, взірцем чого, на нашу думку, слугує популярний роман Дж. Стейнбека «Грона гніву» (1939 р.), який критики назвали «хронікою Великої депресії»⁴.

Відомий американський журналіст Дж. Джонсон у своїй книзі «Рузвельт: диктатор чи демократ?» (1941 р.) ставить питання, які були частиною суспільно-політичних дебатів 1930-х рр. – Чи є Франклін Делано Рузвельт представником американської традиції чи небезпечним новатором, чий Новий курс не має прецедентів та попередників? Чи він є імпровізатором, чи його політичні погляди вже піддавалися перевірці в історії країни? У книзі автор доводить, що політика Нового курсу як і його лідер були демократичними, і апелює до тих, хто підривав національну єдність заявами про підступні політичні сил, які буцімто мали на меті досягти неамериканського впорядкування американського життя та використовують для цього чужі ідеології [2].

Оцінюючи Новий курс у 1930-х рр., знаний політичний оглядач В. Ліппман зауважив цікаву, на нашу думку, деталь, на яку у ті роки мало хто звертав увагу. Він говорив про силу враження, яке під час президентської кампанії 1932 р. закріпили у суспільній свідомості Г. Гувер та Ф. Рузвельт та яке продовжило жити своїм життям надалі. Це була ідея про те, що дві

³ Lewis S. It Can't Happen Here. New York: P. F. Collier & Son Corporation, 1935. 458 p.

⁴ Steinbeck J. The Grapes of Wrath. New York: The Viking Press, 1939. 464 p.

адміністрації радикально різні, і між ними немає нічого спільного. Журналіст не згодний із цим, і зазначає: «Прихильники обох постаралися закріпити цю думку у суспільній свідомості. Вони хочуть, щоб ми повірили, що нова ера почалася 4 березня 1933 р. Вони хочуть, щоб ми повірили, що Гувер був вірним захисником усталених традицій, а Рузвельт революційним піонером Нового курсу. Хоча це й обурить прихильників обох чоловіків, я маю стверджувати, що це не історія, а партійна міфологія» [3, р. 35]. Автор стверджує, що якщо й мав місце різкий розрив з минулим, то це сталося не в березні 1933 р., коли відбулася інавгурація Ф. Рузвельта, а восени 1929 р., коли після краху повоєнного процвітання, президент Г. Гувер взяв на себе відповідальність за відновлення. Започаткована восени 1929 р. Г. Гувером політика була, на думку В. Ліппмана, чимось абсолютно безпрецедентним в американській історії. Розвиваючи цю думку, журналіст доходить висновку, що *історичне місце Г. Гувера як радикального новатора було дуже недооцінене, а новаторство Ф. Рузвельта сильно перебільшено*. Автор зазначає, що більшість програм відновлення президента Ф. Рузвельта були розвитком програм президента Г. Гувера, «у них наявна спадковість принципів, і обидві програми ґрунтувались на безпрецедентній доктрині, згідно з якою на уряд покладено відповідальність за успішне функціонування економічного порядку та підтримку задовільного рівня життя для всіх класів у країні» [3, р. 36]. Журналіст йде ще далі, і стверджує, що «у реформах Нового курсу практично немає нічого, що не було б приховано у Новому націоналізмі Теодора Рузвельта чи Новій свободі Вудро Вільсона [3, р. 43]. Таким чином, В. Ліппман відкидає радикальний чи неамериканський характер Нового курсу, на якому наголошували політичні опоненти та консервативні критики, і пропонує розглядати його як продовження, наступність підходів та ідей із минулими періодами історії США. Ця теза, яка не обов'язково належить особисто В. Ліппману, міцно закріпилась у подальших історичних дебатах навколо Нового курсу.

Інший напрямок формували сучасники, які розробляли або керували програмами Нового курсу. Більшість членів кабінету Ф. Рузвельта та його радники написали книги про свій досвід у 1930-х рр. Коментарі щодо Нового курсу вийшли з-під пера таких видатних діячів як: К. Галл, державний секретар, Дж. Фарлі, генеральний поштмейстер та голова національного комітету Демократичної партії, Г. Ікес, міністр внутрішніх справ, Ф. Перкінс, міністерка праці та ін.⁵. Свої спогади залишила навіть секретарка президента Г. Таллі.

⁵ Див.: Farley J. Jim Farley's Story: The Roosevelt Years. New York: McGraw-Hill Book Company, 1948. 388 p.; Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. 2 vols. New York: Macmillan Company, 1948. 1804 p.; Tully G. FDR: My Boss. Chicago: Peoples Book Club, 1949. 372 p.; Ickes H. Back to Work: The Story of PWA. New York: Macmillan, 1935.; Perkins F. The Roosevelt I Knew. New York: Penguin, 1946.

Підкреслимо, що оцінки кожного автора дещо різнились, виходячи з особистих стосунків із Ф. Рузвельтом, політичної філософії чи власного уявлення про те, чим Новий курс мав стати.

Якщо політичні опоненти звинувачували Новий курс у тому, що він зайшов надто далеко, то декілька важливих постатей з адміністрації Ф. Рузвельта опублікували книги, в яких вони ставили під сумнів Новий курс за те, що він зробив не достатньо. Р. Молі, один із перших радників Ф. Рузвельта та Р. Тагвелл, економіст, який розробляв ранню політику Нового курсу, критикували ефективність зусиль Ф. Рузвельта щодо відновлення економіки та соціальної сфери [4; 5]. Кожен із них стверджував, що Новий курс та Ф. Рузвельт не зайшли настільки далеко, щоб змінити національну економіку та сприяти її відновленню. Аналізуючи свій досвід роботи, один із засновників «мозкового тресту» Ф. Рузвельта та в подальшому критик Нового курсу, Р. Молі писав: «Новий курс не був єдиним цілим. Він також не був продуктом єдиного комплексного плану. Це був... розрізнений набір багатьох ідей – як нових, так і запозичених із минулого – із безліччю імпровізацій та компромісів» [6, р. 18]. До тези про експериментальний чи імпровізаційний характер Нового курсу, яка займе своє місце у історичних дебатах, варто підходити критично. Розчарований програмами реформ Нового курсу, особливо після соціального законодавства 1935 р., Р. Молі у цій цитаті намагається створити помилкове враження про відсутність цілеспрямованості заходів Ф. Рузвельта. Можна погодитись, що у перші «сто днів» було багато імпровізацій та експериментування, однак, це не було характерною рисою усього Нового курсу, особливо враховуючи його другу фазу, яка почалась у 1935 р., коли реформи отримали соціально-демократичний відтінок. Цей короткий аналіз демонструє, що до мемуарної літератури, як важливої складової джерельної бази Нового курсу, слід ставитись досить критично.

Наприкінці 1940-х рр. вийшло дві знакові книги про Ф. Рузвельта. Вони були видані в один рік та містили абсолютно різні оцінки 32 президента США. Американський драматург та журналіст Р. Шервуд одним із перших написав книгу про «внутрішню кухню» адміністрації Ф. Рузвельта під назвою «Рузвельт та Гопкінс. Очима очевидця» (1948 р.), яка стала знаковою в історіографії Нового курсу. Р. Шервуд перебував в епіцентрі формування державної політики, хоч і не був її виконавцем. Починаючи з 1940 р. та аж до смерті президента, Р. Шервуд разом із Г. Гопкінсом та С. Розенманом укладали всі найважливіші промови Ф. Рузвельта. У своїй книзі Р. Шервуд зазначає: «Під час правління Г. Гувера престиж президента впав до тривожно низького рівня. Те саме відноситься і до віри народу в усю конституційну систему та особливо у те, що сам Г. Гувер завзято називав «американським способом життя» [7, р. 39]. Підкреслимо, що Г. Гувер та попередні президенти дійсно розглядали федеральну допомогу нужденним як щось вороже американським традиціям індивідуалізму та конкуренції та таке, що заохочує лінощі та неробство.

Г. Гопкінс та президент Ф. Рузвельт, на чому акцентує увагу Р. Шервуд, вірили, що люди мають невід'ємне право на допомогу, і що надання допомоги – це не акт милосердя, а обов'язок уряду щодо своїх громадян [7, р. 47]. Такий підхід став одним із визначальних у формуванні нової філософії державного управління, яку адміністрація Ф. Рузвельта втілювала через програми Нового курсу. Р. Шервуд також достатньо виражено, на нашу думку, описує менеджерські здібності президента: «Методи управління, які застосовував Рузвельт, у деяких людей практичного складу розуму викликали побоювання та смуток, а в деяких – незадоволення. Однак в інших вони викликали захват та здивування. Я впевнений, що ще довго не можна буде остаточно оцінити їх. Однак щодо цих методів можна сказати одне: незалежно чи були вони хорошими чи поганими, розумними чи ні, вони діяли» [7, р. 72].

Друга книга належить послідовному критику Нового курсу та президентства Ф. Рузвельта американському журналісту Дж. Флінну під голосливною назвою «Міф про Рузвельта» (1948 р.). Як зазначає автор у передмові: «Ця книга в жодному разі не є біографією Франкліна Рузвельта... це розповідь про образ, спроектований у народній свідомості, який став відомим як Франклін Д. Рузвельт». Міф про Рузвельта, на думку Дж. Флінна, це «вигадка, результат пропаганди та збігу обставин пов'язаних із поєднанням перемоги союзників та смерті президента, що надало йому свого роду святості» [8, р. 9-12]. У своїй книзі журналіст часто посилається на щойно опубліковані мемуари членів адміністрації Ф. Рузвельта – К. Галла, Г. Стімсона, Дж. Фарлі, Дж. Бірнса та ін. Однак, важливо підкреслити, що автор використав у роботі здебільшого критичні зауваження, які при більш детальному розгляді особистих мотивів та ставлення кожного з них до Ф. Рузвельта, носять суб'єктивний характер. Разом із тим, ми вважаємо цю роботу вкрай важливою у контексті подальшого розвитку історіографії та дебатів навколо Нового курсу. У своїй «викривальній» роботі, під призмою розвінчування міфу про Ф. Рузвельта, автор артикулював основні тези та постулати для майбутньої лівої (1960-1970-ті рр.) та (нео)консервативної (1980-ті рр.) критики Нового курсу.

На думку Дж. Флінна, адміністрація Ф. Рузвельта «зруйнувала традиційну економічну систему та викривила політичну систему; вона зруйнувала владу штатів і перенесла цю владу до Вашингтона, а також зруйнувала владу Конгресу та зосередила її в руках виконавчої влади». Якщо навколо зазначених тез ще можна дискутувати, то, наприклад, думка автора про те, що «результатом політики Нового курсу могла стати лише держава з плановою економікою, адже капіталістична система та вільний представницький уряд неспроможні жити у таких умовах» є щонайменше дивною, враховуючи, що нічого подібного не трапилось [8, р. 414-415]. Також є бездоказовим твердження Дж. Флінна про те, що Ф. Рузвельт опинився під впливом групи революціонерів, які «палали надією не відновити капіталістичну систему, а завершити її руйнування та побудувати на її уламках свого роду соціалістичний

рай» [8, р. 437]. Перебіг історичних подій, а також подальші наукові дослідження розвіяли значну частину тверджень автора, які він схоже формував, видаючи бажане за дійсне.

У рамках критики Нового курсу головна заслуга Дж. Флінна полягає, на нашу думку, у тому, що він аргументував тезу про провал Нового курсу рівнем безробіття в країні. Наступні критики використовували цей аргумент як один із головних козирів в оцінці Нового курсу. Прихильникам Ф. Рузвельта та його реформ було неможливо боротися проти статистичних даних про рівень безробіття. Для пересічних американців безробіття було суттю депресії. А Новий курс власне уособлював боротьбу з депресією, тому цей логічний ланцюг приводить багатьох до висновку про провал Нового курсу у боротьбі з економічною кризою. На думку Дж. Флінна, зірка Ф. Рузвельта «сумно затухала» наприкінці 1930-х рр., коли в країні було 10 мільйонів безробітних, і коли А. Гітлер розпочав агресію в Європі. *«Війна його врятувала, і він схопився за неї, як потопельник»*, – зазначає журналіст [8, р. 417-418]. Продовжуючи свою думку, автор підкреслює, що Ф. Рузвельт втягнув країну у Другу світову війну, щоб відвернути увагу людей від своїх домашніх проблем – проблем, які не покращувалися, а Новий курс лише посилював їх. Аргументуючи цю тезу, Дж. Флінн сприяв зародженню конспірологічної теорії навколо питання вступу США у Другу світову війну. На його думку, підставою для цього «історичного злочину», була змова Ф. Рузвельта з метою втягнути США у війну, піддавши флот і солдатів на Гавайях і Філіппінських островах нападу, який він свідомо спровокував [8, р. 444].

Поряд із книгою Дж. Флінна до консервативної оцінки Нового курсу варто віднести також роботу Е. Робінсона «Лідерство Рузвельта», яку можна сміливо назвати ієреміадою, написаною шанувальником Г. Гувера. Теза Е. Робінсона полягає у тому, що США у 1932 р. зіткнулися з двома варіантами вибору, уособленням яких були два політичні лідери – Г. Гувер і Ф. Рузвельт. Перший виступав за начебто «основу» американської політичної спадщини – елітарність, розумне управління, новий «лібералізм» та соціальний раціоналізм. Інший виступав за драматизоване та демагогічне керівництво, прагматизм, опортунізм, колективізм та «чужий» вплив. На думку Е. Робінсона, американський народ, обравши Ф. Рузвельта, зробив не правильний вибір. На відміну від роботи Дж. Флінна, автор мало уваги приділяє конкретним програмам та ініціативам Нового курсу. Автор звинуватив Новий курс у тому, що він привніс неамериканський вплив (філософію) у життя країни, а президента Ф. Рузвельта за те, що він відмовився зайняти позицію суто американського підходу до основних проблем капіталізму [9].

У рамках історіографії досліджуваного нами періоду, консервативна критика Нового курсу перебувала у тіні схвальних оцінок результатів діяльності адміністрації Рузвельта. А праці Е. Робінсона, Дж. Флінна та ін., які критикували президента як радикала та революціонера, не сприймалися іншими

істориками як серйозні наукові дослідження. Все таки, у 1950-х рр. домінуючим поглядом на Новий курс серед вчених була схвальна, ліберальна інтерпретація з елементами м'якої критики.

До кінця 1940-х рр. перша група професійних істориків підготувала наукові інтерпретації Нового курсу. Насамперед, варто звернути увагу на маловідомий збірник статей (частина з них були вижимками із попередніх робіт авторів) «Новий курс: еволюція чи революція?», який вперше був виданий у 1949 р. У цьому невеличкому зібранні (113 ст.) містяться одні з перших спроб наукової оцінки та історичної інтерпретації Нового курсу як від вже знаних істориків, так і тих, хто лише починав свою наукову кар'єру. Виходячи з назви збірника, автори намагались з'ясувати, чи був Новий курс початком нового етапу, поворотним моментом в історії американського реформістського руху, чи він просто наслідував ліберальні та реформістські ідеї, які відносяться до часів популістів і прогресистів?

Наприклад, професор Колумбійського університету Л. Хакер у своїй статті аргументує тезу про те, що Новий курс був «третьою американською революцією». «Новий курс започаткував революцію – революцію не в насильницькому, бурхливому розумінні, але все ж революцію. Вся концепція держави та національного уряду зазнала метаморфози. Раніше держава була пасивною чи неупередженою силою... Тепер вона стала інтервенціоністською державою», – зазначає автор. Держава *laissez-faire*, продовжує Л. Хакер, яка мала лише скелетний апарат відомств та агентств, перетворилася на державу соціального обслуговування з величезним, складно влаштованим та постійним апаратом чиновників та бюрократів [10, р. 2].

Оцінка Л. Хакера про революційний характер Нового курсу різко розходиться з думкою його колеги з Колумбійського університету Г. Коммагера (інколи його прізвище передають як Коммейджер). У своїй статті «Дванадцять років Рузвельта» професор Г. Коммагер розвиває тезу про спадковість Нового курсу, а отже його еволюційний характер⁶. Зокрема він зазначає: «... сучасники були схильні бачити як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Рузвельта різкий і навіть революційний розрив із минулим; вони були схильні персоналізувати цю політику, розглядати її як вираження характеру Рузвельта, зосереджувати всю свою увагу – як свою відданість, так і свою ненависть – на людині у Білому домі, а не на хвилі думок, які він висловлював... «революція Рузвельта» була не революцією, а швидше кульмінацією півстолітнього історичного розвитку, і що сам Рузвельт, хоч і був безперечним лідером, був інструментом народної волі, а не творцем чи диктатором цієї волі» [10, р. 25]. Відповідно реформи Нового курсу професор називає «новою роздачею старих карт», а їх революційне сприйняття сучасниками пояснює приголомшливою

⁶ Commager H. Twelve Years of Roosevelt. In *The New Deal: Revolution or Evolution?* / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Lexington, MA: D.C. Heath, 1949. P. 25-33.

швидкістю та різким контрастом з тим, що безпосередньо передувало їй. Але, як зазначає автор, якби порівняння проводилося не з епохою Куліджа-Гувера, а з епохою В. Вільсона, Т. Рузвельта і навіть з епохою В. Брайана, контраст був менш різким. Одним із найбільших досягнень Нового курсу, на думку Г. Коммагера, було «прийняття принципу відповідальності держави за добробут і безпеку свого народу» [10, р. 26]. Загалом слушно сказати, що думку професора Г. Коммагера розділяла більшість прихильників Нового курсу. У ранніх політичних дискусіях 1930-х рр. прихильники Нового курсу вважали такого роду звернення до американської реформістської традиції корисною протидією традиціоналізму республіканської опозиції.

До збірника увійшли статті трьох молодих (на момент публікації книги) істориків, які лише починали дослідження епохи президентства Ф. Рузвельта та Нового курсу, щоб у майбутньому стати провідними спеціалістами з даного періоду. Зокрема, доцент Гарвардського університету А. Шлезінгер-молодший (інколи його прізвище передають як Шлезінджер), викладач Колумбійського університету Р. Гофстадтер та викладач коледжу Барнарда Б. Раух у своїх роботах розкривають ключові питання та пропонують нові підходи до аналізу Нового курсу.

Наприклад, Б. Раух першим серед дослідників обґрунтовує ідею про два Нових курси, надаючи наступним історикам формулу для впорядкування на перший погляд хаотичного, місцями експериментального періоду реформ 1930-х рр.⁷ Історик зазначає, що ціллю Першого Нового курсу (1933-1934 рр.), який мав здебільшого консервативний характер, було *відновлення* у галузі сільського господарства, промислового виробництва та фінансів. Ціллю ж Другого Нового курсу стали, на думку автора, *реформи*, які б забезпечували соціальну справедливість» [10, р. 75]. Професор Б. Раух зазначає, що «щорічним посланням до Конгресу від 4 січня 1935 р. президент запустив Другий Новий курс. Коли почався другий етап, Ф. Рузвельт зібрав нову коаліцію, що включала робітничий клас та дрібних фермерів, і оточив себе новими політичними радниками. Потім він почав впроваджувати більш ліберальну та сміливішу програму, яка менш відповідала потребам бізнесу, ніж раніше [10, р. 76-77]. Якщо «ліберальний» можна розуміти як сприятливий для робітників, продовжував Б. Раух, і якщо «консервативний» означає сприятливий для бізнесу, «у цьому широкому значенні Перший Новий курс був консервативним, а Другий Новий курс – ліберальним» [11, р. 134-135]. Раухівське позначення періодів Нового курсу, – від консервативного до ліберального, від відновлення до реформ, закріпилось в історіографії.

У своїй статті історик А. Шлезінгер-молодший стверджує, що Ф. Рузвельт, озброїв ліберальну партію філософією державного втручання – вірою у те, що «уряд має певний обов'язок використовувати всю свою владу та ресурси для

⁷ Rauch B. Launching the Second New Deal: 1935. In *The New Deal: Revolution or Evolution?* / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Lexington, MA: D.C. Heath, 1949. P. 75-95.

вирішення нових соціальних проблем за допомогою нового соціального контролю» [10, р. 101]⁸. Історик наголошує, що «мало хто вважав Франкліна Рузвельта дуже сильною чи дуже глибокою людиною, але теплота і енергія його особистості вселяли довіру, і уважні спостерігачі могли виявити нову і сміливішу філософію управління, що ховалась за такими безневинними загальними фразами як «забута людина» та «Новий курс». З його перемогою розпочалося відродження надії» [10, р. 96]. А. Шлезінгер-молодший справедливо визнає, що більшість програм Нового курсу були недосконалими, частина з них були невдалими чи неоднозначними. Власні адміністративні методи Ф. Рузвельта були безтурботними, безладними та часто деморалізуючими. Але недоліки Нового курсу, на думку автора, тьмяніють у загальній перспективі його найвищого успіху – у відновленні бойового духу Америки та у відновленні демократії як працездатного способу життя [10, р. 101].

Історик Р. Гофстадтер у своїй статті наголошує: «Новий курс ніколи не зрозуміє той, хто шукає єдину лінію політики, далекосяжний, далекоглядний план. Це була серія імпровізацій, багато з яких було прийнято дуже раптово, багато суперечливих» [10, р. 104]⁹. До позитивних сторін Нового курсу дослідник відносить: певне полегшення страждань; відновлення економічної активності; встановлення принципу, згідно з яким вся спільнота через посередництво федерального уряду несе певну відповідальність за загальний добробут; цінності Нового курсу настільки глибоко закарбувалися у національній свідомості, що республіканці були змушені схвалити його головні досягнення у передвиборчих програмах. Але, як зазначає Р. Гофстадтер, він не зміг реалізувати свої головні цілі щодо справедливого розподілу та здорового, стабільного процвітання [10, р. 110]. Автор підкреслює, що на 1938 р. Демократична партія, яка була розділена боротьбою у Верховному суді та обмежена своїм великим консервативним блоком, вичерпала себе як агенція реформ. Р. Гофстадтер наголошував на тому, що процеси відновлення прийшли лише з війною, а повна енергія американського суспільства ніколи не була успішно використана для виробництва у мирний час [10, р. 111].

Дискусія, яка відображена у вказаному збірнику започаткувала не лише подальші дебати між істориками, але і між різними історичними школами. 1950-ті рр. були позначені протистоянням двох інтерпретацій Нового курсу, які уособлювали представники прогресистської та консенсусної шкіл історичної думки. Суть їх дискусії зводилась до питання про місце та роль Нового курсу в американській реформістській традиції. До 1960-х рр. значна

⁸ Schlesinger A. Jr. The Broad Accomplishments of the New Deal. *In The New Deal: Revolution or Evolution?* / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Lexington, MA: D.C. Heath, 1949. P. 96-101.

⁹ Hofstadter R. Franklin D. Roosevelt: The Patrician as Opportunist. *In The New Deal: Revolution or Evolution?* / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Lexington, MA: D.C. Heath, 1949. P. 102-111.

частина учених розглядали Новий курс як більш менш прямолінійне продовження популізму кінця XIX ст. та прогресизму початку XX ст. Ця думка виражала підхід до інтерпретації американської історії, який відстоювала прогресистська школа [12].

Історик А. Шлезінгер-молодший найкраще визначив підхід прогресистської школи до Нового курсу. Його знакова трьохтомна робота «Епоха Рузвельта» стала хрестоматійною в історіографії Нового курсу [13; 14; 15]. На нашу думку, це фундаментальне дослідження, яке детально описує хронологію подій, характери головних дійових осіб, сили, які виступали проти Нового курсу, партійні суперечки та міжвідомчі конфлікти у адміністрації Рузвельта. У більш широкому контексті А. Шлезінгер-молодший трактує американську політичну історію як рух ліберальних реформ, які постійно розвиваються, і приходять на зміну консервативним періодам історії США [16]. На перших сторінках другого тому «Прихід Нового курсу, 1933-1935» дослідник розповідає про «безсилля» консервативного керівництва адміністрації Г. Гувера у вирішенні проблем зламаной економічної системи Америки та радикальні зміни, які американський народ підтримав на хвилі лібералізму під час перших ста днів Нового курсу [14, р. 1-23]. Це різко контрастує із третім томом «Політика зрушень, 1935-1936», у якому автор показує, як частина американців втрачала віру в Новий курс Ф. Рузвельта перед обличчям його юридичних невдач (т.з. «перепаккування Верховного суду») та економічної стагнації у 1937-1938 рр. «Відновлення просунулось досить далеко, щоб покласти край відчаю, але недостатньо, щоб повернути задоволення. Люди все ще відчували, що багато речей неправильні, але більше не відчували, як це було в жажливі дні 1933 року, що їх єдиним обов'язком було довіряти Франкліну Рузвельту та зберігати мир», – зазначає історик [15, р. 3]. Дві останні книги із тритомника, які описують власне сам Новий курс, вміщують більше ніж 1200 сторінок, і аналізують період всього у чотири роки. Тому практично жодна вагома подія чи персоналія пов'язана із Новим курсом не пройшла повз аналіз історика. Разом із тим, варто зазначити, що акценти, які розставляє А. Шлезінгер-молодший у своїх книгах яскраво відображають його ідеологічні та політичні уподобання. Звісно такого роду упередженість жодним чином не можна порівнювати із роботами тих же Дж. Флінна та Е. Робінсона, але все ж потрібно мати на увазі, що, наприклад, очевидна неприязнь автора до бізнесу може створити дещо викривлену картину як причин початку Великої депресії, так і реалізації реформ Нового курсу, зокрема у промисловості.

Відображаючи як свою емоційну прихильність до Ф. Рузвельта, так і глибоке переконання про те, що американська політична реформа значною мірою залежала від харизматичного лідерства, історики-прогресисти поставили президента Ф. Рузвельта на домінуючу позицію в центрі своєї історії. У їхніх роботах не обійшлося без критики Ф. Рузвельта та реформ, але зазвичай м'яко і

наполегливо стверджувалося, що найбільша невдача Ф. Рузвельта полягала у обмеженому характері його досягнень.

Відомий історик та один із перших великих біографів Ф. Рузвельта професор Ф. Фрейдель, дотримуючись прогресистського погляду на 1930-і рр. виявив, що Ф. Рузвельт та інші прихильники Нового курсу були факелоносцями традиції масових ліберальних реформ на початку ХХ ст.¹⁰. Він стверджував, що Ф. Рузвельт та його радники здобули досвід у центральних питаннях прогресистської ери, перш ніж скористатися моментом на початку 1930-х рр., щоб запровадити Новий курс. Згодом ці реформатори наслідували ідеали Т. Рузвельта та В. Вільсона, а не проводили хвилю нових реформ [17, р. 5-6, 64].

У книзі «Франклін Д. Рузвельт: Початок Нового курсу» (1973 р.) Ф. Фрейдель, описуючи перші «сто днів», зазначає: «... навесні 1933 р. президент вирішив відновити працездатність фінансової та економічної системи країни за допомогою незначних змін. Йому й на думку не спало йти далі; один чи два його радники час від часу говорили про націоналізацію, але Ф. Рузвельт ніколи. Соціалістам і комуністам під час кампанії 1932 р. зовсім не вдалося переконати американський електорат у тому, що настав час відмовитися від існуючої економічної системи». Хоча Ф. Фрейдель намагається описати консервативні аспекти «ста днів», він не залишає сумнівів у тому, що вважає Ф. Рузвельта творцем змін. Ф. Фрейдель робить висновок, що Ф. Рузвельт та Новий курс «безповоротно та суттєво модифікували економічну систему, внісши елемент державного втручання в економіку в ім'я загального добробуту такою мірою, якою раніше не було відомо у мирний час» [17, р. 502].

Інтерпретаціям Нового курсу прогресистських істориків кинула виклик школа консенсусу. На думку цієї групи вчених – Л. Харц, Д. Бурстін, Р. Гофстадтер та ін., замість постійного конфлікту (між аграріями та промисловцями, капіталом і працею чи демократами і республіканцями), американська історія характеризувалася широкою згодою за основними принципами, особливо щодо переваг індивідуальної свободи, приватної власності та системи вільного підприємництва. Історики, які дотримуються консенсусу, підійшли до Нового курсу як до різновиду реформ, відмінного від попередніх періодів американської історії.

Зокрема, піонер консенсусної школи Р. Гофстадтер, виступаючи проти інтерпретації А. Шлезінгера-молодшого, у книзі «Епоха реформ: від Брайана до Рузвельта» (1955 р.) зазначає: «Через прагнення до симетрії та історичної спадкоємності спокусливо побачити у Новому курсі повернення до турбот прогресизму, відновлення роботи реформ, розпочатої за Т. Рузвельта і

¹⁰ Freidel F. Franklin D. Roosevelt, 4 vols. Boston: Little, Brown and Company, 1952-1973: "The Apprenticeship" (1952), "The Ordeal" (1954), "The Triumph" (1956), "Launching the New Deal" (1973).

В. Вільсона, та завершення змін, які були запропоновані за півдюжини років до Першої світової війни». Автор погоджується, що ньюдилери розділяли з прогресистами набагато більшу готовність, ніж це було помічено в попередній американській історії, використовувати урядовий механізм для задоволення потреб людей та регулювання роботи національної економіки [18, р. 300]. Разом із тим, Р. Гофстадтер не вважає, що Новий курс був продовженням Ери Прогресизму. Історик розглядає його як «радикально новий відхід/поворот (new departure) в історії американського реформізму», і наводить для цього вагомні аргументи, серед яких ми б виділили два.

1. Новий курс знаменував собою перший випадок в історії реформаторських рухів, коли лідер партії реформаторів очолив уряд, який насамперед зіштовхнувся з проблемами хворої економіки. Автор нагадує, що коли Т. Рузвельт вступив на посаду в 1901 р., країна перебувала у розпалі періоду здорового економічного розвитку: «... фермери були заможними, робітничий клас був зайнятий, підвищувався рівень життя, середній клас був набагато більше зайнятий підрахунком моральної ціни успіху, ніж занепокоєнням невідкладними проблемами сімейних фінансів». Коли Ф. Рузвельт склав присягу, економічне життя було зруйновано, бізнесмени та фінансисти були в стані, близькому до паніки, мільйони залишилися без роботи, і невдоволення досягло небезпечного рівня на фермах та у містах. Хоча автор визнає той факт, що на всю традицію реформ в американській політиці XIX ст. вплинув досвід періодичних економічних криз, але одразу наголошує, що політичним лідерам того часу ніколи не доводилося відповідати за їх усунення. Т. Джефферсон, Е. Джексон, а за ними Т. Рузвельт та В. Вільсон – всі вони прийшли до влади в моменти, коли економіка була в хорошому стані [18, р. 301-302]. Як зазначає Р. Гофстадтер, їхнє мислення та мислення рухів, які вони представляли, було зосереджено на розподілі існуючого добробуту між різними соціальними класами, а не на відновленні втраченого процвітання чи запобіганні повторним спадам [18, р. 303]. Таким чином, вся реформістська традиція демонструвала менталітет, що ґрунтується на існуванні по суті здорового суспільства; в основному він був пов'язаний не з управлінням економікою для вирішення проблем її колапсу, а просто з демократизацією економіки у нормальному робочому стані. Отже, підсумовує історик, прогресистський розум був навряд чи більш підготовлений, ніж консервативний, до того, що прийшло у 1929 р. [18, р. 304].

2. Новий курс був задуманий і реалізований насамперед у дусі того, що Ф. Рузвельт називав «сміливим, наполегливим експериментуванням». Прогресистська ера, як зазначає історик, наголошувала на русі до моральних абсолютів, використовуючи піднесений моральний тон. Хоча щось схоже на це аж ніяк не було повністю відсутнє у Новому курсі, пізніший рух продемонстрував сильне і щире усвідомлення того, що те, що відбувалося, було не так моральною реформою, як економічним експериментуванням [18, р. 314-

315]. Таким чином, Р. Гофстадтер протиставив вікторіанський моралізм, який він вважав домінуючим настроєм у реформах прогресистської епохи, із жорстким прагматичним модернізмом Нового курсу.

На відміну від прогресистів, історики школи консенсусу менше симпатизували Ф. Рузвельту та наголошували на відсутності у його адміністрації єдиного бачення програми реформ. Вони стверджували, що Ф. Рузвельт і його радники мало що зробили для боротьби з величезними соціальними проблемами 1930-х рр. і запропонували прагматичні економічні та політичні підходи до відновлення. У книзі «Виклик реформи: старі прогресисти і Новий курс» О. Грем-молодший стверджував, що Новий курс та реформаторські зусилля Ф. Рузвельта не мали чіткого спрямування чи чіткого бачення вирішення економічних, соціальних та політичних проблем [19, р. 40, 43]. За словами згаданого Р. Гофстадтера, Новий курс був «хаосом експериментів», який позбавлений істинної філософії реформ; реформи 1930-х рр. являли собою прагматичний підхід до вирішення короткострокових проблем в економіці та американському суспільстві [18, р. 305, 322-325].

Важливий внесок у дослідження президентства Ф. Рузвельта та Нового курсу у 1950-х рр. зробив американський політолог Дж. Бернс. Серед робіт автора, якого важко віднести до певної історіографічної школи, ми б виділили фундаментальну біографію 32 президента під назвою «Рузвельт: лев і лисиця» (1956 р.). Якщо попередні зазначені нами роботи зосереджувались на витоках, значенні та зв'язку Нового курсу із попередніми періодами американської історії, то у цій праці автор акцентує увагу на методах управління, які запровадив та втілював Ф. Рузвельт, координуючи роботу сотень агентств в рамках Нового курсу. У епіграфі до книги (який автор запозичив у Н. Макіавеллі) Дж. Бернс закріпив одну із ключових тез свого дослідження політичної поведінки та характеру Ф. Рузвельта: «Державець... повинен наслідувати лева і лисицю, бо лев не може захистити себе від пасток, а лисиця не може захистити себе від вовків. Отже, треба бути лисицею, щоб розпізнавати пастки, і левом, щоб відлякувати вовків» [20]. Перекладаючи це на політичне середовище, це означає постійний вибір: коли лідер повинен відстоювати принципи, а коли він повинен зберігати владу, щоб використати її у майбутньому? Коли він бере на себе лідерство, а коли відступає? Із подібного роду вибором Ф. Рузвельт мав справу протягом усього періоду свого президентства, що власне і лягло в основу книги Дж. Бернса.

У своїх оцінках Ф. Рузвельта політолог наблизився до характеристики істориків школи консенсусу. Він стверджував, що Ф. Рузвельт був майстерним політиком, який об'єднав націю своєю харизмою та впливом, а не чіткою програмою реформ [20, р. 9-10]. Основною лінією керівництва Ф. Рузвельта під час Великої депресії, на думку автора, був підхід до вироблення політики в

стилі «ad hoc»¹¹, готовність експериментувати, переконання, що будь-який рух кращий ніж застій. Як зазначив Дж. Бернс, у Ф. Рузвельта була чудова здатність визначати проблему, але він був позбавлений терпіння дотримуватися конкретного плану вирішення проблеми. Він був талановитим імпровізатором і мав потужний моральний компас, але незмінно виявляв мало навичок у довгостроковому плануванні [20, р. 133].

Аналізуючи керівництво Ф. Рузвельта у ширшому значенні – трансформації системи державного управління, автор зазначає, що у цей період *держава відігравала роль брокера*, тобто уряду, що діє від імені основних груп інтересів та виступає посередником між ними. Дж. Бернс також вказує, що здебільшого ці групи інтересів представляли організовані сили на кшталт – великий бізнес, великі фермерські та робітничі організації, які відстоювали інтереси лише найзаможніших сегментів їх соціального прошарку [20, р. 191-192].

Історик К. Деглер у книзі «З нашого минулого: сили, які сформували сучасну Америку», розвиваючи інтерпретацію Л. Хакера, охарактеризував Новий курс як «третю американську революцію» (перші дві – Війна за незалежність та Громадянська війна) через те, що він відродив віру людей в Америку у той час, коли її основні будівельні блоки загрожували впасти [21, р. 379]. Автор пише: «... найдивовижніша зміна у мисленні американців, яка була викликана депресією, стосувалася ролі уряду в економіці. Вражений та спантеличений економічною кризою, американський народ протягом 1930-х рр. раз і назавжди відмовився від доктрини невтручання» [21, р. 384]. Історик у своїх оцінках Нового курсу ближчий до інтерпретацій школи консенсусу. «Як урядовий агент, який змінив американське уявлення про обов'язки уряду, Новий курс явно був породженням Великої депресії», – зазначає автор. Апелюючи до еволюційного підходу прогресистських істориків К. Деглер підкреслює, що Новий курс насправді був «революційною відповіддю на революційну ситуацію» [21, р. 413-416].

Автор зазначає, що, незважаючи на рішучість дій уряду, на 1938 р. кількість безробітних все ще налічувала майже десять мільйонів людей – на два мільйони менше, ніж у 1932 р. за президента Г. Гувера. К. Деглер погоджується із консервативною критикою і наголошує, що урядова політика 1930-х рр. ніколи суттєво не зменшувала масу безробітних – це сталося лише завдяки військовому процвітання 1940 рр. та після нього. Але дослідник зазначає важливу деталь, ефект якої неможливо математично вирахувати, – створення робочих місць федеральним урядом було відображенням нового переконання людей, що держава відповідає за пом'якшення наслідків економічної катастрофи [21, р. 388].

Найвизначнішим зрушенням, на думку історика, у політичній думці 1930-х рр. стало піднесення Демократичної партії на домінуюче становище в

¹¹ Ad hoc – латинський вислів, що означає спрямованість на конкретний випадок, вирішення конкретної проблеми, а не на широке застосування чи впровадження.

американському політичному житті. Те, що Громадянська війна зробила для республіканців – зазначає К. Деглер, – Велика депресія надала демократам [21, р. 393]. Цей масовий зсув у громадській думці від Республіканської до Демократичної партії був прямим результатом підтримки Нового курсу з боку широкого кола соціальних груп – фермери та робітничий клас, яким демократична адміністрація запропонувала допомогу та визнання [21, р. 394]. Автор особливо підкреслює те, що найнесподіванішим результатом став перехід негритянських голосів від республіканців – партії визволителів/емансипаторів, які мали їх протягом трьох поколінь, до демократів [21, р. 395].

Одним із найвідоміших та найбільш шанованих дослідників Нового курсу був і залишається В. Лехтенберг, якому у 2022 р. виповнилось 100 років. У своїй фундаментальній книзі «Франклін Д. Рузвельт та Новий курс, 1932-1940» (1963 р.) В. Лехтенберг представив складніший та більш комплексний погляд на Новий курс, змістивши фокус досліджень з інтерпретації Нового курсу в рамках історичного наративу, і перемістивши його в майбутній період переоцінок Нового курсу.

Як і попередні вчені, В. Лехтенберг досліджував витoki та мотиви реформ Нового курсу. Він погодився з істориками школи консенсусу у тому, що ньюдилери мали мало спільного з реформаторами прогресистської ери. Визнаючи, що яким би консервативним не був Новий курс у певних аспектах і яким би багатом він не був зобов'язаний минулому, ознаменував, на думку історика, все таки радикально новий відхід, нову точку відправлення (повторюючи Р. Гофстадтера – «new departure»)) [22, р. 336].

На противагу історикам школи консенсусу та слідуючи підходу прогресистських істориків, В. Лехтенберг поставив Ф. Рузвельта в центр планування Нового курсу. Він стверджував, що Ф. Рузвельт не лише очолював реформи Нового курсу, а й, на відміну будь-якого іншого президента до нього, він значно розширив законодавчі функції виконавчого офісу та модернізував сучасну систему президентства. Найважливішим формальним внеском Ф. Рузвельта та важливою подією в історії американських інституцій, на думку історика, було створення ним Адміністрації президента (1939 р.), яка «врятувала президентство від паралічу, а Конституцію – від радикальних змін» [22, р. 327-328]¹².

Важливість Ф. Рузвельта, на думку історика, полягала не у його талантах активіста чи маніпулятора, а в його здатності пробудити країну і, зокрема,

¹² Деякі сучасні історики, розділяючи важливість цієї події, розглядають її як початок третього Нового курсу. Вони характеризують цей третій період як зусилля під час другого терміну Ф. Рузвельта зберегти законодавчі здобутки попередніх років. Див., наприклад – Jeffries J.A. 'Third New Deal'? Liberal Policy and the American State, 1937-1945. *Journal of Policy History*. 1996. Vol. 8. Issue 4. P. 387-409.

людей, які служили під його керівництвом, своєю безтурботною підтримкою експериментів, своєю надією і словом [22, р. 346]. Відданість, яку викликав Ф. Рузвельт, багато в чому пояснювалася тим фактом, що Новий курс взяв на себе відповідальність за гарантування кожному американцеві мінімального прожиткового мінімуму. Федеральний уряд, наголошує В. Лехтенберг, став для американців більше, ніж уряди штатів і місцеві органи влади, він став агенцією, яке безпосередньо дбає про їх добробут [22, р. 331].

Разом із тим, аналізуючи конкретні результати Нового курсу у боротьбі з економічною кризою, В. Лехтенберг дає менш схвальні, але досить виражені оцінки. Наведемо розлогу цитату з книги, яка найкраще ілюструє його погляди: «Новий курс залишив багато проблем невирішеними і навіть створив деякі нові... Він ніколи не демонстрував, що може досягти процвітання у мирний час... у 1941 р. кількість безробітних усе ще налічувала шість мільйонів, і лише в 1943 р. армія безробітних остаточно зникла. Він посилив владу груп інтересів, які стверджували, що говорять від імені мільйонів, але іноді представляли лише незначну меншість. Він не розробив ні способу захисту людей, які не мали таких представників, ні прийнятного методу дисциплінування груп інтересів... Новий курс дозволив створити більш справедливе суспільство за рахунок визнання груп, які переважно не були представлені – фермери, промислові робітники, певні етнічні групи та новий інтелектуально-адміністративний клас. І все-таки це була ще *революція на півдорозі*; вона поповнила лави середнього класу, але залишила багатьох американців – здольщиків, мешканців нетрів, більшість негрів – поза межами нової рівноваги». Разом із цим, наприкінці книги автор дещо згладжує свою досить критичну оцінку. Зокрема, він визнає той факт, що руйнування, які сталися до приходу Ф. Рузвельта у 1933 р., були настільки великі, що навіть безпрецедентних заходів Нового курсу не вистачило, щоб відновити завдану шкоду. Крім того, на думку історика, Ф. Рузвельт та ньюдилери усвідомлювали, що за ті роки вони зробили більше, ніж було зроблено за будь-який порівняльний період американської історії, але вони також бачили, що ще багато чого належить зробити [22, р. 346-347].

Висновки

Історіографія Нового курсу мала своїх «батьків-засновників», які встановили певні історіографічні стандарти щодо дослідження та інтерпретації даного періоду у 1950-х рр. У першу чергу до них відносяться такі видатні історики як – А. Шлезінгер-молодший, Б. Раух, Ф. Фрейдель, Р. Гофстадтер, Дж. Бернс та К. Деглер. Вони зіграли ключову роль не тому, що першими дослідили «епоху Ф. Рузвельта», а тому, що вони першими запропонували та обґрунтували підходи до інтерпретації Нового курсу, які задали тон для подальших досліджень та історіографічних дебатів.

У історіографії Нового курсу можна виділити три ключові питання, які у різні періоди визначали історіографічні дискусії – питання про місце та зв'язок Нового курсу з попередніми періодами американської історії; питання

конкретних досягнень та невдач Нового курсу; питання спадщини Нового курсу та його впливу на сучасне американське суспільство та політичне життя країни. У перші 30 років, які ми виокремили у нашому аналізі, у наукових дослідженнях домінувало саме перше питання. У його рамках науковці, політики та інтелектуали дискутували на предмет того, чи розглядати Новий курс як щось еволюційне, наголошуючи на спадковості американського реформістського руху (А. Шлезігер-молодший, Ф. Фрейдель), чи інтерпретувати його як революцію в американському житті та політиці (К. Деглер, Л. Хакер), або як прагматичний підхід до вирішення короткострокових проблем в економіці без претензії на чітку далекоглядну програму (Р. Гофстадтер, О. Грем-молодший).

Історик В. Лехтенберг кинув виклик попереднім поглядам на Новий курс як на революцію в соціальній політиці. Його книга стала своєрідною квінтесенцією різноманітних поглядів та думок, які автор переосмислив та подав у вигляді нового підходу до інтерпретації Нового курсу. Історик визнав більшість досягнень Нового курсу, але при цьому був досить об'єктивним та щирим у своїй оцінці його невдач. Теза В. Лехтенберга про «революцією на півдорозі» можливо найкраще передає суть його погляду. У корпусі історичних досліджень Нового курсу В. Лехтенберг займає місце «перехідної фігури», розмежовуючи дослідження 1950-х рр. та дослідження істориків школи «нових лівих» у 1960-х рр., які кинули виклик ледь не усій попередній історіографічній традиції [23].

Виділений нами період важливий тим, що саме у перші 30 років досліджень, оцінок та характеристик Нового курсу були сформовані основні тези, підходи – як позитивні, так і негативні, які в подальшому були розвинуті та доповнені наступним колом дослідників. У цей період було артикульовано тезу про два Нових курси (згодом історики запропонують також виділяти третій Новий курс); історики в цілому прийняли той факт, що Новий курс ніколи по-серййозному не вирішував головну недугу Великої депресії – безробіття. Однак потрібно зробити застереження, різні автори використовують цей факт по-різному. Критики, наприклад, абсолютизують його і вказують на провалі Нового курсу, а прихильники або не акцентують на ньому увагу, або стверджують, що це був недолік, але на фоні загального одужання та інших досягнень він був незначним. Тезу про те, що реформи Нового курсу ніколи не забезпечували повного відновлення у мирний час, і що лише війна забезпечила економічне одужання теж приймає значна частина істориків, хоч й інтерпретує її також по-різному.

Інша важлива теза, яку під час аналізу історіографії, ми зауважили – через реалізацію програм Нового курсу відбулась трансформація державного управління та зміна відносин держави із суспільством. Ця ідея «держави-гаранта» (К. Деглер), «держави-брокера» (Дж. Бернс), «держави соціального обслуговування» (Л. Хакер), або більш усталене та поширене нині – держави

загального добробуту, стала ще однією темою в рамках досліджень про Новий курс, його спадщину та вплив на подальший період історії США.

Список використаних джерел та літератури

1. The Consequences of the Proposed New Deal. Campaign Speech by Herbert Hoover in Madison Square Garden. October 21, 1932. *Miller Center*. URL: <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/october-21-1932-campaign-speech-madison-square-garden>
2. Johnson G. Roosevelt: Dictator or Democrat? New York, London: Harper & Bros., 1941. 303 p.
3. Lippmann W. The permanent New Deal. In *The New Deal: Revolution or Evolution?* / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Lexington, MA: D.C. Heath, 1949. P. 34-44.
4. Tugwell R. The Democratic Roosevelt: A Biography of Franklin D. Roosevelt. New York: Doubleday, 1957. 712 p.
5. Moley R. After Seven Years a Political Analysis of the New. New York: Harper & Bros., 1939. 446 p.
6. Moley R. The First New Deal. New York: Harcourt, Brace and World, 1966. 577 p.
7. Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: An Intimate History. New York: Harper and Brothers, 1948. 979 p.
8. Flynn J. The Roosevelt Myth. New York: Devin-Adair Publishing Company, 1956. 465 p.
9. Robinson E. The Roosevelt Leadership, 1933-1945. New York; Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1955. 491 p.
10. The New Deal: Revolution or Evolution? / Ed. by Edwin C. Rozwenc. Boston: D.C. Heath and Company, 1949. 113 p.
11. Otis G. Jr. Historians and the New Deals: 1944-1960. *The Social Studies*. 1963. Vol. 54 (4). P. 133-140.
12. Hofstadter R. The Progressive Historians. New York: Alfred A. Knopf, 1968. 498 p.
13. Schlesinger A. Jr. The age of Roosevelt: The Crisis of the Old Order, 1919-1933. Boston: Houghton Mifflin, 1957. 576 p.
14. Schlesinger A. Jr. The age of Roosevelt: The coming of the New Deal, 1933-1935. Boston: Houghton Mifflin, 1959. 638 p.
15. Schlesinger A. Jr. The age of Roosevelt: The politics of upheaval, 1935-1936. Boston: Houghton Mifflin, 1960. 649 p.
16. Schlesinger A. Jr. The Cycles of American History. Boston: Houghton Mifflin, Boston, 1986. 498 p.
17. Freidel F. Franklin D. Roosevelt: Launching the New Deal. Boston: Little, Brown and Co., 1973. 574 p.
18. Hofstadter R. The Age of Reform: From Bryan to F.D.R. New York: Alfred A. Knopf, 1956. 328 p.
19. Otis G. Jr. An Encore for Reform: The Old Progressives and the New Deal. New York: Oxford University Press, 1967. 256 p.
20. Burns J. Roosevelt: The Lion and the Fox (1882-1940) [1st ed.]. New York: Harcourt, Brace and Company, 1956. 553 p.
21. Degler C. Out of Our Past: The Forces that Shaped Modern America. New York: Harper & Brothers, 1959. 484 p.
22. Leuchtenburg W. Franklin D. Roosevelt and the New Deal, 1932-1940. New York: Harper & Row, 1963. 393 p.
23. Interpreting American History: The New Deal and the Great Depression / Ed. by Aaron D. Purcell. Kent, Ohio: The Kent State University Press, 2014. 234 p.

References

1. The Consequences of the Proposed New Deal. Campaign Speech by Herbert Hoover in Madison Square Garden (1932, October 21). *Miller Center*. [Online]. Available from: <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/october-21-1932-campaign-speech-madison-square-garden> [In English].
2. Johnson, G. (1941). *Roosevelt: Dictator or Democrat?* New York, London: Harper & Bros. [In English].
3. Lippmann, W. (1949). The permanent New Deal. *The New Deal: Revolution or Evolution?* Edwin C. Rozwenc (Ed.) Lexington, MA: D.C. Heath, pp. 34-44. [In English].
4. Tugwell, R. (1957). *The Democratic Roosevelt: A Biography of Franklin D. Roosevelt*. New York: Doubleday. [In English].
5. Moley, R. (1939). *After Seven Years a Political Analysis of the New*. New York: Harper & Bros. [In English].
6. Moley, R. (1966). *The First New Deal*. New York: Harcourt, Brace and World. [In English].
7. Sherwood, R. (1948). *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*. New York: Harper and Brothers. [In English].
8. Flynn, J. (1956). *The Roosevelt Myth*. New York: Devin-Adair Publishing Company. [In English].
9. Robinson, E. (1955). *The Roosevelt Leadership, 1933-1945*. New York; Philadelphia: J. B. Lippincott Company. [In English].
10. Rozwenc, E. C. (ed.) (1949). *The New Deal: Revolution or Evolution?* Boston: D.C. Heath and Company. [In English].
11. Otis, G. Jr. (1963). Historians and the New Deals: 1944-1960. *The Social Studies*, 54 (4), pp. 133-140. [In English].
12. Hofstadter, R. (1968). The Progressive Historians. New York: Alfred A. Knopf. [In English].
13. Schlesinger, A. Jr. (1957). *The age of Roosevelt: The Crisis of the Old Order, 1919-1933*. Boston: Houghton Mifflin. [In English].
14. Schlesinger, A. Jr. (1959). *The age of Roosevelt: The coming of the New Deal, 1933-1935*. Boston: Houghton Mifflin. [In English].
15. Schlesinger, A. Jr. (1960). *The age of Roosevelt: The politics of upheaval, 1935-1936*. Boston: Houghton Mifflin. [In English].
16. Schlesinger, A. Jr. (1986). *The Cycles of American History*. Boston: Houghton Mifflin, Boston. [In English].
17. Freidel, F. (1973). *Franklin D. Roosevelt: Launching the New Deal*. Boston: Little, Brown and Co. [In English].
18. Hofstadter, R. (1956). The Age of Reform: From Bryan to F.D.R. New York: Alfred A. Knopf. [In English].
19. Otis, G. Jr. (1967). *An Encore for Reform: The Old Progressives and the New Deal*. New York: Oxford University Press. [In English].
20. Burns, J. (1956). *Roosevelt: The Lion and the Fox (1882-1940)* [1st ed.]. New York: Harcourt, Brace and Company. [In English].
21. Degler, C. (1959). *Out of Our Past: The Forces that Shaped Modern America*. New York: Harper & Brothers. [In English].
22. Leuchtenburg, W. (1963). *Franklin D. Roosevelt and the New Deal, 1932-1940*. New York: Harper & Row. [In English].
23. Purcell, A. D. (ed.) (2014). *Interpreting American History: The New Deal and the Great Depression*. Kent, Ohio: The Kent State University Press. [In English].

Lushchak V. The Formation of American Historiography of the New Deal (1930s – early 1960s).

The article analyzes the formation of American historiography of the New Deal based on a comprehensive study of scientific and journalistic literature. The initial assessments of the New Deal date back to the presidential campaign of 1932 when it was still a preliminary theoretical reform program. During the political debates of the 1930s, opponents of F. Roosevelt criticized the New Deal because, in their opinion, it did not align with American traditions, operated with un-American approaches to public administration, etc. These assessments were significantly influenced by the international situation related to the crisis of capitalism and democratic governance in Europe. Political opponents, referring to experience overseas, unjustly regarded the New Deal as a manifestation of one of the European radical “isms”. The author of the article found that such assessments did not find a wide response in society, and the scientific works of researchers who defended similar theses were on the margins of historical debates around the New Deal.

The publication of their memoirs by most members of F. Roosevelt’s cabinet and his advisers, as well as the opening of access to the President’s library in Hyde Park, contributed to the formation of the first scientific assessments of the New Deal in the late 1940s. The historiography of the New Deal had its “founding fathers”, to whom the author of this article includes – Arthur M. Schlesinger Jr., B. Rauch, R. Hofstadter, F. Freidel, J. Burns, and W. Leuchtenburg. These researchers established a scientific basis that remains valid to this day, despite various attempts to revise it. They established certain historiographical trends and approaches to research and interpretation of this period in the 1950s. The author determined that the 1950s were marked by a debate between two schools of historical thought – Progressive and Consensus, regarding what the New Deal was – a continuation of the reform movement of previous decades, a turning point, or a revolution in American life and politics. In the research, the author considered and analyzed the main arguments and counterarguments of each of the schools.

Keywords: New Deal, Progressive and Consensus historiography of the New Deal, Franklin Roosevelt, reform movements, transformation of public administration.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 61(031), 94(477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-8>

Железняк М.Г.

<https://orcid.org/0000-0002-8290-6345>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: БІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ГЕРОЇВ УКРАЇНИ

У статті автор порушує питання важливості енциклопедичних видань, спрямованих на висвітлення й популяризацію воїнів-захисників, які нині не лише захищають свою батьківщину у війні проти Росії, а й своїми успішними, героїчними вчинками боронять сучасний устрій світу, що втілює гуманістичний, демократичний шлях цивілізаційного розвитку. Майже 10 років триває російсько-українська війна, два останні роки – повномасштабна, особливо жорстока, руйнівна, цинічна. Вона наочно увиразнила прірву між українцями і росіянами, що довгий час була прихована за облудливими штампами про братні народи. Перші репрезентують демократію, мир, прогрес, другі – тоталітаризм, агресію, занепад. Століттями Росія незалежно від державного устрою, чи то імперського, чи то комуністичного обкрадала Україну: загарбувала території, викачувала корисні копалини, вивозила археологічні знахідки, руйнувала давні пам'ятки, привласнювала історію, культуру, мову і особливо полювала за талановитими українцями, позбавляючи націю еліти. Нині всі маски зірвано: керівництво РФ прагне раз і назавжди вирішити українське питання, чинячи геноцид на території суверенної України. Війна, як це не прикро, «відкрила очі» й багатьом українцям, спонукала згадати не лише сумні моменти її історії, а й часи величі й світової слави. На перший план вийшли історії про звитязні полки русичів-українців князя Святослава, відчайдушних козаків Івана Сірка та Івана Богуна, подвиги українців у роки Першої та Другої світових воєн. Українська історична наука про ці періоди воєнної історії українців вже дала поважні дослідження, зокрема й енциклопедичного формату. Створення біографічних довідників, а саме енциклопедій, про героїв російсько-української війни є актуальним з багатьох точок зору: це не лише збереження пам'яті про них – сучасну еліту української нації – а й створення підґрунтя для майбутніх досліджень з історії, зокрема воєнної, біографістики тощо.

Ключові слова: популяризація українців у світі, російсько-українська війна, герої України, енциклопедичні студії, біографічні студії.

Імідж країни у світі – це питання, якому приділяють велику увагу й надають великого значення всі без винятку народи світу. Українці нині, можливо, як ніколи раніше, відчувають не лише потребу, а й необхідність утвердження серед світової спільноти об'єктивного образу українця, що сповідує й поділяє європейські демократичні цінності. Українці часто ціною власного життя боронять їх, народ зазнає багато кривд, образ і знущань, він втратив велику кількість матеріальних, інтелектуальних та культурних надбань: захоплено й анексовано території, зруйновано міста і села, розграбовано сотні музеїв, бібліотек, викрадено тисячі дітей. У більшості спільнот демократичного світу образ українця не лише став пізнаваним, виокремленим із загального образу

радянського чи російського народу, а й набув зовсім інших рис. Масовий виїзд українців за кордон на початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну, перебування їх у багатьох країнах світу допомогло громадянам цих країн краще пізнати українців, викликало не лише хвилі підтримки й допомоги, волонтерства, а й спонукало до зацікавлення українською історією, мовою, літературою, традиціями. Світ звернув увагу на Україну й українців, зокрема героїв війни, що виявляють чимало рис, про які вже почали забувати в Європі. Відповідь на глобальні виклики сьогодення дає український воїн. Завдання науковців зафіксувати, дослідити постаті українських героїв російсько-української війни, проаналізувати їхню роль і значення для світової історії. Звісно, багато аспектів будуть розкриті згодом, а нині важливо представити в енциклопедичному чи словниковому форматі біографічні довідки про захисників.

Одним із важливих завдань енциклопедичної біографістики є створення образу країни в постатях [1, с. 62]. Це пов'язано з тим, що, як зауважував В. Чижко, «протягом століть імперська ідеологія була спрямована на вилучення із свідомості людини національної та історичної самоідентифікації та деперсоналізацію історії. Тому розвиток біографічних досліджень в Україні, відродження персонального ряду українських діячів, створення національного біографічного словника є пріоритетом української науки у складному процесі розбудови держави» [2, с. 4].

У центрі зору сучасних біографічних студій особистості, які належать до національної еліти не за етнічною ознакою, походженням чи посадами, а за певним внеском у розбудову окремих сфер життєдіяльності суспільства, впливом на зміст і результативність суспільно-політичних, культурних, економічних процесів, досягнень у тій чи іншій галузі знання та практики. Однією з них є військова справа, до якої нині в науковому середовищі є чільна увага, особливо у зв'язку з агресією РФ проти України у 2014 році та повномасштабною війною, розпочатою 2022 року.

Україна у протистоянні агресії РФ відстоює як свою територіальну цілісність, так і цивілізаційну суб'єктність. Російсько-українська війна посилила визнання світом приналежності українського народу до євроатлантичної цивілізаційної спільноти, хоча, як влучно акцентував Ю. Шерех, власне Україна у своїй історії завжди була частиною Європи і завжди себе нею усвідомлювала [3, с. 17]. Зв'язки між Україною і світом посилюються в контексті сприяння перемозі України багатьма державами, що стало можливим через сприйняття цієї війни як такої, що ведеться не просто за інтереси, потреби, ресурси, а передусім за цінності сучасного світового порядку.

Метою цієї студії є порушення питання важливості створення довідкових, зокрема енциклопедичних видань, що могли б висвітлювати й популяризувати воїнів-захисників, які нині не лише боронять свою батьківщину у війні проти

Росії, а й своїми успішними, героїчними вчинками захищають сучасний устрій світу, в якому уособлено гуманістичний, демократичний шлях цивілізаційного розвитку.

Станом на 2023 рік уже існують праці енциклопедичного характеру, присвячені героям сучасної російсько-української війни. Серед них – електронна енциклопедія «Знакові постаті українського походження у світовій цивілізації», у якій один із розділів присвячено захисникам, що отримали звання Героя України: «немає сумнівів, що це постаті світового масштабу, оскільки вони захищають сучасну цивілізацію» [4]. Водночас зауважимо, що про них вже вміщено 430 біограм в «Енциклопедії Сучасної України». Опис українських військових можна знайти і в енциклопедичних довідниках, опублікованих раніше, наприклад, «Інженерні війська Збройних Сил України (1992–2017 рр.)»¹.

Варто виокремити довідкові видання, що описують героїв українського визвольного руху початку ХХ ст. Одне з них – створена 2020 р. електронна база даних «Імена самостійної України», у передмові до якої зазначено: «Історія України періоду 1917–1924 рр. залишається однією з найменш розвіданих сторінок не лише України загалом, але й мільйонів українських сімей зокрема. Часто українці знають, що їх дід чи прадід брав участь у Першій світовій війні або служив у земській управі за часів Російської імперії, чи був парафіяльним священиком у невеликому селі, проте їм нічого не відомо про долю рідних і близьких в період 1917–1924 рр. Збройна боротьба за державну незалежність України в радянські часи була абсолютним табу для вивчення та обговорення, навіть у родинному колі. Отже, часто-густо українці навіть не здогадуються про те, що їхній пращур воював зі зброєю в руках за незалежність України» [5].

Чимало біограм, присвячених військовикам, містять фундаментальні праці – енциклопедія «Західно-українська народна республіка»², біографічний словник О. Колянчука «Ukraińscy generałowie w Polsce»³. Українську національну воєнно-політичну еліту тієї доби репрезентує також біографічний словник Г. Стрельського «Діячі України національно-визвольних змагань», що впродовж 1998–2000 рр. друкували на сторінках журналу «Історія в школі»⁴.

¹ Інженерні війська Збройних Сил України (1992–2017 рр.): енциклопедичний історико-біографічний довідник. Кн. 1: Офіцери інженерних військ Збройних Сил України / Укл. І. Красота. Київ: Компрінт, 2008.

² Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія: у 4 т. / Відп. ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2018-2021.

³ Kolańczuk A. Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni: Słownik biograficzny. Przemyśl, 2009.

⁴ Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.): біографічний словник (А–С). *Історія в школі*. 1998. № 5–6. С. 47-56.

Біографічні відомості про українських воїнів різних періодів оприлюднено і в інших наукових публікаціях⁵.

Загалом науковці відзначають тісний ідеологічний характер сучасної війни з попередніми визвольними змаганнями в Україні, що, очевидно, в певному сенсі зближує і науково-біографічні дискурси, призначені для їх опису. Як влучно зазначає А. Єрмоленко, «24 лютого 2022 року Росія розпочала новий етап своєї війни, а отже, і новий етап європейської історії. “Ніколи знову”, – гасло, з яким вся Європа, зокрема Німеччина, осмислювала свою історію після 1945 року, почало поступатися новому російському гаслу “можемо повторити”. Знищення Маріуполя, Ірпеня, Гостомеля, Бородянки, цілих кварталів у багатьох містах, вбивства десятків тисяч людей, ракетні удари по мирних населених пунктах, тортури, згвалтування та розстріли цивільних громадян, геноцидальні дії та воєнні злочини, які росіяни чинили в Бучі та інших містечках біля Києва, які вони продовжують зараз чинити на півдні та сході України, означали повернення колишнього зла. Це зло повернулося саме тому, що ніколи не було по-справжньому засуджене. Саме тому, що ніколи по-справжньому не програло. На відміну від німецького нацизму та італійського фашизму, російські імперські практики нелюдяної та жорстокої політики, від Петра I до Сталіна, ніколи не були світом покарані. Саме тому нині ми бачимо відтворення цих практик з новою силою [6]. Повернення згаданого зла означає посягання на сучасний світовий порядок, цивілізаційний устрій світу. Щоправда, великою мірою цей порядок був істотно порушений Росією ще 2014 року, коли «Російська Федерація злочинно захопила Автономну Республіку Крим та місто Севастополь і приєднала їх до свого складу як Республіку Крим» [7, с. 59].

За словами І. Канта, війна – це зло, вона здатна варварськими спустошеннями знищити всі досягнуті успіхи культури. Війна важким тягарем лягає на плечі народу, і її наслідки жахливі [8]. «Російсько-українська війна – це війна цивілізаційна. Вона відбувається за світовий демократичний устрій, права людини, свободу та прогрес людства» [9, с. 5]. Українські воїни, без сумніву, не лише захищають світ та його сучасні цінності, а й сприяють цивілізаційному розвитку. Великі війни завжди трансформують світ. Нинішні зміни зумовлені тим фактом, що українці успішно чинять опір, не лише захищаючи свою батьківщину, а й руйнуючи злі наміри могутньої держави, яка, як прийнято вважати, має одну з найсильніших армій світу. Результативні дії Збройних Сил України спонукають до розуміння невідворотності перемоги

⁵ Напр., див.: Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. Київ.: Ін Юре, 2001; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.). Київ: Темпора, 2007; Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів: Інститут українознавства, 1995; Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків, 2007 тощо.

українців, на боці якої весь цивілізований світ, та закладають основи нового розвитку сучасного світопорядку. Річ у тім, що перемога України у битві з Росією означатиме звільнення не лише окупованих та анексованих нею територій, а й очищення світу, свідомості людства від страхів перед величчю Росії, її ідеологічними міфами, поширюваними власною пропагандою впродовж багатьох років. Програш Росії, а значить – перемога гуманізму над нелюдністю, буде найкращим покаранням того зла, про яке зауважував А. Єрмоленко. Втрата Росією своєї зовнішньої впливовості на міжнародній арені, безперечно, позначиться на сучасному політичному, економічному, соціогуманітарному устрої сучасної світової цивілізації. І до цього безпосередньо причетні українські воїни, які боронять свою землю, особливо не замислюючись про глобальні наслідки цивілізаційного масштабу.

Щоправда, рецепція потенційних наслідків цієї війни (йдеться про перемогу України) у світі неоднозначна. Наприклад, німецький філософ Ю. Габермас сприймає її як «дилему, перед якою опинився Захід, що полягає в необхідності вибору між двома, сповненими ризиків альтернативами, тобто між подвійним злом – поразка України або ескалація обмеженого конфлікту до третьої світової війни» [6]. Інакше кажучи, зміст цієї дилеми криється в тому, що Україна не має програти війну, але і не повинна її виграти. Отже, розв'язанням цієї проблеми дослідник вважає збереження суверенітету України при частковій втраті її територій. Однак українські історики вбачають у таких поступках передусім втрату Україною цивілізаційної суб'єктності – такого стану розвитку, коли країна самостійно вирішує свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів [10]. З цієї точки зору позиція Ю. Габермаса означає програш України й перемогу Росії.

Відомий професор Єльського університету Т. Снайдер, навпаки, наголошує на необхідності переконливої перемоги України. За його словами, ця війна є переломним моментом не лише для України, Росії чи Європи, це визначальний момент для ідеї демократії загалом. Якщо українці програють, то втрачається не лише одна держава, а й уявлення про доцільність відстоювання цінностей демократичного світу, що нині захищає Україна [11].

Втрата територій, про можливість якої говорить Ю. Габермас, також слабо корелює з поняття свободи. Цей концепт (свобода) – чи не основна ідеологічна основа, узгоджена з принципом демократії, що мотивує український народ боронити свою землю, а світову спільноту – бути солідарною, допомагаючи українцям бити ворожі сили. Весь цивілізаційний світ «консолідувався довкола українців (воїнів, політиків, біженців), це свідчить про готовність людства захищати ідеали гуманізму» [12, с. 85]. Водночас висока ціна боротьби за неї сповільнює реакцію низки держав на трагедію України, демонструючи верховенство економічних інтересів над ціннісними. У цьому багато хто вбачає занепад демократії й серйозні кризові явища. Інші ж вдаються до оптимістичних аргументацій. Так, про народження нової свободи заявляє

американський філософ Ф. Фукуяма: поразка Росії уможливить нове народження свободи і завдяки відважним українцям позбавить нас хвилювань щодо занепаду глобальної демократії [13].

Розуміння цінності свободи, безперечно, є особливістю українського менталітету, який, з одного боку, став наслідком генетико-історичної пам'яті (впродовж багатьох століть українці перманентно чинять опір зовнішнім загарбникам, особливо показовим є період героїчної козацької доби), а з іншого – результатом виховної функції української культури. «Племя южно-русское имело отличительным своим характером перевес личной свободы» – писав М. Костомаров [14, с. 35].

Із цього погляду постає цікавий дискурс про порівняння культур українського і російського народів. Культуру народу справедливо розглядають як підмурок соціального, економічного й політичного розвитку держави. Готовність українців відстоювати свободу, незалежність своєї держави ціною власного життя свідчить про їхню високу відданість загальноморальним і національним цінностям, і у формуванні цього патріотизму, очевидно, велике значення належить освіті, художній літературі, образотворчому мистецтву, фольклору тощо. Однак засобами культури можливо й: (а) виховувати у суспільстві бажання чи право на завоювання, денацифікацію інших народів, нехтування суверенітетом інших держав; (б) пропагувати ідею особливої цивілізаційної місії народу; (в) толерувати зверхність, жорстокість, шовінізм або інші категорії, пов'язані з вивищуванням себе порівняно з іншими народами чи їхніми культурами.

Особливістю російського менталітету є імперське мислення, що на рівні культури якнайкраще виражено концептом «руський мір» («Рух Russica»). Саме російська культура стає чинником, що не лише сформувала, а й нині виправдовує ідейну боротьбу Росії проти України. Н. Северин у своїй монографії розглядає сприймання в російській художній літературі українців крізь призму дихотомії «свій» – «чужий» і доходить висновку, що здебільшого українці – це «своє» (тобто їхнє), натомість «чужими» в російській літературі часто постають, наприклад, німці чи євреї. Дослідниця вживає термін «українофільство» як вияв «свого», тобто «присвоєння» росіянами українців загалом неагресивне, лояльне, навіть, можна сказати, любляче [15]. Однак, саме така «любов» – найкраще підґрунтя для формування у свідомості росіян міфів про «братні народи», «спільну історичну колиску», «Київ – мати міст руських» тощо, з допомогою чого можна легко виправдати привласнення собі української культурно-історичної спадщини, особливо якщо попередньо її русифікувати. Російська культура міцно тримає основи єдності російського й українського народів, завдяки чому українська ідентичність нівелюється і росіянами не сприймається як реальність. З'явився новий стереотип про «єдиний народ», який на території України, «заснований Леніним», необхідно захистити – звільнити від «київського режиму» й денацифікувати від «бандерівців», хоча в

російській літературі чи культурі загалом відсутні традиції зображувати Україну як «штучний і ворожий національний проєкт, інспірований ззовні, який підлягає цілковитому знищенню» [16, с. 4].

Ще у 1975 р. Ю. Шевельов у статті «Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації» писав: «Кілька видатних представників російської найновішої еміграції останнім часом прилюдно освідчилися в любові до українців. За що нас люблять, з першого погляду не зрозуміло. Адже мови української вони, як правило, не знають, а про культуру мають уявлення хіба з випадкових вражень і джерел другої руки. Хіба за карі очі й брови шнурочком? Чи за хахлацькі журливі пісні? Українці тут у відмінному становищі. Вони вивчили російську мову і знають російську літературу. Не завжди тому, що хотіли; а тому, що були до того примушені. Колонізовані народи знають колонізаторів. Колонізатори не знають колонізованих. <...> Росіяни мають свою історію і історичну славу, а в українців історію забрано. Пушкін і Тургенєв виходять повністю, а Шевченко, Франко й Леся Українка цензуровані. Росіяни не мусять говорити про свою меншеартість, а українці не можуть написати жодної статті, поезії або роману, не підкресливши, що, мовляв, росіяни вищі й кращі. Це лише кілька фактів з культурного життя. А історики й економісти додадуть стільки, що й на воловій шкурі не списати. Коли логічні аргументи падають, наперед виходять біографічно-біологічні. Несподівано найбільший з російських еміграційних письменників вирішує потрібним і своєчасним довести до загального відома, що його дід був українцем. Аргумент щонайменше двосічний. Дід був українець, унук – росіянин. Унук ще пам'ятає діда. Правнук його не знатиме. І так пам'ять про українськість западеться – і всі “славянские ручьи сольются в русском море”. <...> від росіян доброї волі ми хочемо тільки повного невтручання в українські справи. У вас держава, і мова, і культура – і в нас держава, і мова, і культура. Історія склалася так, що мости між Україною й Росією висаджені в повітря. Це може бути сумний факт, але факт, що його росіяни як група мусять визнати. Тільки після такого визнання можна почати будувати нові мости в атмосфері нового – і перевіреного – довір'я. Після такого визнання від росіян доброї волі як осіб і може груп ми сподіваємося зацікавлення й співчуття до української визвольної боротьби, інтересу до української літератури й культури, приятелювання й взаємодопомоги. Мало не кожний з нас радо матиме друзів з-поміж росіян доброї волі» [17, с. 728–730].

Однією з ознак продуктивного суспільства є розвиненість у ньому різних форм соціокультурної рефлексії, серед яких особливу роль відіграє культурно-історична пам'ять. Фіксуєчи і систематизуючи зміст дискурсу соціальних трансформацій у його безпосередності, «гарячій» залученості в хід подій (коли саме мовлення є вагомим чинником їх спрямування та інтенсивності, своєрідною інстанцією «породження подій»), ми закладаємо основи подальшої

культурної пам'яті [18, с. 7]. Один із способів такої наукової фіксації дійсності є енциклопедично-біографічні видання.

Біографічні енциклопедії й довідники не лише описують дійсність, а й «вшановують певне коло героїв, значимість яких визначено ступенем впливу їхніх вчинків на збереження загального суспільного блага» [19, с. 185]. Дійсно, енциклопедичні проекти, що репрезентують біографії знакових постатей, є формою, з одного боку, демонстрації їхньої величі, а з іншого – вираження їм подяки за їхні заслуги. А дякувати, справді, є за що. Так, з огляду на викладене вище, українські воїни-герої: (а) боронять українські землі від загарбника, захищаючи сучасних українців, надаючи можливість нащадкам бути українцями у власній незалежній країні та віддаючи шану пращурам, які так само боролися за свою батьківщину; (б) забезпечують Україну як державу цивілізаційною суб'єктністю та сприяють зростанню її ролі на світовій арені, натомість применшують значення і вплив Росії у світі; (в) відстоюють цінності цивілізованого світу (свобода, гуманізм, демократія) та усталений світовий порядок.

За спостереженням науковців, війна РФ проти України призвела до дивовижного посилення популярності, значущості й авторитетності нашої держави у світі [20, с. 38]. Це означає, що в подальших процесах розвитку сучасної цивілізації роль України, імовірно, зростатиме. Це неабияк посилює необхідність і значення енциклопедично-біографічних видань, на сторінках яких будуть популяризуватися імена українських воїнів-героїв.

Висновки. Воїни, які чинять збройний опір російській агресії (починаючи від 2014 року, а особливо під час фази повномасштабної війни), нерідко ціною власного життя захищають не лише свою державу, а й світ загалом. Підвалини героїзму українців, в основі якого – свобода (воля) як ментальна риса, мають культурну основу (українська освіта, художня література, фольклор, твори образотворчого мистецтва, кіно, спорт тощо). Таке ж, тобто культурне, підґрунтя лежить в основі імперськості мислення росіян (яскраво вираженого концептом «руський мір»), їхнього зверхнього ставлення до інших народів, зокрема українців, що й втілюється в розв'язанні війни, її виправдання й небажання завершувати попри небачені людські втрати та руйнування. З метою популяризації українських героїв та загалом фіксації біографічним методом історії російсько-української війни є велика потреба у створенні енциклопедичних і словникових видань про них, наповненні їхніми біографіями великих енциклопедій, зокрема «Енциклопедія Сучасної України».

Список використаних джерел та літератури

1. Ляшко С. Періодизація розвитку української біографічної довідкової справи. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 46–65.
2. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / НАН України; Інститут біографічних досліджень НБУВ імені В. Вернадського. Київ: БМТ, 1996.
3. Шерех Ю. В обороні великих. Полеміка без осіб. *Мистецький український рух*. Вип. 3. Регенсбург, 1947. С. 11–26.

4. Знакові постаті українського походження у світовій цивілізації: енциклопедичне видання [електронний ресурс] / Редкол. М. Железняк, Я. Яцків, М. Андрейчин, Л. Дубровіна, М. Степаненко, М. Мельник, О. Іщенко. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. <https://doi.org/10.37068/b/9789660299993>
5. Імена самостійної України / Благодійний фонд «Героїка», 2020. URL: <https://www.db.geroika.org.ua>
6. Єрмоленко А. Спротив замість перемовин (переклад статті-відповіді українського філософа Анатолія Єрмоленка Юргену Габермасу, опублікованій у Frankfurter Allgemeine Zeitung). Київ: Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України, 2022. URL: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin>
7. Железняк М., Іщенко О. Окупація чи анексія Криму? (за даними українських енциклопедій). *Енциклопедичний вісник України*. 2022. Вип. 14. С. 57–66. <http://doi.org/10.37068/evu.14.6>
8. Kant I. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf. Königsberg, 1795. <https://doi.org/10.3931/e-rara-25308>
9. Іваницька О. Солідарність світової спільноти з Україною у війні проти РФ. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 4–8. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.1>
10. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини / Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.
11. Боборикін А. Тімоті Снайдер: Це війна Китаю. Він несе фундаментальну відповідальність за цю війну. *Українська правда*. 2022. 15 вересня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/09/15/7367504>
12. Воляннюк О., Гайворонська О. (Ро)згортання демократії: контрасти, що змінюють сучасний світ. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2022. Вип. 31. С. 73–83. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2022.31.08>
13. Fukuyama F. Preparing for Defeat. *American Purpose*. 2022. March 10. URL: <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/preparing-for-defeat>
14. Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33–80.
15. Северин Н. Рецепція України в європейській культурі: компаративний аспект / НТУ «Харківський політехнічний університет». Харків, 2019. 220 с.
16. Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. Вип. 6. С. 3–15. <https://doi.org/10.15407/vism2022.06.003>
17. Шевельов Ю. Літературознавство. Кн. 2. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 1152 с.
18. Бекешкіна І., Верстюк В., Єрмоленко А., Жаботинська С., Кебуладзе В., Попович М., Пролеєв С., Сігов О., Скуратівський В., Трач Н., Филипович Л., Ясна І. Дискурс Револуції гідності: зміст, структура, методологія дослідження. *Філософська думка*. 2016. № 4. С. 6–56.
19. Рябчук М. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / За ред. Ю. Шаповала. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 182–216.
20. Пирожков С., Хамітов Н. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38–49. URL: <https://doi.org/10.15407/vism2022.09.038>

References

1. Liashko, S. (2008). Periodyzatsiia rozvytku ukrainskoi biohrafichnoi dovidkovoi spravy. *Biographistica Ukrainica*, 4, pp. 46-65. [In Ukrainian].
2. Chyshko, V. (1996). *Biohrafichna tradytsiia ta naukova biohrafiiia v istorii i suchasnosti Ukrainy*. Kyiv: BMT. [In Ukrainian].

3. Sherekh, Y. (1947). V oboroni velykykh. Polemika bez osib. *Mystetskyi ukrainskyi rukh* (vol. 3, pp. 11-26). Rehensburh. [In Ukrainian].
4. Zhelezniak, M., Yatskiv, Y., Andreychyn, M., Dubrovina, L., Stepanenko, M., Melnyk, M., Ishchenko, O. (Eds). (2022). *Famous figures by Ukrainian origin in world civilization: online encyclopedia*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research, National Academy of Sciences of Ukraine. <https://doi.org/10.37068/b/9789660299993> [In Ukrainian].
5. *Imena samostiinoi Ukrainy*. (2020). Blahodiinyi fond "Heroika". [Online]. Available from: <https://www.db.geroika.org.ua> [In Ukrainian].
6. Yermolenko, A. (2022). *Sprotyv zamist peremovyn (pereklad statti-vidpovidi ukrainskoho filosofa Anatoliia Yermolenka Yurgenu Habermasu, opublikovanii u Frankfurter Allgemeine Zeitung)*. Kyiv: NASU H. Skovoroda Institute of Philosophy. [Online]. Available from: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin> [In Ukrainian].
7. Zhelezniak, M., Ishchenko, O. (2022). Occupation or annexation of Crimea? (based on Ukrainian encyclopedias). *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 14, pp. 57-66. <http://doi.org/10.37068/evu.14.6> [In Ukrainian].
8. Kant, I. (1795). *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Königsberg. <https://doi.org/10.3931/e-rara-25308> [In German].
9. Ivanytska, O. (2022). Solidarity of the World Community with Ukraine in its War against Russian Federation. *Political life*, 2, pp. 4-8. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.1> [In Ukrainian].
10. Pyrozhkov, S., Khamitov, N. (2020). *Tsyvilizatsiina subiektnist Ukrainy: vid potentsii do novoho svitohliadu i buttia liudyny*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Boborykin, A. (2022, February 15). Timoti Snaider: Tse viina Kytaiu. Vin nese fundamentalnu vidpovidalnist za tsiu viinu. *Ukrainska pravda*. [Online]. Available from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/09/15/7367504> [In Ukrainian].
12. Volianiuk, O., Haivoronska, O. (2022). Unfolding Democracy: Contrasts that are Reshaping the Modern World. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, 31, pp. 73-83. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2022.31.08> [In Ukrainian].
13. Fukuyama, F. (2022, March 10). Preparing for Defeat. *American Purpose*. [Online]. Available from: <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/preparing-for-defeat> [In English].
14. Kostomarov, N. (1861). Dve russkie narodnosti. *Osnova*, 3, pp. 33-80. [In Russian].
15. Severyn, N. (2019). *Retseptsiiia Ukrainy v yevropeiskii kulturi: komparatyvnyi aspekt*. Kharkiv. [In Ukrainian].
16. Smolii, V., Yas, O. (2022). The contemporary Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 6, pp. 3-15. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003> [In Ukrainian].
17. Shevelov, Y. (2008). *Literaturoznavstvo* (book 2). Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian].
18. Bekeshkina, I., Verstiuk, V., Yermolenko, A., Zhabotynska, S., Kebuladtse, V., Popovych, M., Proleiev, S., Sihov, O., Skurativskyi, V., Trach, N., Fylypovych, L., Yasna, I. (2016). Diskurs Revoliutsii hidnosti: zmist, struktura, metodolohiia doslidzhennia. *Filosofska dumka*, 4, pp. 6-56. [In Ukrainian].
19. Riabchuk, M. (2013). Novi chasy – novi heroi: formuvannia kultury pamiaty v Ukraini. Yu. Shapoval (Ed.), *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid* (pp. 182-216). Kyiv: NASU Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. [In Ukrainian].
20. Pyrozhkov, S., Khamitov, N. (2022). War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, pp 38-49. <https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038> [In Ukrainian].

Zhelezniak M. Russian-Ukrainian War: Biographical Discourse on Ukrainian Heroes.

In this article, the author addresses the importance of encyclopedic publications aimed at highlighting and popularizing the defenders of Ukraine. These individuals not only protect their homeland in the war against Russia but also, through their successful and heroic deeds, defend the contemporary global order embodying a humanistic, democratic path of civilization development. The Russian-Ukrainian war, lasting almost a decade, with the last two years being full-scale and particularly brutal and destructive, has vividly exposed the gap between Ukrainians and Russians, dispelling long-held notions of fraternal nations. Ukrainians represent democracy, peace, and progress, while Russians embody totalitarianism, aggression, and decline. Throughout centuries, regardless of Russia's political system, it exploited Ukraine by annexing territories, exploiting natural resources, looting archaeological findings, destroying ancient landmarks, appropriating history, culture, language, and ruthlessly targeting talented Ukrainians, depriving the nation of its elite. Today, all masks have been torn off: the leadership of the Russian Federation seeks to permanently resolve the Ukrainian issue, committing genocide on the sovereign territory of Ukraine. Unfortunately, the war has "opened the eyes" of many Ukrainians, prompting them to recall not only the sad moments of its history but also times of glory and world fame. Stories of the victorious regiments of Russian-Ukrainians under Prince Sviatoslav, the daring Cossacks Ivan Sirko and Ivan Bohun, and the exploits of Ukrainians during the First and Second World Wars have come to the forefront. Ukrainian historical scholarship has already produced substantial research on these periods of military history, including encyclopedic formats. The building the biographical references, especially encyclopedias, about heroes of the Russian-Ukrainian war is relevant from various perspectives: not only preserving the memory of contemporary elite Ukrainians but also laying the groundwork for future research in history, including military history, and biographistics.

Keywords: popularization of Ukrainians worldwide, Russian-Ukrainian war, Ukrainian heroes, encyclopedia studies, biography studies.

УДК 61(031), 94(477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-9>

Іщенко О.С.

<https://orcid.org/0000-0002-8910-111X>

УКРАЇНЦІ ТА СВІТОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИМІРИ

Статтю присвячено енциклопедичній біографістиці, зокрема питанням репрезентації видатних українців в контексті світової цивілізації. Мета статті – обґрунтувати необхідність створення енциклопедичних видань, що висвітлюють та популяризують визначні для світу здобутки українців – діячів науки, культури, мистецтва тощо. Питання ідентичності, незважаючи на процеси глобалізації, все ще є актуальним, особливо для тих народів, які на довгі часи втрачали свою державність. Українцям попри всі перипетії власної історії вдалося не загубитися, зберегти питомі риси національної вдачі, свої звичаї, традиції, мову, культуру тощо. Навіть у такому питанні як національна еліта не все так погано, як намагалася переконувати офіційна російська та радянська історіографія, трактуючи українців винятково, як селянську націю. Про те, що українська шляхта існувала, свідчать матеріальні, архітектурні, літературні, музейні, культурні здобутки, що є загальнонаціональною спадщиною українців. Українські інтелектуали є серед найбільших розумів світу. Цей постулат не потребує доведення, однак є нагальна необхідність роз'яснення й поширення інформації як у середині країни, так і поза нею про здобутки українців у царині світової цивілізації. Значною мірою це завдання лежить на довідкових, зокрема енциклопедичних виданнях. Заслужують на увагу методологічні проблеми підготовки біографічних енциклопедичних видань, присвячених особам, що здійснили свій внесок у розвиток світової цивілізації. Серед них – питання, пов'язане із зарахуванням тих чи інших відомих осіб до українського національного континууму.

Ключові слова: *світова цивілізація, українці у світі, видатні діячі, енциклопедії, біографії.*

Вступ. У вирі випробувань, що проходить Україна на шляху утвердження своєї незалежності та європейського вектора розвитку, актуалізуються питання обґрунтування її історії як невід'ємної частини європейського й світового цивілізаційного простору. У науковому осмисленні часто роблять висновки, що цивілізаційна місія України (що сама віддавна зазнавала нападів войовничих племен і народів) – порятунок від нищівних руйнувань європейських країн. Щоправда, «навіть зараз у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величчя української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту» [1, с. 9]. Дійсно, Україна як державний організм формувалася в зоні фронтиру, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій [2, с. 86]. А втім, роль України в розвитку світової цивілізації виявляється і в іншому – у численних наукових відкриттях та культурних досягненнях світового рівня, що здійснили представники українського народу. «3-поміж майже 700 лауреатів Нобелівської премії, найвидатніших представників світової інтелектуальної еліти – вчених, письменників, миротворців, <...> українців понад 10%» [3, с. 9]. Людина, її інтелект, духовний світ є найбільшою цивілізаційною цінністю. Це добре

усвідомили укладачі «Енциклопедії Сучасної України», відвівши персоналіям у деяких томах понад 70% статей [4, с. 55]. Питання поглиблюється відсутністю повноцінного національного біографічного словника, що також актуалізує дослідження енциклопедично-біографічного характеру, спрямовані на утвердження вагомого наукового, культурного внеску українців у розвиток людської цивілізації.

Метою цього дослідження є обґрунтування необхідності створення фундаментальних праць, що висвітлюють та популяризують в енциклопедичному форматі здобутки світового рівня українців на ниві науки й культури, зокрема літератури, кіно, мистецтва, архітектури, а також спорту.

Наукових студій, присвячених особливостям підготовки енциклопедичних видань біографічного спрямування про видатних українських діячів науки і культури та їхнього внеску у світову культуру, нам віднайти не вдалося попри той факт, що, як стверджує В. Попик, сучасна історична, літературна, краєзнавча біографістика здебільшого орієнтована на вивчення визначних постатей [5, с. 12]. До того ж зауважимо, що власне довідники чи енциклопедичні видання такого типу існують, а вступні статті до них (хоча лише деякі з них мають передмови) можна вважати дослідженнями, що тією чи іншою мірою порушують зазначені методологічні питання. Серед таких варто згадати видання, що уклали Т. Копань¹, М. Сухомозський та Н. Аврамчук², А. Клімов³, Ю. Бездробний, В. Козирський, В. Шендеровський⁴, Г. Щокін⁵ та ін., а також автор цієї статті⁶. Всі вони охоплюють широке коло відомих діячів науки й культури, що здійснили той чи інший внесок у розвиток світової цивілізації. Окремим різновидом відповідних джерел є довідники вузького спрямування, що складаються з імен лише однієї галузі науки чи культури, наприклад, «Визначні імена в історії української медицини»⁷. Серед них бувають й іноземні, у яких описано досягнення багатьох українців, наприклад, «The Evolution of Medicine»⁸.

¹ Українці у світовій цивілізації. Кишенькова енциклопедія. Вип. 1 / Укл. Т. Копань. Київ, 2007.

² Україна у світі: енциклопедичний довідник / Укл. М. Сухомозський, Н. Аврамчук; Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ: МАУП, 2007.

³ Видатні українці: малий довідник / Укл. А. Клімов. Харків, 2010.

⁴ Видатні українські вчені у світовій науці: стислий довідник / Укл. Ю. Бездробний, В. Козирський, В. Шендеровський; НАН України, Нац. центр «Мала акад. наук України». Київ, 2012.

⁵ Видатні постаті України: біографічний довідник / Гол. ред. Г. Щокін; Міжрегіональна академія управління персоналом, Книжкова палата України. Київ, 2004.

⁶ Знакові постаті українського походження у світовій цивілізації: енциклопедичне видання [електронний ресурс] / Відп. ред. М. Железняк. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://ukrainci.top>

⁷ Визначні імена в історії української медицини / Укл. О. Грандо; Центральний музей медицини України. Київ, 1997.

⁸ The Evolution of Medicine / Eds. A. Olearchyk, R. Olearchyk. Bloomington: Author House, 2023.

Кожне з таких видань має свою концепцію і завдання, та навіть сукупно вони не є вичерпними й достатніми, а тому поява нових енциклопедій і довідників, що присвячені українцям світового рівня, є актуальними. Українцям необхідно популяризувати у світі свої досягнення, зміцнювати власну європейську ідентичність, посилюючи усвідомлення належності до світової цивілізації.

У більш ширшому контексті наша розвідка стосується національної енциклопедичної біографістики в цілому, фундаментальні основи якої вчені датують ХІХ ст. (йдеться про першу спробу створення біографічного словника, здійснену В. Антоновичем [6, с. 66]), а її початки можна прослідкувати «ще в добу Руської держави» [7, с. 51], коли життєписи та відомості біографічного характеру про київських князів «стали в літописах основою історичної оповіді та якісною складовою частиною загальної концепції літописання» [8, с. 95]. І в цьому сенсі обшир теоретичних напрацювань і практичних втілень у вигляді видань біографічного характеру значно репрезентативніший. Нині роль національного біографічного словника певною мірою виконує національна енциклопедія – «Енциклопедія Сучасної України»⁹, у якій статті біографічного характеру домінують над іншими. Існує також академічний електронний проєкт «Український національний біографічний архів»¹⁰.

Виклад основного матеріалу. Цивілізацію нині тлумачать як «макрокультурний соціально-історичний організм, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі характеристики господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному типі життєдіяльності» [9, р. 82]. Дійсно, нині світ цілком глобалізований: межі між державами набувають дедалі більшої умовності й не заважають міжнаціональній, міжкультурній комунікації, взаємодії, професійній співпраці. Прикметною демонстрацією цього є той факт, що багато українців були першовідкривачами в тій чи іншій галузі науки, яка (особливо природничі дисципліни) давно набула інтернаціональних ознак. Творами визначних українських письменників, митців захоплюється весь світ. Людська цивілізація впевнено крокує шляхом кооперації, об'єднання зусиль на розв'язання глобальних проблем нашої планети.

Подібно до того, як життя на Землі визначається біологічним розмаїттям, фундамент сучасної цивілізації складають надбання різних культурно-історичних форм, народів, націй, країн, держав, що об'єднані

⁹ Енциклопедія Сучасної України: у 30 т. / Гол. ред. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень, 2001. URL: <https://esu.com.ua>

¹⁰ Український національний біографічний архів: електронний науково-інформаційний ресурс / НАН України. Київ: Інститут біографічних досліджень НБУВ імені В. Вернадського, 2012. URL: <http://biography.nbuv.gov.ua>

загальнолюдськими цінностями. Розуміння цінності людської різноманітності – одна з визначальних рис демократичного суспільства на відміну від тоталітарного, де цінується одноманітність (одна мова, одна культура, одна ідеологія й політика). Сучасний світ декларує діалог народів і їхніх культур, кожна з яких – своєрідна мікроцивілізація. На думку декого з дослідників, українську цивілізацію слід розуміти як «історично сформовану на власному ґрунті спільність людей, об'єктивно існуючу реальність, що представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних та матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. У ній органічно переплелися самобутність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини та середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір» [10, с. 7].

Власне, поняття мікроцивілізації корелює з розумінням нації, адже, за словами С. Грабовського, «нація – це продукт розвитку цивілізації» [11, с. 204]. Існує твердження, що «сучасному світові притаманна глибинна суперечність глобального й національного» [12, с. 104]. Це яскраво демонструє приклад неоднорідності цивілізаційного самовизначення українців на сучасному етапі: «на Галичині й Волині домінує українська мова та українська чи європейська культурна ідентичності. Центр та північ України, а також Закарпаття та Буковина, хоч і дещо меншою мірою, є регіонами, де переважає українська мова та українсько-європейська культурна ідентичність. Південний схід – регіон, у якому домінує російська мова та слов'янська чи російська культурна ідентичність. Донбас та Крим характеризуються превалюванням російської мови та російсько-слов'янської ідентичності» [13, с. 38]. На цій підставі деякі вчені аж надто категоричні, заявляючи, що Україна не має свого чітко визначеного цивілізаційного коду, бо її культура – «це коктейль із різним цивілізаційним змістом, породжений євразійським, радянським та європейським впливом, тобто маргінальна. Потрібні значні зусилля для формування нової, сучасної якості людського капіталу та соціального капіталу держави. У цьому аспекті необхідні кардинальні зміни у сфері освіти й науки, які є рушійними силами їх розвитку» [14, с. 132–133]. А втім, в умовах сучасного глобалізованого світу нову українську ідентичність шукав також І. Дзюба, він на передній план ставив роль культури як найважливішого чинника її формування [15].

З постанням незалежних національних держав на колишньому радянському просторі виникла проблема відтворення їхньої історичної пам'яті, покликаної засвідчити перед світом тяглість їх минулого з сучасним, забезпечуючи право на ідентичність і суверенність. Українській політичній нації, що нині проходить завершальну фазу очищення від тоталітарного минулого, важливо не лише позбавитися артефактів комуністичної епохи, а й утвердитися у своїй

європейськості, спираючись, зокрема, на значні досягнення українства, що протягом усієї історії робило свій внесок у світову цивілізацію. Так виникає завдання пошуку й утвердження власної національної ідентичності, виокремлення себе з радянського контексту на різних рівнях, зокрема й персоналістичному, що передбачає висвітлення визначних постатей в енциклопедіях, довідниках, словниках.

Демонстрація цивілізаційних досягнень українців, з одного боку, сприяє єднанню українського народу, «утвердженню його як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України, творенню позитивного суспільно-політичного та морально-культурного поля буття української політичної нації» [16, с. 39], а з іншого – подальшому глибшому осмисленню, а, імовірно, й переосмисленню українцями та світом відомих постатей українського походження.

Окремою проблемою стало відстоювання належності до українців тих особистостей, яких чужі народи зарахували до кола своїх національних видатних персон, ігноруючи чи заперечуючи їхнє українське коріння. За деякими підрахунками, «понад кілька сотень українців наприкінці XIX та в першій половині XX ст. працювали за кордоном і користувалися неабияким авторитетом у науковому світі. Серед них було чимало таких, чіїми відкриттями гордиться весь світ» [17, с. 6]. Гострим це питання лишається в контексті впливу російської культури на українську, коли багатьох українців називають росіянами не лише в РФ. Це трапляється не тільки на побутовому, непрофесійному рівні, а й у фахових наукових студіях, що спеціалізуються в галузі соціогуманітаристики. Як приклад – одне із видань Сербії, присвячене внеску російської еміграції XX ст. у сербську культуру; серед персоналій – багато вихідців з міст і сіл України, однак про їхнє українське походження нічого не сказано (сербські дослідники зарахували до росіян) [18]. Подібні трактування є і в енциклопедичних та довідкових виданнях.

Водночас існує протилежна проблема: окремих вихідців із України не вважають українцями. Це пов'язано з тим, що, як зазначають науковці, «у XXI ст. смисловий акцент у біографіях падає здебільшого на гуманітарні аспекти. Це свідчить про антропологічний цивілізаційний поворот, де персоніфікованість буття, рівноправність культури й креативної особистості відіграють провідну роль. Життєпис часто експлікується крізь призму матеріальних і духовних надбань суспільства, а не лише окремого суб'єкта» [19, с. 135]. Інакше кажучи, індивідуальні досягнення людини оцінюються в контексті загальнонародних цінностей.

Так, доволі давньою й наразі актуальною є дискусія про належність багатьох знакових постатей світової слави до українства. Вона загострилася у зв'язку з агресією Росії проти України в 2014 році, а особливо в 2022 році в період повномасштабної війни, коли посилюються процеси тотального відсторонення українського суспільства від російського на різних рівнях, зокрема

соціокультурному. У багатьох містах і селах почали активно перейменовувати вулиці, заклади культури тощо, вилучаючи з їхніх назв російські імена. Однак окремою когортою таких визначних імен стали діячі українського походження, які, на думку певної частини українського суспільства, з точки зору національних інтересів українського народу мають заплямовану репутацію, оскільки своє світове визнання вони отримали, працюючи в середовищі російського наукового чи культурного простору (М. Булгаков, М. Гоголь, С. Корольов, І. Сікорський та ін.).

То ж Микола Гоголь – український письменник чи російський? Сергій Корольов, Ігор Сікорський – українські конструктори чи ні? У наукових студіях можна натрапити на низку критеріїв, що дають змогу отримати обґрунтування різних відповідей на поставлені запитання. Один із них базований на географічному принципі й корелює із місцем народження особи. Згідно з ним вже згадані М. Булгаков, М. Гоголь, С. Корольов і І. Сікорський є українцями, оскільки народилися в українських містах – Києві, Сорочинцях (Полтавщина), Житомирі. Водночас у РФ їх вважають своїми, оскільки в часи їхнього народження і/чи діяльності на географічній карті світу не існувало України як самостійної держави.

В основі другого критерію – чинник національного самовизначення, коли особа усвідомлено ідентифікує себе представником того чи іншого народу незалежно від місця народження і проживання (тут може діяти не лише генетичний, етнічний, а й суто політичний чинник). Наприклад, всесвітньо відомий художник Ілля Рєпін наголошував на українській самоідентифікації; до того ж він родом із Чугуєва (Харківщина) й має давнє козацьке коріння. Згідно з цим критерієм він – український діяч культури. Втім, І. Рєпін слави митця набув як представник російського реалізму – напрямку образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. Інший критерій, що логічно впливає з попередньої сентенції, – фактор професійного середовища. І. Рєпін, С. Корольов, І. Сікорський сформувалися як фахівці й набули світової слави в російському професійному просторі. Цим обґрунтовують той факт, що М. Рєпіна називають російським художником, С. Корольова, І. Сікорського – російськими конструкторами. Тут варто ще раз звернути увагу на ці формулювання, наголошуючи на відсутності вказівки про етнічне походження діячів. Інше питання, чому так сталося, що українці виїздили до Москви чи Санкт-Петербурга, і чи змогли б вони в тих непростих політичних умовах реалізуватися, якби лишилися жити й творити вдома.

Окремим різновидом цього ж критерію, передусім для представників гуманітарної сфери, є умова професійної причетності до національної культури та мови. Саме через російську мову своїх творів М. Гоголю дорікають в українському суспільстві, натомість росіяни через неї присвоюють його собі. Однак на прикладі того ж Гоголя бачимо його причетність до української культури, оскільки, попри російську мову, він описував життя українців,

виражаючи ідеї українофільства й роблячи внесок в українську культуру. На цьому акцентують деякі дослідники, апелюючи до ідентичності і ментальності як більш важливих ознак, ніж мова. Зокрема, Н. Хамітов, С. Пирожков виокремлюють на просторах Русі два типи ідентичності – киево-руську і московсько-російську, до першої з яких, що своїм персоналізмом і світоглядом близький загальноєвропейській – тій ідентичності, на якій побудовано Європейський Союз, зараховують, крім інших, М. Гоголя і М. Бердяєва [20, с. 40].

Загалом можна згадати чимало прикладів, коли особа, досягаючи високих професійних успіхів поза українським середовищем, виявляла у своїй діяльності чи на рівні громадсько-політичної позиції причетність до українства. За словами дослідників, надто багато таких прикладів притаманно для тих часів, «коли суспільство перебуває у нестійкому стані й гостро потребує розв'язання нагальних проблем. Завдяки таланту, громадському становищу, особливостям часу, а почасти й випадковості людина може своїм існуванням, своїми діями, ідеями вплинути на розвиток суспільства, залишити слід в історії, культурі або науці. Цей вплив не зникає зі смертю людини, а навпаки – зберігається, міцнішає і високо оцінюється нащадками» [21, с. 3]. Цілком мав рацію М. Дзюба, стверджуючи, що загальнолюдські, гуманістичні цінності – свобода, рівність, братерство – не можна утверджувати там, де існує нерівність націй. Саме в цьому криється причина того, що багатьох відомих українців нині вважають суперечливими постатями з точки зору їхніх заслуг перед Україною, не перед людською цивілізацією, а перед її частковим виявом – українською парадигмою, у якій вони виявляють опозитивний характер (не були патріотами або мали антиукраїнські погляди), адже нерівність націй чітко простежуємо на рівні України, зокрема у тривалому ставленні до неї збоку Росії як метрополії до своєї колонії. Особливо помітно це в радянські часи, коли «під гаслами про єдність і братерство цілеспрямовано перемішували й знеособлювали український народ» [22, с. 21].

Достатньою умовою потрапляння постаті до великих національних енциклопедій є її професійні, творчі досягнення, особливо міжнародного рівня, що стали внеском у розвиток світової цивілізації на тлі хоча б якогось (скажімо, географічного) зв'язку із країною. Так, за цим принципом укладають «Енциклопедію Сучасної України» – багатотомне науково-енциклопедичне видання, у якому знаходимо довідки про американців (Мел Гібсон, Теодор Драйзер, Артур Міллер), французів (Гійом Аполлінер, Анрі Барюз, Жерар Депардьє), шведів (Арне Туре, Беннедик Карл, Петер Енглунд) тощо.

Важливо також розуміти, що загальні енциклопедії не є джерелами, що репрезентують винятково позитивних героїв з точки зору національних досягнень, вони, натомість, є зведенням найважливіших знань для відображення об'єктивної реальності про країну, її народ, а тому на сторінках українських загальних енциклопедій необхідно вмішувати й ті персоналії, які

здобули народну чи всесвітню славу діяча науки, культури, мистецтва, політики тощо, але при цьому мали, скажімо, антиукраїнські погляди (і їх важливо підкреслювати). До слова, такий принцип, очевидно, має бути притаманний не лише енциклопедистиці, а й іншим галузям історичної науки, як-от музеєзнавство.

Згадаймо про гостру дискусію щодо необхідності закриття в Києві Музею Булгакова (у 2022 році таку заяву зробив секретаріат Національної спілки письменників України, обґрунтовуючи, що М. Булгаков – російський письменник, який народився в Україні, але возвеличував російську культуру, а українську зневажав; у заяві запропоновано на його місці заснувати музей українського композитора Олександра Кошиця). З огляду на неї заслуговує на увагу думка, що все ж не варто відмовлятися від таких меморіальних закладів, а навпаки, на прикладі неоднозначних постатей та музеїв, присвячених їхньому життю і творчості, правдиво висвітлювати багатогранність української історії початку минулого століття зі всіма настроями і симптомами тогочасного суспільства, а не оспівувати ту чи іншу особистість, як це було заведено в музейній справі радянської доби. Однак навряд чи чинник визначних досягнень особи на своїй професійній ниві без виразної проукраїнської позиції та заслуг перед народом буде достатнім для того, щоб її ім'ям називати в Україні вулиці, театри, бібліотеки, заклади вищої освіти тощо, встановлювати пам'ятники.

Отже, великі енциклопедії, національні біографічні словники не мають обмежуватися лише тими видатними особами, патріотизм і заслуги перед батьківщиною яких не викликають сумнівів. Вони – відображення того, якою була і є країна в дійсності, з її героями й антигероями. А це значить, що дискусія про етнічну чи культурну причетність до України тих чи інших видатних діячів для енциклопедистики, здавалося б, не така й гостра. А втім, питання належності видатної особи до українського чи іншого географічного або культурного простору лишаються для енциклопедичної та словниково-біографічної справи актуальними передусім у контексті дефініцій – енциклопедичні довідки зазвичай містять дефінітивну частину, в якій подають визначення описуваного поняття, явища, об'єкта, персоналії.

Водночас малі енциклопедичні видання, які не мають за мету охопити всіх відомих осіб, натрапляють на цю проблему на етапі формування його концепції, у якій обґрунтовують відбір і відсіювання персоналій. Якщо йдеться про біографічні енциклопедичні словники чи довідники, тобто такі, реєстр гасел яких повністю формують персоналії, основний критерій відбору діячів доречно відображати в їхніх назвах. Приміром, формулювання «видатні постаті українського походження» засвідчують применшення ролі географічного критерію. Не важливо, у якому куточку світу народилася чи живе людина, значення має те, чи є у неї зв'язок з українством. Під час опису «спірних» персоналій дефінітивна модель може бути такою: «американський біолог українського походження» або «український хірург польського походження».

Як же розуміти зміст поняття «українство»? Не заглиблюючись в історіографічні, антропологічні та інші тонкощі наявних дефініцій, зауважимо таке. Висвітлюючи в енциклопедичному форматі внесок українського народу у світову цивілізацію, на нашу думку, виваженим підходом є погляд на українців не як етнічну, а як політичну націю, усвідомлюючи, що період її формування, зважаючи на несприятливі геополітичні умови, коли кордони українських земель зміщувалися, а то й зникали з карт взагалі, розтягнувся на багато століть. «Нині на території України сформувалося розмаїте суспільство з істотними культурними, мовними, етнічними відмінностями. Вивчення етнічних особливостей взагалі – справа непроста: за зазначених умов звернення до соціокультурних засад осмислення етнічних процесів вимагає вивчення найрізноманітніших вимірів суспільного життя, коли дослідник змушений відкинути вимоги “чистоти жанру”, натомість створюючи своєрідний “мікс” у концептуально-теоретичній царині на основі методології філософії історії й історії соціальних учень, політичної філософії та постколоніальних студій, філософської антропології та теоретичної етнології» [23, с. 164]. Тому цілком справедливою є позиція М. Скрипника, головного редактора харківського проекту «Велика Радянська Українська Енциклопедія»: «тільки шовіністи й наші вороги говорять про українців з крові, а ми говоримо про таких громадян України, що можуть взяти участь в створенні української культури, незалежно від того, якої б у них крові не було. Нам потрібна від них не їхня кров, а їхня культурна праця» (цитата за: [24, с. 5]).

Заслуговує на увагу й така думка: «Упродовж минулих століть бездержавне існування України, переслідування українського національного руху, гоніння на об'єктивні дослідження та публікації, присвячені вітчизняній історії та культурі, постатям їх представників, неодноразово змушували патріотично налаштоване інтелектуальне співтовариство шукати більш сприятливих умов для наукової та видавничої діяльності поза межами Батьківщини» [25, с. 167]. Саме тому, розглядаючи українців як представників української політичної нації, ми охоплюємо як тих діячів, що мешкали на території України, так і тих, хто емігрував за кордон або й взагалі в Україні ніколи не жив. Влучно про цих осіб сказано в передмові до 1-го тому ЕСУ: «Ми вважали за необхідне подати інформацію про тих українців або осіб, які народилися чи навчалися в Україні, але волею долі опинилися серед інших народів і зробили великий внесок у їхню культуру; так само і про діячів інших культур, які реалізували свій талант на терені України. Це не означає, що ми вносимо корективи в їхню національну самоідентифікацію (якщо вона виявлена), а лиш те, що хочемо показати глобальний контекст “української долі”, а також висловити вдячність українцям, які прислужилися іншим народам, та пошанувати представників інших народів, як прислужилися Україні» [26, с. 5]. З цієї точки зору вдалим є формулювання «видатні постаті українського походження», що корелює передусім з генетичним походженням особи, але не обмежується ним (як у

випадку, коли вжито «видатні українці») й ближче до поняття політичної нації, в основі якої – поліетнічне і полікультурне суспільство, об'єднане єдиними національними цінностями, адже, як вказують науковці, «політична нація здатна консолідувати людей» [27, с. 282]. Саме консолідація громадянського суспільства – саме те, що необхідно для України в часи утвердження її незалежності. Цьому сприяє створення енциклопедичних видань, що популяризують видатних осіб, їхні досягнення, формують почуття патріотизму, гордості за свій народ, посилюють єдність української політичної нації.

За словами декого з дослідників, успішне формування української політичної нації «можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної нації. Вона має стати соціальною, культурною та політичною основою консолідованого на демократичних засадах соціуму» [28, с. 36]. З цього погляду термін «видатні постаті українського походження» так само вдалий, оскільки «походження» асоційоване найперше з «етносом». Відродження української етнічної нації, як посилення політичної, потребує дослідження й повернення в український культурний і науковий дискурс передусім маловідомих імен з великими досягненнями. Це дозволяє демонструвати багатогранність українського народу в світовому контексті. Власне, це твердження формує методологічну основу підготовки енциклопедичних видань про внесок українців у світову цивілізацію, яка полягає ось у чому. В Україні, коли говорять про визначних діячів, мають на увазі великих українців (Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський та інші). Їхній внесок безцінний для розвитку української держави, її культури чи інших сфер. Про них вже й багато сказано в науковій, науково-популярній чи публіцистичній літературі, хоч це й не применшує актуальності подальших біографічних розвідок. Однак в контексті світової цивілізації їхні заслуги виглядають інакше. І в цьому сенсі значно більше уваги потребують постаті, результати діяльності яких не мають кордонів чи обмежень епох. І як не дивно, багато таких імен, що мають українське походження, лишаються невідомими в українському соціумі.

Важливо, щоб не лише українці популяризували своїх національних героїв, які зробили вплинули на розвиток світової цивілізації, а й щоб іноземці робили внесок в окреслення місця й ролі України й українців у світовій цивілізації. З цього погляду заслуговують на увагу наукові й науково-популярні проекти Тімоті Снайдера (статті, книги, відеолекції), а в контексті теми цієї розвідки – книга Джона Лоуренса про відомого українця Петра Яцика¹¹.

Погоджуємося з думкою Н. Старченко, що «народ із територією та державою потребує іншого історичного наративу – такого, де знайшлося б місце для всіх тих, хто опинився колись по інший бік від історика-деміурга. Хто мав “неправильне” походження, хто обрав “неправильну” релігію, у чиїх жилах

¹¹ Reynolds J.L. Leaving Home: The Remarkable Life of Peter Jacyk. Vancouver: Figure Publishing, 2014.

текла “неправильна” кров, хто визначився не так, як бачилося творцеві минулого, хто “помилявся” у виборі сторони, не прозрівши за туманним майбутнім “магістрального шляху українського народу”. Усі вони мали свою правду, що не позбавляє їх “українського громадянства”. Є шанс, що всім цим “іншим” знайдеться місце в новій історії. <...> Це дає надію на оптимістичне українське минуле для оптимістичного українського майбутнього» [29, с. 583].

Висновки 1. В умовах утвердження незалежності України, а тим більше – визвольної боротьби проти російської агресії, що у 2022 році знайшла жахливе втілення у вигляді повномасштабної війни, загострюються питання національного самовизначення, які зазвичай вирішуються через апелювання до історичного минулого, асоціювання себе належним до одного культурно-цивілізаційного простору з тими чи іншими відомими особистостями – лідерами думок, політиками, видатними науковцями, митцями тощо. У такий період державна політика має бути особливо націлена на патріотичне виховання суспільства, де своє важливе місце займають енциклопедичні видання біографічного характеру (про визначних представників народу).

2. Спеціальних енциклопедично-довідкових видань, присвячених видатним українцям світової слави, що, окрім іншого, покликані утверджувати цивілізаційну суб’єктність України, зовсім небагато попри велику кількість імен, що заслуговують опису й представлення широкому загалу. Отже, питання підготовки відповідних видань лишаються актуальними.

3. Важливими є методологічні засади підготовки біографічних енциклопедичних видань, присвячених особам, що здійснили свій внесок у розвиток світової цивілізації. Одне з них пов’язане із зарахуванням тих чи інших відомих осіб до українського національного континууму. Традиційно в українській енциклопедистиці це питання розв’язують шляхом виходу за межі етнічної належності, визначення якої часто не просте. Натомість основний критерій – внесок особи (здійснений свідомо і цілеспрямовано або ж ні) на благо української політичної нації. Така особа може бути іншої національності, проживати за межами України, але результатами своєї діяльності безпосередньо сприяти розвитку українського народу й української держави. З цієї точки зору формулювання «видатні постаті українського походження» можна розглядати як більш коректне, ніж, скажімо, «видатні українці», що містить очевидні етнічні конотації.

Список використаних джерел та літератури

1. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси. За ред. С. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.
2. Україна як цивілізаційний суб’єкт історії та сучасності: національна доповідь / Ред. С. Пирожков, В. Смолій, Г. Боряк. та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
3. Левченко О. Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна. Тернопіль: Лілея, 2003. 280 с.
4. Железняк М. Від ЕУ до ЕСУ (коротка історія феномену «Енциклопедії Сучасної України»). *Матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції «Українська*

- енциклопедистика». Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 52–56. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.6>
5. Попик В. Здобутки та перспективні завдання бібліотечної біографіки. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 9–41. <https://doi.org/10.15407/ub.12.009>
 6. Борчук С. Енциклопедичні проекти УАН – ВУАН. «Біографічний словник діячів України». *Схід*. 2015. Вип. 133. С. 65–69.
 7. Воропаєва Т. Роль особистості в українській історії крізь призму біографістики. *Українська біографістика*. 2016. Вип. 14. С. 50–70. <https://doi.org/10.15407/ub.14.050>
 8. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / НАН України; Інститут біографічних досліджень НБУВ імені В. Вернадського. Київ: БМТ, 1996. 240 с.
 9. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11. С. 79–83.
 10. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
 11. Грабовський С. Соціально-історична міфологія, тоталітарна пропаганда та фальшива історична пам'ять. *Національна пам'ять в умовах суспільних перетворень* / Відп. ред. В. Фадєєв. Київ: Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України, 2022. С. 203–294.
 12. Хамітов Н., Пирожков С. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини / Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.
 13. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / За ред. Е. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 215 с.
 14. Онищенко В. Цивілізаційний дискурс економічного розвитку України. *Scientia Fructuosa*. 2022. Т. 141 (1). С. 132–148. [https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022\(141\)10](https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022(141)10)
 15. Дзюба І. Україна у пошуках нової ідентичності. Київ: Україна, 2006. 848 с.
 16. Веденєєв Д. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 1: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу / Гол. ред. В. Солдатенко. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2011. С. 38–52.
 17. Видатні українські вчені у світовій науці: стислий довідник / Укл. Ю. Бездробний, В. Козирський, В. Шендеровський; НАН України, Нац. центр «Мала академія наук України». Київ, 2012.
 18. Руска еміграція у сръпскої культури XX века: зборник радова. Т. 1. Београд, 1994.
 19. Микуланинець Л. Біографія митця в сучасному науковому дискурсі. *Мистецтвознавчі записки*. 2021. Вип. 40. С. 134–138. <https://doi.org/10.32461/2226-2180.40.2021.250376>
 20. Пирожков С., Хамітов Н. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38–49. <https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038>
 21. Видатні українці: малий довідник / Укл. А. Клімов. Харків, 2010. 222 с.
 22. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: КМ Academia, 1998. 256 с.
 23. Грабовський С. Від етносу до нації: концептуальні засади осмислення ранньомодерної та модерної української історії. *Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси* / Відп. ред. В. Фадєєв. Київ: Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України, 2019. С. 164–248.
 24. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с.
 25. Попик В. Біографіка у виданнях наукових і культурних осередків західної української діаспори. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 166–180. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.166>

26. Передмова. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. С. 5–6.
27. Бабарикіна Н., Сергієнко Т. Актуалізація консолідації процесів розвитку громадянського суспільства та політичної нації. *Proceedings of the XXIV international conference "About the Problems of practice, science and ways to solve them"*. Milan, 2021. С. 282–285.
28. Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації / За ред. О. Рудакевича. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 338 с.
29. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Київ: Laurus, 2022. 615 с.

References

1. Vidnianskyi, S. (Ed). (2020). *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine. [In Ukrainian].
2. Pyrozhkov, S., Smolii, V., Boriak, H. (Eds). (2020). *Ukraina yak tsyvilizatsiyni subiekt istorii ta suchasnosti: natsionalna dopovid*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, Nika-Tsentr. [In Ukrainian].
3. Levchenko, O. (2003). *Nobelivska intelektualna elita y Ukraina*. Ternopil: Lileia. [In Ukrainian].
4. Zhelezniak, M. (2014). From EU to EMU (short history of the phenomenon of the Encyclopedia of Modern Ukraine). *Proceedings of the 3 International Conference on Ukrainian Encyclopedia Studies* (pp. 52-56). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research. <https://doi.org/10.37068/ue.2013.6> [In Ukrainian].
5. Popyk, V. (2015). Achievements and perspective tasks of library historical and biographical studies. *Biographistica Ukrainica*, 12, pp. 9-41. <https://doi.org/10.15407/ub.12.009> [In Ukrainian].
6. Borchuk, S. (2015). Entsyklopedychni proekty UAN – VUAN. Biohrafichniy slovnyk diiachiv Ukrainy. *Skhid*, 133, pp. 65-69. [In Ukrainian].
7. Voropaieva, T. (2016). The role of personality in ukrainian history through biographical studies. *Biographistica Ukrainica*, 14, pp. 50-70. <https://doi.org/10.15407/ub.14.050> [In Ukrainian].
8. Chyshko, V. (1996). *Biohrafichna tradytsiia ta naukova biohrafiiia v istorii i suchasnosti Ukrainy*. Kyiv: BMT. [In Ukrainian].
9. Voropaieva, T. (2013). Ukrainstvo v yevropeiskomu tsyvilizatsiinomu prostori: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 11, pp. 79-83. [In Ukrainian].
10. Kalakura, Ya., Rafalskyi, O., Yurii, M. (2017). *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
11. Hrabovskyi, S. (2022). Sotsialno-istorychna mifolohiia, totalitarna propahanda ta falshyva istorychna pamiat. In V. Fadiev (Ed.), *Natsionalna pamiat v umovakh suspilnykh peretvoren* (pp. 203-294). Kyiv: NASU H. Skovoroda Institute of Philosophy. [In Ukrainian].
12. Khamitov, N., Pyrozhkov, S. (2020). *Tsyvilizatsiina subiektnist Ukrainy: vid potentsii do novoho svitohliadu i buttia liudyny*. Kyiv: Naukova dumka, NASU Institute of World History of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Libanova, E. (Ed.). (2015). *Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vyklykiv ta zahroz podii na Donbasi (natsionalna dopovid)*. Kyiv: NASU. [In Ukrainian].
14. Onyshchenko, V. (2022). Civilizational discourse of economic development of Ukraine. *Scientia Fructuosa*, 141(1), pp. 132-148. [https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022\(141\)10](https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022(141)10) [In Ukrainian].
15. Dziuba, I. (2006). *Ukraina u poshukakh novoi identychnosti*. Kyiv: Ukraina. [In Ukrainian].
16. Vedeniev, D. (2011). Natsionalna pamiat ukrainskoho narodu v konteksti informatsiino-psycholohichnykh vplyviv hlobalizovanoho svitu. In V. Soldatenko (Ed.), *Natsionalna ta istorychna pamiat* (vol. 1: Derzhavotvorchy ta tsyvilizatsiini zdobutky ukrainskoho narodu, pp. 38-52). Kyiv: Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty. [In Ukrainian].

17. Bezdrobnyi, Yu., Kozyrskyi, V., Shenderovskyi, V. (Eds.). (2012). *Vydatni ukraïnski vcheni u svitovii nautsi: styslyi dovidnyk*. Kyiv: NASU, “Mala akademiia nauk Ukrainy”. [In Ukrainian].
18. *Ruska emyhratsyja u srpskoj kultury XX veka: zbornyk radova*. (1994). (vol. 1). Beograd. [In Serbian].
19. Mykulanyets, L. (2021). An artist’s biography in the modern science discourse. *Notes on Art Criticism*, 40, pp. 134-138. <https://doi.org/10.32461/2226-2180.40.2021.250376> [In Ukrainian].
20. Pyrozhkov, S., Khamitov, N. (2022). War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, pp. 38-49. <https://doi.org/10.15407/vsn2022.09.038> [In Ukrainian].
21. Klimov, A. (Ed.). (2010). *Vydatni ukraïntsi: malyi dovidnyk*. Kharkiv. [In Ukrainian].
22. Dziuba, I. (1998). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?* Kyiv: KM Academia. [In Ukrainian].
23. Hrabovskyi, S. (2019). Vid etnosu do natsii: kontseptualni zasady osmyslennia rannomodernoï ta modernoi ukraïnskoï istorii. In V. Fadiev (Ed.), *Etnichnist. Kultura. Istoriia. Sotsialno-filosofski narysy* (pp. 164-248). Kyiv: NASU H. Skovoroda Institute of Philosophy. [In Ukrainian].
24. Bilokin, S. (2006). *V oboroni ukraïnskoï spadshchyny: Istoryk mystetstva Fedir Ernst*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine. [In Ukrainian].
25. Popyk, V. (2021). Biography in publications of scientific and cultural centers of Western Ukrainian diaspora. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, 27, pp. 166-180. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.166> [In Ukrainian].
26. Foreword. (2001). In I. Dziuba, A. Zhukovskyi, M. Zhelezniak (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine* (vol. 1, pp. 5-6). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research. [In Ukrainian].
27. Babarykina, N., Serhiienko, T. (2021). Aktualizatsiia konsolidatsii protsesiv rozvytku hromadianskoho suspilstva ta politychnoi natsii. In *Proceedings of the XXIV international conference “About the Problems of practice, science and ways to solve them”* (pp. 282-285). Milan. [In Ukrainian].
28. Rudakevych, O. (Ed.). (2021). *Sotsiokulturni ta politychni priorytety ukraïnskoï natsii v umovakh hlobalizatsii*. Ternopil. [In Ukrainian].
29. Starchenko, N. *Ukraïnski svity Rechi Pospolytoi*. Kyiv: Laurus, 2022. [In Ukrainian].

Ishchenko O. Ukrainians and World Civilization: Encyclopedic Aspects.

This article delves into encyclopedic biographistics, particularly addressing the representation of prominent Ukrainians in the context of world civilization. The aim of the study is to substantiate the necessity of creating encyclopedic publications (encyclopedias, lexicons, reference books) that highlight and popularize significant achievements of Ukrainians in fields such as science, culture, and the arts worldwide. Despite globalization, questions of identity remain pertinent, especially for nations that have experienced prolonged periods of statelessness. Ukrainians, despite the challenges in their history, have managed to preserve distinctive national traits, customs, traditions, language, culture, and even aspects of their national elite, challenging the portrayal by official Russian and Soviet historiography. The material, architectural, literary, museum, and cultural achievements serve as a national heritage for Ukrainians. Ukrainian intellectuals rank among the world’s brightest minds, requiring clarification and dissemination of information about their contributions within and beyond the country, particularly in the realm of world civilization. The preparation of biographical encyclopedic publications poses methodological challenges, including issues related to attributing certain individuals to the Ukrainian national continuum.

Keywords: world civilizations, Ukrainians worldwide, prominent peoples, encyclopedias, biographies.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень.

Железняк Микола Григорович – кандидат філологічних наук, директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Іванов Денис Ігорович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іщенко Олександр Сергійович – кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

Лукаш Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лушак Віктор Володимирович – молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мелещенко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Oleksandr – Ph.D. in Jurisprudence, Chief Consultant of the National Institute for Strategic Studies.

Zhelezniak Mykola – Ph.D. in Philology, Director of the Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Ivanov Denys – Ph.D. in History, Junior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Ishchenko Oleksandr – Ph.D. in Philology, Deputy Director of Scientific Work of the Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Lukash Olga – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lushchak Viktor – Junior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Meleshchenko Tetyana – Ph.D. in History, Associate Professor, Dean of the Faculty of History of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University.

Stelmakh Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Fesenko Mykola – Doctor of Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подавши до друку статтю в журнал *«Проблеми всесвітньої історії»*, автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 4(24), 2023**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №C22-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.